

РОДИННИЙ АЛЬБОМ

Світлана
Гуменюк

Грот бика.
Група плит Кам'яної Могили.

Є в степу, недалеко від міста Мелітополя, знаменита Кам'яна Могила. Багато таємниць заховала вона в собі ще з прадавніх часів.

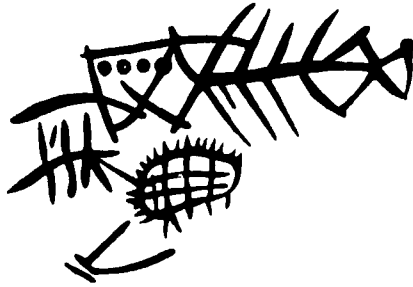
Є. Савицька

Вона відома як одна з найвидатніших археологічних пам'яток нашого степового Півдня — українського Приозів'я, що зберігає на своїх кам'яних плитах справді виняткові твори первісного мистецтва.

М. Рудинський,

ДОКІЯ ГУМЕННА

Родинний альбом

Об'єднання Українських Письменників
„СЛОВО”
Нью - Йорк

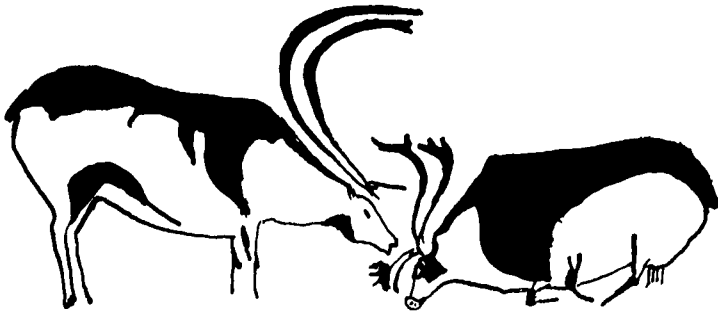
1 9 7 1

Авторські права застережені

*Обкладинка й малюнки в тексті виконані за
увагою Тамари Цимбал.*

*Всі ілюстрації подані за джерелами, зазначе-
ними в кінці книжки.*

Printed in U.S.A.

Фон-де-Гом, Франція.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Читач бере в руки книжку і перша його думка — що хотів автор сказати? Чи варто читати цю книжку?

Щоб облегшити сумніви читача, розкриваю свої карти відразу.

Мета цього есею — вишукати коріння нашої самобутності, пов'язавши розрізнені досі царини, що в них уже напрацювалися наші етнографи, фолкльористи, мовознавці, археологи, мітологи, історики сивих часів. Завдання це я поставила собі ще й тому, що нема й не може бути фахівця, однаково обізнаного в цих шістьох галузях. Хто знає досконало свою царину, той не може знати так само добре й інші, бо йому просто життя не вистачить при теперішньому розрості фахових знань. Невглибленому в деталі краще видно основні лінії. З літака високо над землею не видно, що діється в щілинах і бганках унизу, але зате видно загальні контури гір, що їх не видно долі. Тому я, не будучи фахівцем у згаданих галузях, взяла на себе сміливість першої спроби поєднати їх і накласти загальні контури один на один. Цікаво було співставити ці галузі нашої духовости та подивитися, що з того вийде. А тепер цікаво поділитися з читачем.

Тричі міцно підкреслюю, що мої думки — г і п о т е з а, яку ставлю до послуг фахівцям згаданих царин, не обстоюючи ні на хвилину своєї

непомилності. Що більше цей есей викличе застережень, протилежних поглядів, поправок, то краще. У суперечках народжується істина. Особливо звертаюся до мовознавців із проханням при читанні цього есею виключитися на час із своєї вузько-формалістичної методи, а якомога наблизитися до мислення перших творців мови, прийнявши до уваги їх стародавнє вірування, окреслені в есеї, як тотемізм.

Друге завдання цього есею — повернути увагу до цього явища — тотемізму, — що через нього разом із усім людством перейшли наші предки. Це явище ніколи не розроблялося в нашій літературі, а тим часом автор вірить, що це — ключ до багатьох таємниць нашої минувшини.

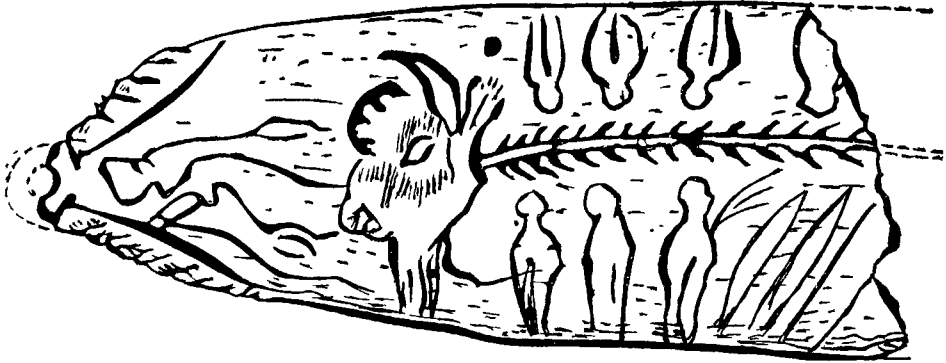
Третя мета — мого особистого творчого порядку. Спробувати свої сили в новому жанрі. Завдання таке, щоб зміст цієї праці був доступний кожній інтелігентній людині, яка має загальні знання; щоб книжка читалася із такою ж цікавістю, як читається повість. Це й була б мені нагорода за величезну пророблену працю. В кінці праці для певності читачевої, що сказане — не фантазії, подаю джерела, які кожен може при бажанні перевірити.

Цей новий жанр можна б назвати белетристикою на науковому тлі. Ми такого жанру не маємо, а тим часом у західніх літературах він плекається з великим успіхом. І він настільки захопливий, що спровокував мене також зібрати й організувати в легкій формі ті думки, які й потечуть на наступних сторінках.

А в т о р к а

Тот — бог письма і знання.
Єгипет.

Сцена обрядового поїдання тотема
Грот Раймонден, Франція,

I. НЕМОВЛЯ

Доросла людина не пам'ятає себе немовлям. І людство — збірна істота — не пам'ятає свого дитинства. Не так давно ще людина думала, що вона такою вже готовою й з'явилася на світ: із одежею, знаряддям, житлом, мистецтвом і науками, із високими ідеями про єдиного Творця, який для свого ознаменування ото й створив готовою людину, божественний прояв, а всіх інших істот — лише для користи «вінцеві творіння».

Але наука «вінця творіння» зрадила. Наука вислала легіони дослідників у всі шпари всесвіту з аналітичною зброєю мислення; із мікроскопом і телескопом. Армії біологів, геологів, астрономів, антропологів, етнографів і археологів та «несть числа» почали обшарювати всі закутки Землі, усі простори Всесвіту, добиратися до основ світотворення. Із розірваних шматочків, з уламків почали вони реконструювати — що було, як було, коли було...

Яке страшне обурення викликала наука, повідомивши «царя природи», що він — тільки дуже тонко організований, високорозвинений звір, належить до родини ссавців, лише тільки до най-

Фон-де-Гом, Франція.

вищої класи в цій родині. Сто років уже триває це обурення, ставши звичним і зовсім охлялим. Людина неохоче почала зникати до думки, що вона — Філософ, Музик, Поет і Малеяр — підпорядкована такому ж біологічному закону, як і безмозгла, безмовна тварина, скажімо, динозавр. Ото й тільки, що динозавр у родовідному дереві стоїть десь там унизу, а людина — найостаннійший паросток цього дерева...

А був час, коли людина не була така зарозуміла, коли вона не то що згорда протиставляла себе всьому живучому на землі, а ще й навпаки: почувала себе слабким і недосконалим членом серед тих істот, що межі ними жила. Боялася їх, умилювала, приписувала вищі якості, — на нашій мові значить: божество. Якщо б можна було прикласти наші поняття до того предка людини, що ще й сам не знав, що він — уже людина.

Та це були часи немовлятності людської раси. Людина не пам'ятає, як і що вона почувала, будучи дитинчам... Часто ми розкриваємо родинний альбом і з зацікавленням розглядаємо себе — немовлят, невідомих нам предків... Розкриваю ж ось і я, людина, родинний альбом, цікаво мені, як то виглядала я, коли мені було років так із мільйон менше.

Біблійний переказ про райське життя Адама і Єви... Може це відгомін справжньої картини буття тих високорозвинених звірів, що, як і найближчі їх родичі, мавпи, живилися яблуками, помаранчами, оріхами та іншими деревними плодами, не вкладаючи праці у їх вирощування? Не ображайся, Вінець Творіння, за цей знак рівняння, а подякуй цьому мавпуватому предкові за те, що він, лаяючи по деревах та зриваючи рай-

Кони. Печера Ласко, Франція.

ські яблука, розробив найдосконаліший інструмент — *руку*. Якби не ця чудесна рука, з такою найскладнішою системою м'язів, то може й не витворилось би, взагалі, ніякої людини на цій незначній плянеточці, Землі. Спеціалізуючи руку для різних потреб і одночасно проорюючи в мозкові нові звиви, ця істота все більше мусіла спинатися на задні кінцівки, ставати прямо, ходити на двох ногах, тримати голову прямо, а не лицем до землі, бачити далеко...

І от, уявімо собі, у одному з катаклізмів, що час від часу навідуються на нашу точечку у Всесвіті, плянету Землю, десь у якомусь місці тропічна спека перетворилася на полярні морози, а райські сади на тундри. Тільки одиницям з того населення, що кандидувало на людину, а саме тим, що мали досконаліше розроблені м'язи руки із відповідно складнішими вібраціями у мозкових звивах, тільки одиницям пощастило відіграти роль вигнаних із раю Адамів та Єв. Довелося їм почати нерівний змаг за місце під скупим сонцем нового клімату із іншими, більш озброєними звірами. Аж ось коли придалася рука, уміння бігати лише задніми ногами... З'явилися нові побудники удосконалюватися, щоб розумом заступити роги, ікла, кігті, силу, величину звіра... Як видно, катастрофи не тільки вигублюють, але й започатковують новий, вищий гатунок істот. Може ті мавпи, що такої катастрофи не зазнали, тому й зосталися мавпами та й досі почувуються у мавп'ячому стані добре серед своїх субтропіків.

Оце таку фотографію моїх безпосередніх предків мільйонного віку бачу я на першій сторінці родинного альбому. Як тепер собаки під-

Вовча голова.
Комбарель, Франція.

9

Цап. Печера «Три брати», Франція.

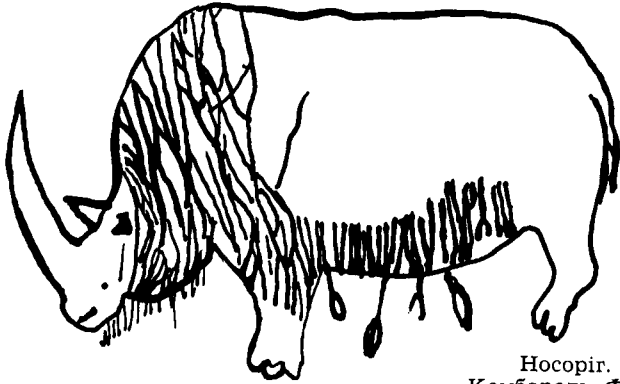
бігають за людським гуртом, так колись і оброслий вовною, ще не дуже вправний ходити на двох ногах, підбігав і мій предок за табунами дужчих звірів: мамутів, носорогів, бізонів... Може щось і їй перепаде, малосилій, малій істоті? Може підіб'ється, чи заблудиться якесь мале, чи впаде зі скелі, розіб'ється — а ми вже й тут! Еге-е! Минулися часи вегетаріянства в райських садах, біда навчила таки спробувати м'яса та напиться крові...

А ось минуло яких пів мільйона років... Може пів мільйона років треба було, щоб у голові моєї блиснула спасенна думка — з відчаю й безсилля — вхопити в руку каменяку та загатити в череп дужчому за мене звірові. Взагалі кажучи, я його дуже боюся, бо роздере вмить ока, алеж він хотів вигнати мене з печери на лютий мороз і мені нічого іншого не лишалось. Якби не я його, то він би мене на місці лапою поклав. Той володар вчетверо більший за мене і вдсятеро дужчий. Але я вмю затискати в руці каменяку, а він не вміє. Я знаю, куди його поцілити, щоб упав відразу, знаю його звички, ба навіть умю наподібнювати його голосом і руками, навіть лякати. І хоч іду на прю з вельможею лісів-степів, — буває, що й переможу.

Та стосунки з оточенням значно складніші, ніж тільки боротьба за існування — хто кого

Печерний лев. Печера «Три брати», Франція.

Носоріг.
Комбарель, Франція.

з'їсть. Істота, що вже сп'ялась на ноги й була вже людиною, сама ще того не знала. Вона не вмiла виділити себе з оточення, протиставити себе йому, вона відчувала себе одною великою цілістю з усім, що навколо. А чому, справді, пітекантроп мав уявляти себе чимось іншим і значнішим? Такий самий оброслий бахматою вовною, так само розривав на шматки свою здобич і відразу її поїдав. Так само шукав печери, щоб сховатися від негоди, барліг його так само виглядав, як і барліг іншого звіра...

Але ця істота вже думає. Мало того, що вона вже вмiє вибирати собі камінь потрібної їй форми, вона може навіть сама розбити велику каменюку так, щоб вийшло добре рубило. Мало того, ще може й кістку розколоти та зробити з неї собі знаряддя. Вона помічає ще таке, чого досі не бачила. Як надягнути на себе шкуру й роги звіра (а в імлістій уяві такої істоти це однаково, що стати самим звіром), тоді звір зробиться слухняним. От що, можна його принадити. Є, крім звичайної фізичної сили, ще й інша! Це вже велике відкриття.

Важко сьгоднішньому розумові збагнути, як думала й відчувала ця істота, не маючи весь час на оці її нездiбність виділити себе з цілості. Те, що в нас «боротьба за існування», у неї «споріднення». Їсти для неї — найзрозуміліший акт такого споріднення, бо ж їжа (кров і м'ясо їденого) стає мною, сила й здоров'я з'їденого стають мо-

Зображення людини.
Печера Марсулас, Франція.

Бик.
Фон-де-Гом, Франція.

їми силою й здоров'ям. Ми — кривні родичі, а наші взаємини — безперервне віддавання одно одному своєї сили-здоров'я. Коли я з'їм іншого, він стає мною, а коли він мене — я стаю ним. Ми просто обмінюємось у цій великій цілості, до якої всі належимо.

Так започатковується перший світогляд людини, яка ще не знає, що вона вже людина, але яка вже мислить, схоплює сенс світобудови, шукає пояснення свого буття, упорядковує світ за своїм розумінням, образом і подібністю. Вона мислить себе звіром. І те, що є її добром, дає радість і щастя (по-нашому — божество), — також звір.

А що в цій нероз'єднаності мислення *все є одне*, то й подібність це те саме, що й оригінал. Стати подібним (убратися в шкуру, скажімо) — це стати тим самим. І людина вбирається в шкуру звіра уподібнюється йому в своїй уяві, — і той звір хоче вже того самого що й його подоба. Він хоче, щоб ним наситилися. сам себе добровільно віддає, ще й просить, щоб його родичі з'їли. І родичі-люди урочисто приймають його самодарування (нашими словами: побожно). А коли звірові-родичеві треба та кого дарунку, то він його має, бо той, що його звір зжер, стає власне сам тим, хто його зжер. Цей великий рід має спільну Велику Матір, праджерело їх усіх, і це вона, устами матері людської цілості, просить від імені звіра, щоб ми його їли, насичувалися, єдналися з ним.

Але щоб був такий постійний взаємозв'язок між взаєможертвувачами, треба його плекати. Перші найдоступніші засоби це наподібнення рухів звіра, голосу, зовнішності. Для більшої сили

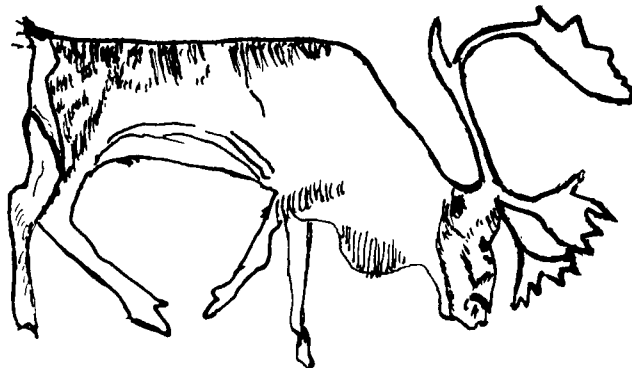
наподібнення потрібне повторення, себто *ритм*. І так зароджується ритмічний рух, майбутній танок, ритмічний звук, майбутня мова й пісня; майбутнє образотворче мистецтво, бо для більшої сили взаємозв'язку можна ще й накреслити образ звіра-родича на піску чи уламком кременя на скелі.

Ця істота, що вже сп'ялась на задні кінцівки, а передніми навчилася багато чого робити, що змушена була до свого райського меню додати ще й крові та м'яса, — вона це все нове оформлює у своїх новопосталих мізкових звивах, як певну ідеологію, що їй ім'я *магія*. Започатковуючи еру людини, як слабосилий звір у змагу з дужчим звіром, у нерівному бою, істота ця вже тоді зароджує нуклеус, зернятко, що йому судилося розвинутися в пишне дерево нашої сучасної культури.

Скільки сотень тисяч років тривав процес відриву у свідомості людини від тваринного царства і де саме він відбувався, на яких континентах — ще невідомо. Доводиться перегорнути кілька незаповнених карток у родинному альбомі. Аж ось за п'ятсот тисяч років від нас з'являється пекінська людина, що лакомилась мозком з людського черепа та розводила вже вогонь; ще ближче до нас, за двісті тисяч років, з'являється на картці альбому клишоногий неандерталець із масивними щелепами, у руці дебеле рубило, навколо попелище і розколоті кістки. А вже зовсім учора, п'ятдесят тисяч років тому, на зміну тим попереднім расам з'явився високий і стрункий,

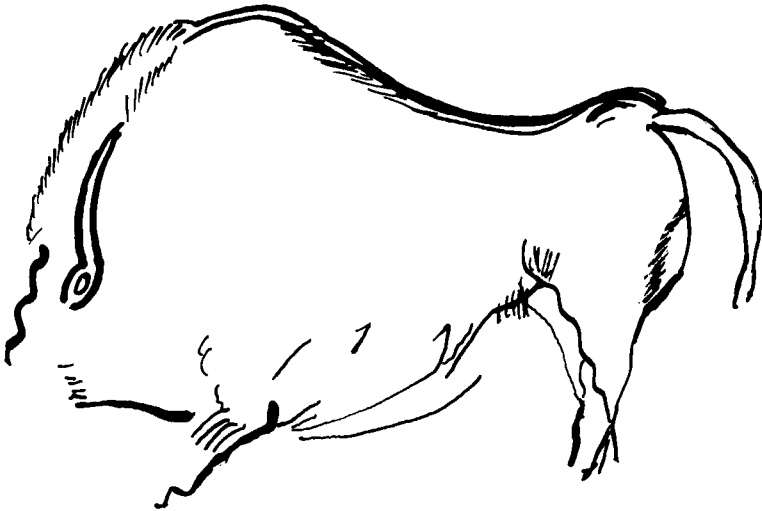
Голова лані.
Ель Кастілльо, Еспанія.

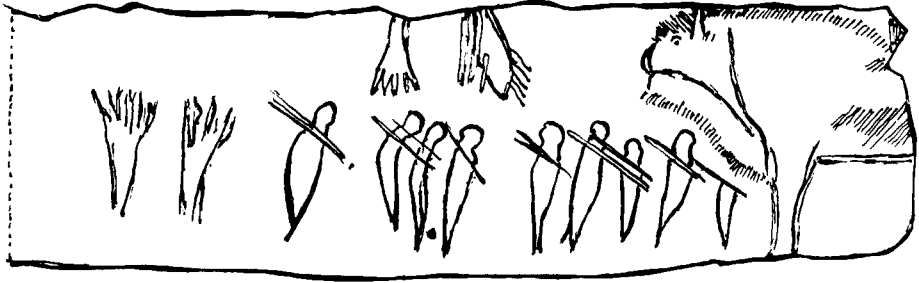
Північний олень. Кессерлох, Швайцарія.

на рівних ногах і з шляхетно розвиненим черепом красень-кроманьонець, наш предок. Не тільки фізично, але й духово він уже цілком зформований, готовий прийняти ідеї, зароджені у млі попередніх віків, та розвивати їх. І справді: різноманітні стосунки з природою — тваринним, рослинним світом, із стихіями — вже відкладені у світоглядовій формі мітів, вірувань, звукових і образних символів. Усе це з того «зернятка». Зернятко випустило з себе паросток, так званий тотемізм, витвір мільйонного процесу перемоги людини над звіром, цієї першої перемоги над силами природи і підкорення її своїм цілям.

То перше, ніж розглянутися, яку роль відіграв колишній родич-звір у становленні людини, мусимо ближче приглянутися, що являє собою тотемізм. ця найпервісніша (відома нам) світоглядова система чи примітивна філософія.

Бізон. Печера Ель Кастілля, Іспанія.

Люди полюють на бізона.
Абрі-дю-Шато, Франція.

2. БРАТ-СЕСТРА-РОДИЧ

Вона ще й досі існує на нашій планеті у більш і менш пережиткових формах. Саме це слово *тотем* виводиться із слова *ототеман* і взяте із мови північно-американського індіанського племені Оджібвей, де вперше було зауважене це явище. Буквально воно означає: «Брат-сестра-родич» («one's brother-sister relative»). Племя Оджібвей поділене було на клани й роди, що звалися іменами звірів та вважали тих звірів своїми предками й членами роду-племени. Ця віра в звірине походження оджібвеїв обросла численними мітами й легендами, релігійними церемоніями, у час яких оджібвеї вбиралися у звірів — одягали звірині маски, роги, наподібнювали свого тотема рухами, звуками тощо. Відтоді всі схожі явища на земній кулі, де б вони не були відкриті та занотовані, дістали в науці термін тотемізм.

Але тотемістично-суспільна організація північно-американських індіанців уже далеко відійшла від первісних форм, вона була вже пережиткова, відстоювана форма на основі давніших вірувань. Найповніший і найменш ушкоджений часом тотемізм, що діє сьогодні, знайдено у або-

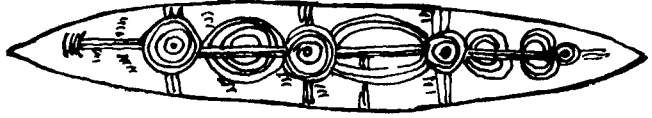
ригенів Австралії та на Меланезійських островах. Англійський дослідник Д. Фрезер у праці «Золота гілка» на величезному матеріялі² показує, що тотемізм це не тільки первісна релігія, але й складний суспільний лад. У цьому ладі члени роду це і люди, і звірі. Умираючи, члени роду відходять до вічного й невичерпного тотемного джерела, а звідти вони знову приходять на цей світ, народжуючись то звіром, то людиною. Усі члени такого роду створені з одної субстанції. Тому й не диво, що австралієць, член тотемного роду Ворони, побачивши, як хто заб'є ворона, питає в нього: «Нащо ти забив мого брата?» Він щиро вірить у цей родинний зв'язок і він знає, що того брата-ворона треба не тільки поховати з почестями, а й оплакати, як члена родини, і відомстити його смерть. Може це якраз його недавно померлий брат, що прибув із тотемного джерела у вигляді ворона?

Тотемне джерело уявляється, як Велика Мати. Це справді велика істота, така, що й в уяві людській не потовпиться, і вона ніколи не вмирає. Окремі особи вмирають, але Велика Мати існує далі, і то до її лона йде померлий, щоб потім знову втілитися у людській, рослинній чи звіриній подобі. У всіх віках і у всіх народів широким потоком проходить вірування у Велику Матір. У старовинних казках ще залишилася мисливська Мати Звіра, у мітах — Мати Сонця, Мати Вітрів, у хліборобських зонах — Мати Маїсу, Мати Картоплі (Перу)³, Мати Хліба, Житня Баба у слов'ян...⁴ Навіть такий персонаж, як чорт чи біс, він також має свою маму, це зафіксовано в ходових лайках.

Велика Мати турбується за свій рід, охороняє його й патронувє йому. Зі свого боку, люд-

Австралійський ритуальний танок.

Австралійська чурінга. В ній міститься душа людини.

ська частина роду весь час дбає за звірину (чи рослину) частину роду. В Австралії раз на рік відбуваються церемонії, конче потрібні для забезпечення успішного розмноження тотему. Церемонії ці докладно описані у згаданій праці Д. Фрезера. Так, наприклад, обряд племені Кенгуру складається з трьох частин. Найперша — старші чоловіки племені йдуть до священних місць — відлюдних скель, де невидимо проживає тотем. Це, скажімо, підніжжя скелі, що звисилась над водою. Скеля ця — кенгуру-звір, що її забила кенгуру-людина. Члени процесії беруть святе каміння скелі й потирають один шматок об другий, щоб був порошок. Потім вони відкривають свої жили й покрплюють своєю кров'ю скелю. Ця кров, поливаючи скелю, виганяє з неї духів кенгуру й пускає їх на всі боки, хай родятьсяся. Коли процесія випустить духів кенгуру, вона повертається назад із священних місць, а її вже напівдорозі чекає все плем'я, і починається друга частина церемонії. Усі учасники наподібноють рухи й зовнішність та звички свого тотемного звіра, його голос та інші об'яви. Це, за законом магії, допомагає тотемові розплоджуватися. Третя частина обряду — урочисте споживання свого тотема, у невеликій кількості, іншими словами — причащення, єднання з тотемом, бо з засвоєнням їжі в людині відбувається єднання із з'їденим. Коли божественна жертва з'їдена і святе тіло переварилося, то кенгуру-людина стала одним цілим із своїм тотемом. Перед початком цієї церемонії, що зветься *інтічіум*, усі члени роду постять. У звичайний час австралійці свого тотема не їдять, то — гріх.

Церемонії австралійського інтічіума надзвичайно розроблені й складні, з відповідними ва-

Сцена полювання на кенгуру. Австралія.

ріянтами у різних тотемних об'єднань. Тут передано загальну схему — і вже з неї видно контури релігійних систем-нащадків, включно до наших днів. Наскільки вкорінене таке тотемістичне мислення первісних народів у наші дні, може показати один живий приклад. Ось одна сучасна острівна королева хвалиться своїм спорідненням із англійцями. Яке ж то споріднення? А колись, двісті років тому, її предки з'їли Кукових товаришів. З'їли, — значить породичалися.

І все ж навіть австралійський тотемізм, на думку дослідників, найпервісніший з усіх відомих, уже має пережиткові риси. Наприклад, австралійці вірять у духів, а це вже складніший витвір людського розуму. Зародження й найпервісніші форми тотемізму, мабуть, безповоротно зникли, може під водами океанів, що розширилися на місці колишніх континентів. Із сучасного буяння пережиткових тотемічних вірувань народів Африки, Азії, Меланезії, Полінезії, Австралії тощо дослідники можуть брати лише матеріал для реконструкції цього універсального колись первісного світогляду.

Та не тільки у первісних суспільствах можна знайти тотемізм, чи вірніше його пережитки. Така високорозвинена культура, як єгипетська, залишила особливо яскраві приклади пережиткового тотемізму, зокрема в скульптурній спадщині. Оце мальовниче єгипетське багатобожжя, оті богині (левиця Сехмет, кішка Баст, гіпопотамиха Таурт, корова Гатгор); оті боги (сокіл Горус, баран Ре, крокодил Себек, бик Озіріс, шакал Тот тощо, тощо) — це не що, як зібрані в один пантеон стародавні тотемні єгипетських племен та родів. Деякі тотемні (сильніших племен-переможців) вибивалися нагору, як загальноєги-

Богиня Таурт, гіпопотамиха.
Єгипет.

петські, а тотеми підкорених племен ставали або місцевими богами, або злими демонами, як от брат Озіріса, Сет. Ці ж племенні-родові тотеми зображені були на корогвах єгипетських бойових з'єднань, потворених за племенним принципом.⁶ Тотемістичний світогляд єгиптян був уже в такому пережитковому стані, що 7—6 тисяч років тому перетворився вже в символіку. Кожне звірино-людське божество (колись родовий тотем) почало репрезентувати ту чи іншу силу природи, а з цього помалу почала витворюватися ідея універсального єгипетського бога-сонця (Ра). Але ще й далі божество мало вигляд звіра, а згодом людини із звіриними атрибутами: рогами, кігтями, крилами, хвостом тощо.

А ось як була створена людина за вавилонським гімном: бог Мардук (Ваал), звісно ж у бичачій подобі, каже:

«Створив я богів із своєї крові.
Кров візьму і зроблю кістку,
Я зроблю людину, щоб вона могла...
Я зроблю її, щоб могла жити...»

І після цього заклинання від наказує богам відрубати його голову, замісити з кров'ю глину й виробити людей, «щоб могли жити, щоб встановили обслугу богів і щоб храми були побудовані...»⁷ От, з якої то субстанції створена людина. Ну, та й як же вона не рідня звірам-богам?

Ще барвистіший пережиток тотемістичних уявлень подає нам грецька мітологія. Старіші доолімпійські богині (олімпійці з'явилися пізніше) це багатоголові чудовиська, медузи із зміями-косами, сирени до пояса жінки-красуні, а від пояса хвостаті риби. Пізніші боги, олімпійці, вже мали звичайні людські риси, але всі вони миттю могли перетворюватися на звірів, а та-

Бог Хнум робить людину.
Єгипет.

Коров'яча голова (личина)
з перловим трикутником
на чолі. Ірак.

кож мали звірячі атрибути, кожен свої власні. Зевс і Посейдон перетворювалися при бажанні найчастіше на биків, чи з'являлися на биках. Гермес удягався у вовчу шкуру й мав при собі палицю з двома сплетеними змійками. Геркулес не розставався із лев'ячою шкурою. Артеміда завжди з'являлася у супроводі двох ланей чи двох хортів. Атена мала очі сови й носила на плечах овечу шкуру. Гера була «коров'ячоліця»... Це все, що залишилося від їх попереднього звіриного вигляду.

Ще дальший крок — певному божеству присвячений якийсь звір. Наприклад, сучасний індуський бог Шіва — господар биків — зображується завжди у супроводі бика Нанді, Шіві присвяченого.⁷

Потім це, трансформоване з тотемного на людське, божество стає просто святим, володарем якогось певного звіра (що з нього трансформувалося), стає його охоронцем. Так, наприклад, святий Юрій управляє вовками, Юрій перемагає дракона, Юрій охороняє худобу. Це — колишній слов'янський Ярило, бик у тотемній подобі. Такий і святий Власій, що походить із дохристиянського Велеса, «скот'яго бога».

І хоч як вивітрилося те найстародавніше вірування про зв'язок і споріднення людини із звіром, а сліди його можемо знайти ще скрізь, навіть серед найпередовіших сьгоднішніх народів у наш вік ультратехніки й раціоналізму. Більше того — тотемізм це колиска всіх ідеологій сьгоднішнього дня, а хто бажає розчинити замуrowані двері до багатьох таємниць історії людини, той конче мусить зрозуміти основні риси цього світогляду. Полапки його, започаткувавшись у мозкові істоти, яка ще невправно коливалася на

Знак богині Атени — сова.
Греція.

двох ногах, простягаються до сьогодні, до таких вершин буття, як наука, релігія, мистецтво, філософія. В тотемізмові започаткувалася мова, в ньому зародились суспільні форми, що їх розвитком є наші сучасні. Треба тільки приділити тотемізові більше уваги, його зрозуміти, тоді зможемо багато чого збагнути такого, що досі вислизало з-під усіх намагань втямити.

Які ж найголовніші ознаки тотемізму?

Як уже було сказано, тотемізм не обожнювання звірів (на наш зразок), а лад. Це — суспільний лад, уперше витворений людиною, що був ще передродовим. Вірніше, це родовий лад у його найповнішому вигляді. Тотемний рід це велика родина, що складається з людського й звіриноного образу. Усі в цій родині рівні, однакові права мають. Усі в ній одне одного доглядають, охороняють. Одні приходять із тотемного джерела, від Великої Матері, а другі відходять до нього, але не пропадають; вони можуть народитися знову чи то людьми, чи то тотемними звірами. А як межі членами роду всі рівні, то на свій тотем можна гніватися, вимагати від нього, щоб робив догідне своєму родові. Його можна навіть бити, якщо він зледачіє! І справді, тотемна сила працює на добро людям, своєму родові, але для цього мусить бути контакт, що досягається різними магічними діями: танками, ритмічним звуком та іншими способами єднання. Тому під час церемоній потрібні маски, треба перевдягтися у своїх тотемів — от звідки це дивовижне дикунське убрання.

У цьому всеохопному роді, що має й людську, й звірину подобу, можуть бути істоти із змішаними ознаками, звірячими й людськими.

Умирає член тотемного роду тільки для ви-

Священна фігурка індіан Зуні.
Нью-Мексико. США.

Сцена полювання.
Печера Мадлен, Франція.

гляду, а в дійсності він іде до тотемного джерела й там перебуває, аж поки не народиться знову.

Тотемне джерело уявляється тотемістові, як велетенська істота, така велика, як сам світ. Вона вічна, ніколи не вмирає. Ця істота — жіночого роду, Велика Мати, бо й людська організована суспільність починається з матері й її дітей навколо неї. Із зміною матріархальної структури роду на патріархальну, Велика Мати спочатку перетворюється на Великого Брата, відбиваючи перехід керма в роді до рук материного брата, а потім — на Батька, давальця життя, добробуту, охоронця й вершителя долі домогачів.

Людський рід має таку саму назву, що й тотем. Таку ж назву має й голова роду (мати, а потім патріарх). Таку ж назву прибирає й місцевість, де живе тотемний рід (ріка, гора, місто, країна тощо).

Взаємообмін між людьми й тотемом відбувається у вигляді саможертв. З одного боку — церемоніальне вбивання й поїдання свого тотема всім родом з урочистостями, а з другого — принесення йому своєї жертви, себто людські жертвоприношення.

У розвитку цього склалося й інше вірування: їсти свою тотемну тварину не можна, це гріх, а тільки один раз на рік, для піднесення своєї й тотемної сили, можна ритуально вкусити, з'єднатися з тотемом.

Як людина турбується за свій тотем (щорічні церемонії), так і тотем турбується за людський рід, йому споріднений. Допомагає йому та охороняє його. Крім такої взаємоохорони та взаємодування, ніяких інших стосунків, таких, що

ми звемо духовими, не існувало. Доказом цього може бути слово «життя». Ще не так давно, у слов'янські часи, ця божеська вітальність мала назву «живіт» (напр., вираз «книга живота») — себто таку саму, як і їзотравний орган, точнісінько такий самий, як і в тварин. Людина ще не мала нашого уявлення про божественність і святість, як щось *над нами*, недосяжне й високе.

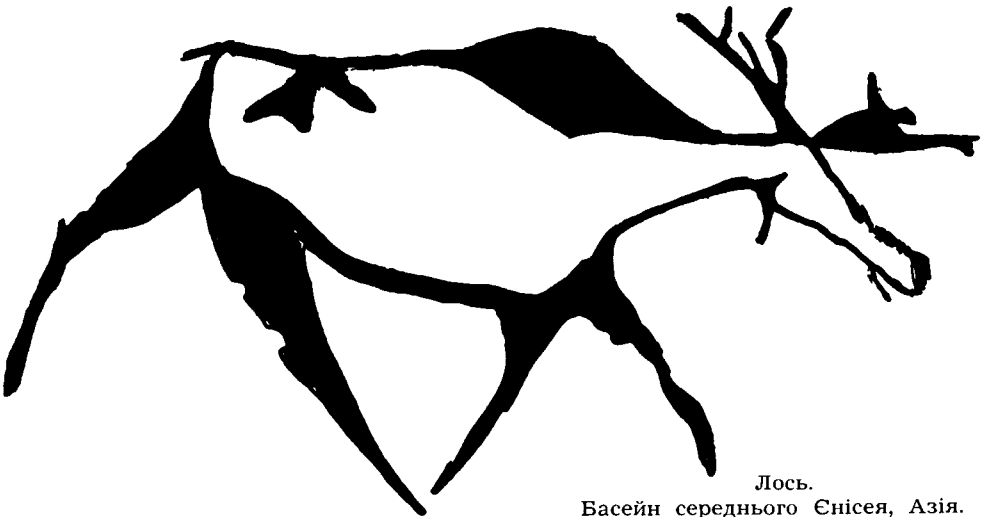
І це зрозуміло. Людина просто не вмiла виділити себе, як щось окреме, а тим більше уявити щось поза собою.

Хоч і як трудно повірити після щойно сказаного, а все таки ідея божественности започаткувалась у цієї людини, у найпершого тотеміста. Не вмiла ще ця істота виділити себе з оточення, вона й поняття не мала, що є якесь зло, а якесь добро, але вона вже знає щось дивне і для цього дивного має вже назву.

Яка ж назва була для дива первісної людини?

Назва ця була, як і назва його тотема.

І така сама була назва істоти на двох ногах, що ще не виділила себе з тваринного царства і не усвідомила себе іншою, вищою за звіра,

Лось.
Басейн середнього Єнісея, Азія.

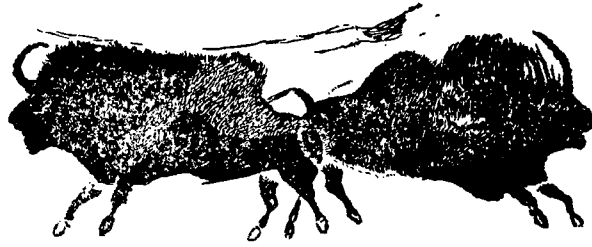
Дві корови.
Печера Ласко, Франція.

3. Т-Р-Р-Р!

Можливо навіть і мова людська виникла з потреби звертатися до звіра, що на неї полювала людина. Можливо, вона започаткувалася звуками, що були просто звуками приманювання звіра, порозуміння з ним, а одночасно стали і його назвою.

Усі звірі (а також і рослини та навіть природні явища, навіть речі) мали нагоду побувати тотемами. Але найпоширеніший і найуніверсальніший у всій Євразії був все таки тотем рогатої худоби, *корови-бука*. З безлічі фактів (як буде показано далі) видно, що рогата худоба відіграла найбільшу з усіх звірів ролю в житті народів, які розселилися на цих трьох континентах.

А що ми шукаємо у млі минувшини своїх власних предків, то негайно ж звернімося до наших рідних джерел, до мови, що нею ми говоримо з дитинства. Пригадаймо собі звертання до худоби сьгоднішнього дня. Чи може це бути, щоб сучасні звуки для стримання худоби — «с-т-р!», «т-р-р!» — були такі одвічні, що походили б аж із палеоліту? Це ж означає 20—30, а

Два бізони.
Ласко, Франція.

то й 50 тисяч років! Це справді виглядає на карколомну фантазію, аж ніяк не на міркування тверезого розуму.

Але пригляньмося ближче. Це ж ті самі шестистівки, що творять каркас для різних варіантів назви рогатої худоби та й багатьох зближених чи похідних слів і понять, які в цілому відбивають тотемістичний світогляд.

Ясна річ, ми маємо змогу оперувати словами й поняттями дуже вже віддаленими від первісного джерела, від доби чистих тотемістів. Але цей чудесний пам'ятник, мова, все ще малює нам картину сивої давнини, кількох тисячоліть, чи може десятків тисячоліть.

Спочатку візьмімо Т-Р-Р!

Вимерла порода неприрученого бика так і називається *тур*. Пам'ять про тура, хоч його самого вже давно не існує на Україні, чітко тримається в мові, у піснях, у колядках. Що тур у нас на Україні за давнешніх часів був культовою твариною, говорить уже те, що в Києві на Подолі існувала (до 19-го століття) так звана Турова божниця.

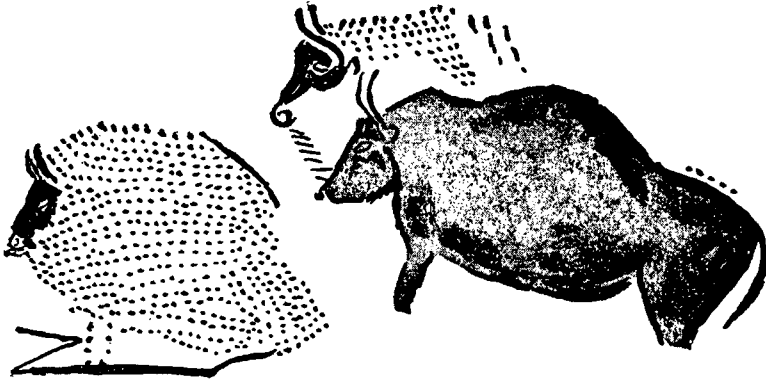
Різні варіанти розгорненого Т-Р означають у сучасній мові вже приручену рогату худобу, як от: *товар*, *товаряка*, *товарина*, *дворіг*.

Ці назви худоби спільні з назвою звіра взагалі, як переконує слово *тварина*, синонім слова *звір*.

А таке ходове слово, як *товариш*, таке сучасне, — теж із тотемістичним присмаком? Так, справді, це ж не що, як *товарич*, член роду на ймення *Товар*. Товар — це ж одна з назв рогатої худоби, отже перша ознака тотемного походження прізвища роду Товар, чи Товаричі встановлена: він має спільну назву з своїм тотемом.

Голова корови.
Ласко, Франція.

Бізони.
Марсулас, Франція.

Це вже давно-давно забулося, а от у мові зосталося. ба навіть перейшло в сучасну нашу мову в розумінні «приятель». Видко, родова назва «Товар» була дуже поширена, коли слово, призначене для члена родового чи племенного з'єднання, перейшло до загального вжитку в значенні «приятель», «друг». Хоч, правда, й слово *друг* має таке саме походження, як *товариш*, — пригадаймо собі хоч би сербську назву роду: *задруга*. Тут тільки з Т-Р зробилося Д-Р.

Близько до цього стоїть і слово *дівер*, — термін родинної номенклатури. У цьому слові вже підкреслюється більше ступінь споріднення. «Дівер» це «брат мого чоловіка» чи «член роду мого чоловіка», де всі члени цього роду, брати між собою, для заміжньої в цьому роді жінки — *дівери*. Звуково слово це належить до того самого кореня Т-Р з заміною на Д-Р і в розвиненій формі — Д-В-Р.

У нерозчленованій туманності мислення тотеміста частина мала таку саму назву, що й цілість. Лице мало таке саме наймення, що й людина, а саме — *твар*.

Тотемний рід називав себе іменем свого тотему, це ж бо його спільне ім'я. Історичні відомості подають, хоч у якій неймовірно віддаленій від чистого тотемізму часовій відстані, велику кількість доказів і підтвердження цього здогаду про тотемне минуле наших пращурів. Подасмо тут лише кілька яскравіших зразків.

Таври — прадавнє плем'я, що жило в гір-

ській частині Криму за часів Геродота (500 р. до нашої ери), а за археологічними даними — жили вони там уже в другому-першому тисячолітті до Р. Хр. Легенди, що дійшли до нас від грецьких письменників, прямо вказують на їх тотемне минуле.

Одна легенда каже, що таври походять від биків єгипетського бога хліборобства Осіріса. Він орав і сів землю, а бики-таври помагали йому в цій священній дії. Так ото від тієї пари священних Осірісових биків і походять наші таври.¹

Друга легенда оповідає про телицю Артеміді, що була принесена в жертву, замість Іфігенії. Богиня ця, яка сама любила, щоб їй приносили в жертву биків, мала свій осідок у Таврії, там вона мала своє старовинне ім'я — Діва Тавропола — і там був її храм. Захотілося богині, — і от вона підмінює царівну Іфігенію на жертовнику телицею, а її переносить у Таврію й робить жрицею при своєму храмі. Ця Діва й сама мала подобу телиці, як побачимо на її одному зображенні.²

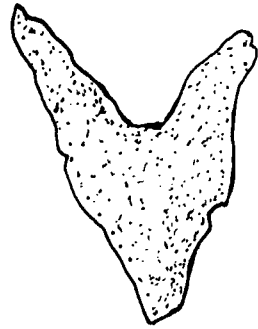
Ці легенди сходяться на одному: тотемне божество — дворіг. Телиця чи бик. Їх жертовна тварина — бик. То й назва народу така сама.

Про дуже давню традицію племен тотему тура в північному Причорномор'ї багато оповідають такі назви народів, як *Агаурси*, *Тірагети*, що ото про них згадує в своїй історії Геродот. Легендарні імена *Таргітай*, *Тіргатао* також зв'язані з північним Причорномор'ям. Таргітай — каже легенда — основоположник скитів. Він походить від богів: батько його — сам Зевс, а мати — дочка Бористена (Дніпра). Тіргатао Меотянка — славнозвісна амазонка з легендарною біографією.

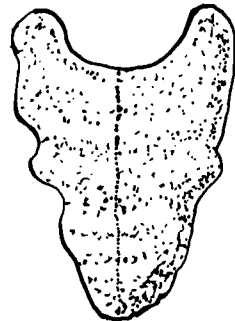
27

Знак на стелі.
Мала Козирка, Миколаївська обл.

Культове кам'яне зображення бичачої голови. Симферопіль, Кримська обл.

Те ж саме.
Усатове, Одеська обл.

Знак на боспорському надгробку. Крим.

А коли взяти вже літописні часи, то там, де жили давніше Агатирси й Тірагети, об'явилися *Тиверці*. Вони «приседяху к Дунаєві... бі множество іх, седяху бо по Дністру, олі до моря...»³ Знов якась нова варіяція основного звуку Т-Р. Може це вони якраз і дали до загального вжитку таке знайоме й звичне нам слово «товариш»?

Не забуваймо, що тотемна назва поширюється не тільки на тотемного звіра, на членів тотемного роду, а й на місцевість. Щоб не борюкатися з великою кількістю прикладів, подамо лише деякі. Вони розкидані по всіх теренах України:

Тирас — стародавня назва ріки Дністер.

Тираспіль — сучасне місто в Басарабії.

Таврія, — *Тавріка*, — *Тавріда* — назви півострова Криму.

Назва «Таврія» така проміняста, що навіть усі прилеглі терени — Мелітопільщина, Маріюпільщина, Одещина — охрещені *Таврією*. Це саме ті терени, де зі старопалеолітичних часів водилися незчисленні череди диких турів, як каже нам археологія.⁴

Туровичі — село на р. Сож, Могилівщина.

Турія — ріка на Волині.

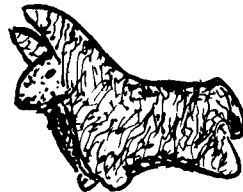
Турія — село на Черкащині.

Турка — містечко в Галичині на Бойківщині.

Прикладів є більше, але обмежимося цим.

Від цих основних понять (назви тотему, народу, місцевости), об'єднаних одним празвуком (Т-Р), утворилося багато похідних слів та понять, змістово споріднених. Як вдуматися, то вони самі по собі малюють спосіб мислення тотеміста. Ось лише кілька з них.

Туриці — так подекуди в Галичині звать русалок.

Зображення бичка трипільської доби. Могилівщина.

Тризна — поминальне релігійне дійство. У цьому дійстві велику роль відігравав тотемний предок, що до нього вертався покійний. Це слово, що вже містить у собі ім'я тотема, дісталось в спадок від предків-тотемістів і пізніше стало всезагальним для всієї слов'янщини.

Треба — ніби звичайний прислівник, що без нього в мові не обійтись. Але ще до недавнього часу слово це означало: «релігійна відправа». Ця священна дія має одну назву з тотемом, із спільного кореня витворилось нове слово, щоб задовольнити нові потреби тотеміста. «...Ріку богиню нарицаєть і звір, живуц в ній, яко бога нарицаая, *требу* творить...» — гromить Григорій Богослов у своєму «Слові...»⁶ поганців. *Требник* — молитовник, підручник до виконання треби.

Труп — тіло померлого. Не забуваймо, що померлі йдуть до тотемного джерела, то й тіло їх названо тотемно (Т-Р).

Труна — «дім» (домовина) трупа.

Візьмімо іншу групу слів, що малюють нам те середовище, де розвивалися поняття, витворені у імливій тотемно-мисливській давнині, середовище скотарів з діда-прадіда.

Тирса — трава в степах північного Причорномор'я.

Тавро — родовий знак, що його випалювали на шкірі чи на рогах товару скотарі. Варто уваги, що в скотарів Причорномор'я були це різноманітні варіанти тризубця.

Торг, торговиця — місце, де відбувається обмін худобою чи торг. Одиницею обміну (як у нас гроші) був товар, худоба.

Двір — місце, де тримають свійську худобу. Ці слова можна б вважати витвором доби

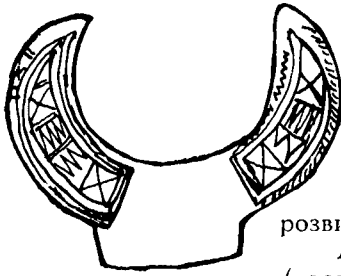
Рисунок на плиті Кам'яної Могили. Запорізька обл.

Знаки-тавра: на боспорському надгробку, Крим.

і на статуетці-бичку, Крим.

Роги посвячення.
Південна Європа.

розвиненого скотарства.

Але вже зовсім пізніші слова й поняття (цього ж походження) такі, як дієслово *творити*, себто учиняти таке, чого ще не було. Творити це ж функція божества — і в слові маємо це тотемне Т-Р.

Твір — це вже цілком модерне слово, потрібне сучасній мові, але воно таки тотемного походження.

З цього невеликого гурточка прикладів не-двозначно видно, яке рідне, віками прижите в нашій мові це Т-Р з його численними варіаціями й відгалуженнями. Увічі впадає, що північне Причорномор'я й Крим з незапам'ятного часу посідали наші безпосередні предки, які ото й залишили нам свою мовну спадщину у вигляді зародків-звуків. За цими прикладами ідуть далші грона розвиненого мислення, що стартувало з тотемістичних понять.

Але це Т-Р таке саме рідне й старовинним грекам. На острові Криті, найстарішому осередкові європейської цивілізації, буйно процвітав культ бика. Бик там мав таку ж назву, себто варіант Т-Р — *таурис*. У розкопаних не так давно палацах на о. Криті знайдено дуже численні сліди культу бика, що ілюструють той культ і одночасно підтверджують грецькі міти та легенди. Один із тих мітів оповідає, що сама Європа одружилася з Зевсом-биком та започаткувала критську династію царів. Другий — що Зевс (як бачимо, тотемного бичачого походження), мав дуже близький стосунок до Криту, бо він там виріс і виховався. Третій міт розказує, що Європина невістка (Пасіфая, жінка Європиного сина Міноса) закохалася в божественного бика,

якого прислав був Посейдон з моря, і вродила чудовисько *Мінотавра*, істоту з людським тулубом, а бичачою головою. От як безконечно варіюється основна ідея, що це тотем присилає з вічного джерела нове життя. У грецьких мітах він — недвозначний бик. І цей бик представлений у численних настінних розписах критських палаців: гри з биками, жертвоприношення биків, роги бичачі... Ці самі роги представлено й архітектурно, як вивершення горішньої частини палацу. Сам палац побудований у формі лябіринту з потаємним колодязем, як і той, що згадується в міті про Тезея...

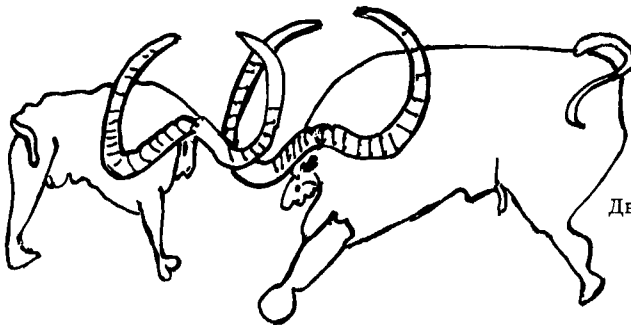

Танок Мінотавра.
Крит.

Як посунемось трохи нижче Середземномор'ям, то й у звіриному пантеоні Єгипту знайдемо божество *Таурт*. Це ім'я богині, гіпопотамсамиці. Можна здогадуватися, що ім'я це богиня придбала дуже давно, коли словозвук цей ще не був закріплений за дворогами, а визначав узагалі *звіра*, коли на сцену ще не виходили чоловічі божества, а ще були богині, чи може Великі Матері родів. То були й такі роди, що мали собі за Велику Матір гіпопотамиху.

У сусідстві, у північній Африці до сьогодні існують скотарські племена, що зуться *Туарегі* чи *Таурегі*... Ніби то Африка настільки не має нічого спільного з нашим українським буттям, що не варто було б і згадувати про цих Туарегів. А може й варто.

Дослідники вважають, що *гомо сапієнс* живе в північній Африці 30. 50, а може й 80 тисяч років та колись мав спільну цивілізацію з південною Європою. Кам'яне знаряддя 15-ти тисячолітньої давности однакове для Африки й південної Європи. Доісторичні наскельні малюнки

Двоє круторогих б'ються.
Північна Африка.

Африки й Еспанії мають дуже багато спільних рис, виявляють один стиль, витворений одною расою. Африка й південна Європа, очевидно, не були розділені водою, це був один суходіл. Тваринне населення вільно рухалося по ньому, а за ним і людські гурти на північ і на південь, залежно від сезону. Уже в часи переходові від палеоліту до неоліту, десь між 15 і 12-ма тисячами років до Р. Хр., єдність південного й північного Середземномор'я зникла.⁶

Що ж бачимо ми на північному узбережжі Середземномор'я?

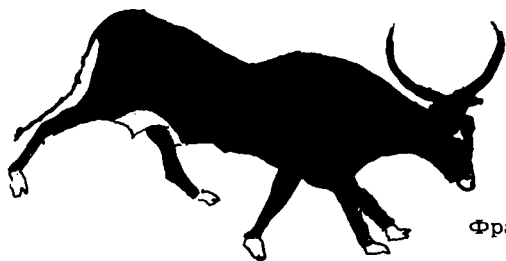
Та знов те саме. На еспанський лад наш *тур* звучить *торо*. В Еспанії відбуваються оті знамениті видовища, що зуться боями биків; наче спорт, а в дійсності — пережиток культових релігійних відправ. Ці ігри биків складають начебто невід'ємну частину еспанського буття, бо ж це тут з глибокого палеоліту гніздиться культ бика. У печерах Еспанії та південної Франції (у Піренеях) відкрито чудесно розписані рукою палеолітичних майстрів галерії й гроти; представлено звірину палеолітичних часів, а серед тієї звірини на першому пляні величезні бики-бізони та вагітні бізонихи.

Місцевості Еспанії, Франції, Бельгії, Італії (і зрештою всієї Європи) аж рябіють назвами із цим незмінним Т-Р. Видно, що не тільки Причорномор'я, а й усе Середземномор'я було густо заселене тотемними громадами «турового походження» та й залишили на пам'ятку про себе відкладення в назвах. Ось кілька прикладів (виписаних із сторінки енциклопедії "Collier's").

Турія — ріка в Еспанії.

Астурія — провінція в Еспанії.

Істуриц — печера в Піренеях (Франція) із

Фрагмент з наскельної фрески в Сагарі.

розмальованими стінами.

Тур — місто в західній Франції.

Турень — провінція у Франції. (Порівняти: *туронь* в українській колядці).

Турони — плем'я, що жило в Турені за часів Цезаря.

Туркоінг — місто у Франції.

Турнайн — колишня провінція у Франції, а столиця її звалася *Турс*.

Турнаї — місто в Бельгії.

Тіроль — провінція в Німеччині.

Трір — місто в Німеччині.

Тюрінгія — провінція в Німеччині.

Турін — провінція в Італії й столиця її з такою ж назвою.

Тавроменій — стародавнє грецьке місто на сході о. Сіцилії.

Тірані — порт у Албанії.

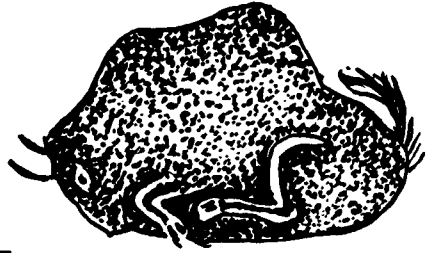
Тіргумуреш — місто в Трансильванії, Румунія.

Етрурія — доісторичний нарід, що греки звали його *Тірреної*, а єгиптяни — *Турша*.

Тарсесос — легендарне місто на півдні Іспанії, що зникло. Населення його звалося *турдетані* або *турулі*. Вони жили в Іберії до кельтів і галлів.

Таке багатство назов місцевостей із основою Т-Р наводиться на здогад, чи й само слово *terra* (*terra* — країна, земля) не виникло в наслідок тотемістичного мислення й мовотворення. «Терра» — те місце, де живуть племена з різними варіаціями основи Т-Р.

Багатство це не зменшиться, коли пересунемо нашу увагу на східні береги Середземномор'я. Вже сразу впадають увічі:

Бизон спочиває.
Альтаміра. Еспанія.

няють їх, глядять, приручують, випасають череди, розмножують і самі розмножуються... А яка то була розкішна земля, то навіть Геродот не так давно, яких дві з половиною тисяч років тому, не втримався, щоб не сказати: „Земля низинна, добре обводнена, багата на пасовиська. Рік, що перетинають її простори, там стільки ж, скільки каналів у Єгипті”.”

Найбільш із усього сказаного, навіть більше за стільки нових облич, несподіваних родичів у нашому родинному альбомі, найбільш інтригує нас, як це й чому первісний приручувальний звук, що став і назвою, затримався й до сьогодні у нашій українській мові.

Сучасна гуцульська миска.

Грот Пешіале, Франція.

4. С-Т-Р!

Візьмімо тепер другий добре відомий нам вигук — С-Т-Р!. У нашій мові це вигук до волів, щоб вони спинилися, інакше кажучи, знову ж таки тренувально-приручувальний звук. Він наче й такий самий, як Т-Р, але й не такий. Коли в нашій мові на Т-Р є багато слів із прямим значенням, то із С-Т-Р справа стоїть трохи інакше.

Очевидно, це С-Т-Р дуже й дуже давно лягло в підгрунття нашої мови, бо вона вже не має слова на пряме означення рогатої худоби, складеного слова з цих звуків, як мають сусідні мови. Але зате мова наша переповнена похідними від цього першослова, має дуже багато слів, що в цілому складають комплекс тотемного мислення із центром тотему корови-бика. Слова, що малюють скотарський та осіло хліборобський побут, із уже розвиненими ідеями далеко завансованих релігійних уявлень.

Не треба бути лінгвістом, щоб помітити: слово *стривай* (і від нього похідні: *стань*, *стій*) це просто розвинене звукосполучення С-Т-Р. Означає воно

Бизон, червоні крапки,
бумеранг.
Печера Ніо, Франція.

точнісінько ту саму думку, яку хотів укласти в цей звук той перший, хто видав його із свого горла. Мова — це ж надбання людське, а починалась вона з отаких ось окремих звуків і вигуків, що їх палеолітики (може мустьєрці?) вчилися удосконалювати частим повторюванням. Ось таким вигуком первісним, можливо, було й це С-Т-Р. І не диво, що в бідному наборі звуків перших мовлян одно слово (вірніше, звук) означало багато різних понять. Цим бо звуком називалось і те, до кого вони зверталися з вимогою спинитися, кого називали, кликали, вірячи, що маючи ім'я, мають і носія імени. А що такі мовляни не виділяли себе з свого оточення та відчували навколо великий рід, складений з людей та звірів, то й членів-людей цього великого роду називали вони тим самим словом: С-Т-Р. Усі в тій першій громаді були С-Т-Р, аж потім, значно пізніше, витворились малі відміни. Для жіночої частини роду витворилось слово *сестра*. Для чоловічої — *стрий*.

Ці перші слова родинної номенклатури яскраво розповідають, як і коли почав закладатися людський рід і як він первісно виглядав. То виявляється, що це наше таке рідне й повсякденне слово *сестра* походить із найглибших глибин зародження людської організації, з тотемістично-матріархальних палеолітичних часів. Це слово — найстисліша формула цієї первісної людської громади, принаймні тієї, яка була зародком індоєвропейських народів. Усі в тім роді — *стри*, *сестри*. Слово *стрий* це — переробка на означення сестри мужеського роду, себто, по-нашому, брата. Та слова „брат” ще тоді не існувало.

Це ж саме слово служило часом і для означення голови роду. В іранському епосі (з часів першої половини першого тисячоліття до н. е.) *Зенд Авеста*, патріярх і родоначальник племені звався *састар*.¹ Цікаво те, що цей састар успадковував владу племенного вождя й жерця не від свого батька, а по материнській лінії. Не син вождя спадкоємець, а небіж, син сестри. Це зразок переходових форм від матріярхату до патріярхату. І це відбулося в слові *састар*.

У системі тотемного мислення звично називати одним із тотемом іменем не тільки себе, а й місцевість, — як ми вже не раз бачили. А якщо так, то ми навіть можемо знати, де були осідки цих родових груп із тотемним назвиськом С-Т-Р. Ну, от —

Стрий — ріка й місто в Галичині,
Стривігор — річка в Галичині,
Устрики Дольні — містечко в Галичині,
Стир — річка на Волині,
Остріг — місто на Волині
Остер — ріка й місто на Чернігівщині,
Дністер — буквально „ріка істрів”,
Істр — колишня назва Дунаю.

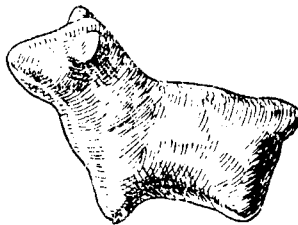
Чи не примушує це нас задуматися, чому так багато цих „на С-Т-Р” назв місцевостей в Україні?

А хіба збіре поняття, в розумінні „країна”, не походить від цього самого С-Т-Р? Маємо на увазі стародавнє слово *страна*, сучасне *сторона*. („Жалуй мене, моя мамо, жалуй мене, у чужий край-сторіноньку не давай мене...”)

Хоч у нашій мові є дуже багато похідних слів від С-Т-Р, що значенням і змістом красномовно свідчать про приналежність до одного грона тоте-

Грот Ля Грез. Франція.

Білогрудівка,
Гуманщина.

Сучасний гебр міста
Мекленбург, Німеччина.

містичного способу мислення, але одні значення заїмчилися, замінилися іншими, їх трудно вже навіть простежити до вихідної точки. Та що ж таке справді це С-Т-Р? Відповідь дають сусідні європейські мови:

stir (штїр) нім. — означає бугай.

steer (стір) англ. — означає молодий бик, або бугай.

І згідно з усіма ознаками, характерними для тотемізму, знаходимо й багатство відповідних назв, як доказ, що тотемні групи „штїр“, „стр“ густо заселяли захід Європи. Там знаходимо:

Штирїю — провінцію в Австрії,

Астуру — провінцію в Італії,

Асті — провінцію в Італії,

Астурію — провінцію в Іспанії (вже згадану) тощо.

Сама різноманітність вимови одного основного звука показує на велику відстань у часі існування цих родових об'єднань скотарів із іменами, що таять у собі пережиті вже тотемні вірування, від часу існування первісного творця цього звуку, С-Т-Р. Десь відбулися довготривалі еволюції від палеолітичної мисливської магії, з Великою Матір'ю у центрі, у напрямку підкорення й приручення С-Т-Р. Де вони відбулися — не знати. У Месопотамії на очах недавніх тисячоліть відбулися останні акти розриву людини із своїм звіриним родичем, тотемом. Велика Мати Богиня малоазійського світу, що самим своїм іменем виказується, як самиця С-Т-Р, *Іштар*, у грецькій вимові це буде *Астарта*. Ця Астарта, цариця небесна, що дала своє ім'я зорі (*стар* — *star*) і що символ її теж зірка, — вона веде своє походження від самиці-

Богиня Іштар,
Вавилон,

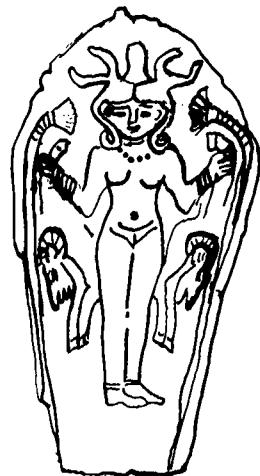

Знак Іштар, зірка

тварини, а саме від корови. Найдавніші її зображення, це зображення корови з рогами. Потім уже уявляли її, як жінку з коров'ячими рогами на голові. Очевидно, так убиралися жриці Великої Матері під час релігійних церемоній. Фінікійці звали цю корову-богиню *Ашерот Корнаїм*, себто Дво-рога.² Потім, з еволюцією уявлень, стала вона богинею плодороддя, любови, охоронницею худоби. Уже вона тепер не Велика Мати Роду, лише приборкувачка худоби, ба навіть набирає якихось чудних рис: її зображують ще жінкою, але вже з бородою. А як зміцнився патріархальний лад із могутнім патріархом-скотарем на чолі, то відповідно з'явилося й нове божество — *Асур* або *Ашур*. Це — чоловічий відповідник прадавньої месопотамської Іштар, чи як її ще на інші лади називали в різних країнах Малої Азії: *Ашторет*, *Ашерот*, *Ашера*, *Аштарт*.

Асур цей чи Ашур і дав назву народові *Асур*, столиці цього народу — *Асур*, державі — *Асур*. Царі-жерці також включали в своє ім'я ще й Асур. Наприклад: Асурбаніпал. Це вже часи, що від темного світозідчування залишилися тільки незрозумілі обряди та старі священні словозвуки із новим значенням.

Ми дозволили собі цю невеличку екскурсію поза українську мову по дорозі через Дунай аж у Месопотамію лише для того, щоб на тлі її подати цілі грона наших таки слів, які народилися із сім'ячка С-Т-Р. Як уже знаємо, перший звук творця мови був узагалі на означення звіра, звук принаджування; це лише потім кожний звір і кожна річ та явище дістали своє окреме ім'я. Отжеж, подивіться, деякі птахи мають ім'я С-Т-Р: *струсь*, *стриж*, *гайстер*, *яструб*. Гайстер (лелека) і досі затримав свої властивості тотема - охо-

Сирійська богиня Астарта.

Фігурка богині Іштар
із коров'ячим писком.
Месопотамія.

ронця садиби та постачальника нових членів родини в сучасному побуті і в народній уяві. — Де це взялась дитина? — Та лелека принесла. Тепер таке кажуть дітям. А колись у це вірили.

От цікаво ще, чому це в усіх областях України вимовляють числівник 4 не „чотири“, а „штири“? («Штири тики, два патики, сьоме замахайло»). Ця народня вимова дивно збігається із назвою бика. Чи можна думати, що чотириногий „штир“ (штир) дав назву числівникові 4?

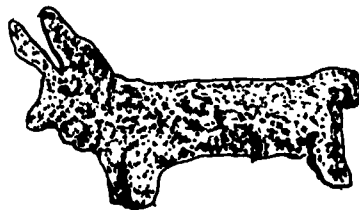
У галузі ідеологічних і релігійних понять слова із основою С-Т-Р вводять нас у саме осереддя минулих епох — із магією, чаруванням, силою слова. Це вже надбудови над первісним тотемним уявленням, самі відгомони, але як вони в'яжуться!

Страта — в розумінні „вбивство, знищення“. „Йде на страту“ первісно, мабуть, означало: „йде, щоб бути пернесеним у жертву“. В цім слові чути відгомін ритуальних жертвоприношень своєму С-Т-Р. „Страчений“ — це ж „відданий С-Т-Р-ові“.

Страва — старовинне релігійне дійство в похоронному обряді. Це слово перейшло в наші часи у кулінарні поняття, а з цього зовсім добре видно, що в обряді *страви* найголовніше місце посідало поїдання, може центральна частина обряду страви. Може ж таки небіжчика? (Див. далі ще слово „покутіті“).

Страждати — це слово й поняття дуже близько стоїть до слова *страта*. Переносити муки від страти, це й є страждання.

Їсти — в цьому побутовому і буденному слові заховується релігійний акт єднання із своїм божеством-тотемом. Бо „їсти“ це „приймати в себе С-Т-Р“. Тут уже тотем дає

Скульптурне зображення бичка трипільської доби.
Пеніжкове, Черкаська обл.

себе, протилежно до *страги*, коли йому від себе жертвується.

Страм — себто це наше слово „сором“, що виникло із „страм“. Це також і назва геніталій. Чому ж вони теж названі іменем тотему-божества? Та тому, що культ відтворчих здібностей і природження був широко відомий на певних шаблях людської цивілізації. Був він і в наших предків, культ „рода і рожаниць“, що з ним так люто боролися „поученія“ середньовічних проповідників. А в наші дні в Індії божествлять „лінгам“ і „йоні“, що по-нашому — *страм*. На думку тих, що так назвали, це було зв'язане з тотемом.

Страх — уявлявся, як жива надприродня істота, не при хаті будь сказано.

Байстрюк, байстря — нешлюбна дитина, батько невідомий. Колишнє значення — діти, народжені в результаті тотемних містерій-оргій, діти самого тотема. В самому слові видно якого — С-Т-Р.

Стрій — святочна одежа. Певно, колись — ритуальне убрання, шкура С-Т-Р.

Стерво — мертво С-Т-Р. Подібність у витворенні слова із витворенням слова „труп“.

Пристріт — чародійна сила чийогось погляду спричинити хворобу в тілі чи невдачу у справах. Відомо ж, що це С-Т-Р заряджене надприродніми силами, то й усе надприродне як назвати інакше?

Пристрасть — стан збудження, розбурханих емоцій — це нашою мовою. А мовою тотемістичних уявень напевно не звичайний буденний стан, а нав'язання від С-Т-Р. Тому й не знайдено, яким іншим звуком його виявити, крім С-Т-Р.

А ось група слів із тим самим коренем С-Т-Р,

Чарівник.
Онежське озеро,
Карелія.

Трипільська доба.
с. Жури, Молдавія.

але вже витворена в скотарському й хліборобському середовищі. Зовнішня подібність уже менш вловлюється, але зате зміст, — як тканина тотемістичного мислення. Ну, ось слово *трава*. Треба аж вдатися до англійського слова „стров” (*strow*), щоб впізнати, що це — та ж сама *страва*, пожива тотему С-Т-Р. Чи ж він не *стравлює*, себто не поїдає, не здійснює того взаємообміну, що на ньому заснована вся суть тотемізму?

Стерня — залишки тієї ж трави, але зрізаної.

Стріха — та ж трава, себто солома, що накриває хату. Тут уже спостерігаємо щось нове. Як відомо, солом'яна стріха має чудодійну здібність відганяти нечисту силу від хати та все лихенедобре. Бож солома й зерно-хліб у хліборобів святі, вони мають тотемне значення. Відбулося перенесення звукового вияву на нову святість.

Дерево. — Це ж інша відміна слова „трава”. Так само рослина, тільки велика, довголітня.

Дрова — з того самого кореня.

Отрута — напій, настояний на траві, що має страшні властивості-чари.

Пасовисько. — Здавалось би, ніякого відношення не має до нашого С-Т-Р. Але погляньмо, як це саме слово виглядає в англійській: *pasture* — „пастьор” — всі компоненти наявні. І справді ж, — пасовисько, це те місце, де пасуться С-Т-Р. А хто той, що їх доглядає? Та ж *пастух*!

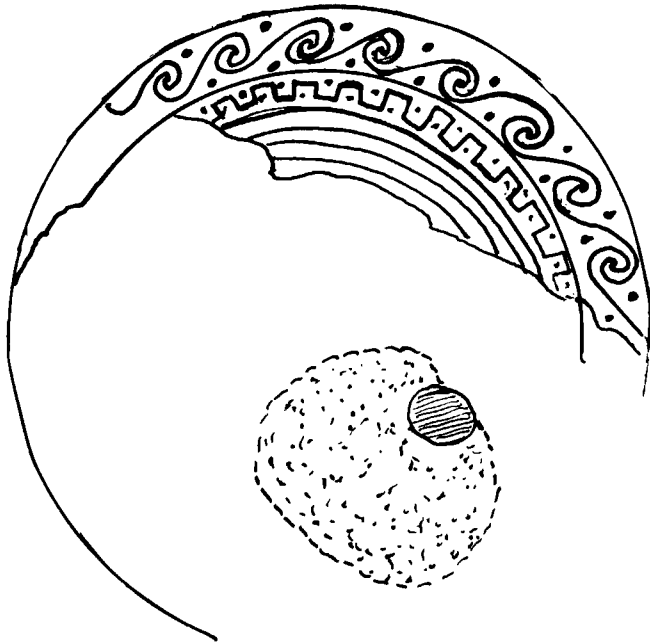
Тут відкривається поле для широкої мовознавчо-порівняльної студії на базі відтворення тотемістичного способу мислення, що в його лоні творилися перші засновки праїндоевропейських мов. Але це вже царина фахівців-мовознавців, не дуже засушених формалізмом і незасліплених уявою про свою непомильність. З нас досить і того, що видно

Сучасна доба.
Косів, Івано-Франківська обл.

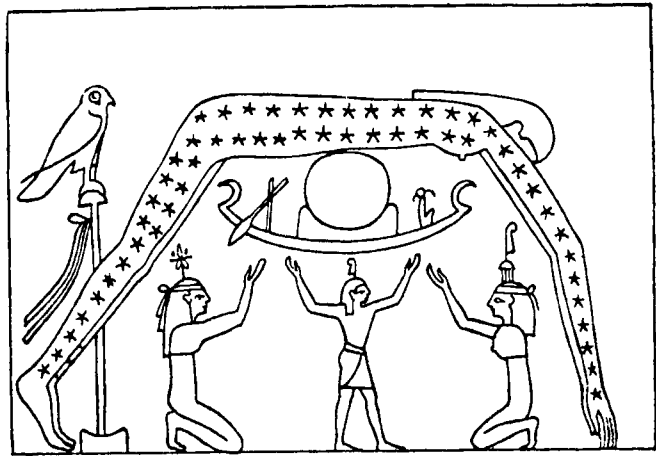
неозброєним оком, щоб бачити головні магістралі. Цим неозброєним оком уже видимо, що порівняння слова „пастух” у кількох мовах в результаті приводить до слова „батько”, — як воно й витікає з способу мислення наших предків. Та про це буде далі.

Чи ж не цікаво спостерігати, як із одного маленького невинного звуку тотеміста, що вже відірвався від тваринного царства й будує з себе людину, як із того звуку виростає мовне дерево, кілька листочків з якого ми тут злегка торкнули своїми пучками...

Плян жертовника
Жаботин, Черкаська обл.

Небо-жінка і сонце.
Єгипет.

5. ХАТА СОНЦЯ

Ашерот Корнаїм, Дворога Корова, не була самотня на тлі найперших культурних осередків Євразії, себто долини Нілу, долини Тигру-Евфрату, долини Інду... Єгипетська велика богиня Ізіда панувала у Єгипті чотири тисячі років, і її нарід дуже любив, бо була це милосердна й вельми добра богиня, материнська. Всесторонність Ізіди можна оцінити, перелічивши її атрибути.'

Це — велике жіноче божество, що давало землі родючість; могутня чарівниця, що оживляла богів і людей; богиня весняних вітрів; визначала наближення весни й розливу Нілу; світлодайня; викликала могутність весни; божество культивування полів і нив; богиня врожаю, їжі. А в цілому втілювала сили, що працюють на зрошування та харчування; силу землі видавати плоди, зерно; Ізіда — сестра й дружина Озіріса, бога хліборобства; Ізіда — мати Горуса, самого сонця на небі. І так вона найчастіше зображена: мати з ди-

тиною на руках, маленьким хлопчиком.

Але найстаріші її зображення — це зображення корови. Пізніше стали зображувати її, як жінку з коров'ячою мордою й рогами, а межі ними — сонце.

Отож ця жінка з коров'ячим писком і рогами, чи просто корова — це церемоніальне убрання жінки-священнодійниці, матері роду тотемістів. Як голова роду, вона виконує релігійні відправи, спрямовані на забезпечення добробуту всього роду — людської частини його й звіриної. Вона, лише убравши подобу тотему, вже набирає могутньої, чудодійної сили. Як утілення тотемного божества, вона сама божество.

Традиція її веде нас до неолітичних північно-африканських племен, коли корова-тварина була тотемом-родоначальницею, Великою Матір'ю роду в уяві тих, що ще не знали хліборобства, але вже стояли на порозі великої нової ери. Вважається, що цей час відділений від нас десятьма тисячами років. І так це божество-корова³ й перейшло в пантеон хліборобських племен Нілу, разом із іншими тотемними божествами-звірами, але між ними найголовніше.

У злитості мислення первісної людини не було роздільних меж у найменуванні її понять. Для тих понять, що були для неї святими, існував і один словозвук. Для понять *жінка*, *корова*, *сонце*, *вогонь* існував один словозвук також, щось середнє між Х-Р, Г-Р, К-Р. Він і дав ХОР, ГОР, КОР, що їм судилося блискуче майбутнє. Але ми загибаємо наперед...

Ще ж не сказали ми нічого про друге улюблене єгипетське божество, *Гатгор* (Хатор), що означає „хата сонця“. Вона в уяві єгиптян була й буквально хата сонця, себто саме небо, де сонце

Ізіда і Горус. Єгипет.

Богиня Гатгор. Єгипет.

ходить. Зветься вона ще „Пані неба й Господиня підземного світу”, себто тієї невидної частини неба, куди заходить і звідки сходить сонце. Гатгор — популярна персоніфікація тієї ж Ізиди, Великої Матері.

Але початковий вигляд її був вигляд корови. Пізніше уявляли її, як жінку з головою корови, а нарешті — зовсім уже жінкою з жіночою головою, часом із ріжками, дуже широколицею, спокійною, рішучо коров'ячою, із сонячним диском на голові між рогами. Які цікаві сплетіння пережиткових тотемістичних уявлень із солярним культом! Зрештою, Гатгор просто втілювала ідею жіночості. Вона — патронеса кохання, веселощів, музики, господиня співу, танців, завивання гірлянд і вінків...”

Корозу в Єгипті шанували більше, ніж будь-яку тварину. В жертву не приносили корів ніколи, лише биків, бо корова була присвячена богині Ізиді. Коли корова гинула, то її останки вкидали в священні води Нілу, — бик такої чести не мав...⁴

Цей культ корови був поширений і поза Єгиптом у північній Африці. У Лівії богиня Нейт, зв'язана з тваринами та прирученням їх, так і звалася: „та, що носить на рогах сонце”. Цей титул належав їй, як богині сонця. У Лівії також було табу (недоторкальність) корови. Щоб викликати дощ, навіть і тепер у північній Африці приносять у жертву корову. Зображення коров'ячих рогів мали релігійне значення. І такі самі посвятні роги знайдені були в Іспанії, у Севільї.⁵

Так південними берегами Середземного моря, Африкою ми добралися знов до Атлантики, як і

Гатгор-корова. Єгипет.

в попередній „турській” екскурсії. Не забудьмо ж на північному Середземномор'ю заглянути в ті заховані в лоні Піренейських гір пасовиська, де вже 25 тисяч років щасливо пасуться череди різних звірів. Так, найбільше в них зображень бізонів, і то самиць, та ще й вагітних. Це ж як намалюєш вагітну самицю, то й у околиці збільшиться приплід.

У цих печерних зображеннях відбилася ідея невмирущости тотемного джерела, лона Великої Матері. Малюрі, що втілили свої ідеї в образи, — перші філософи. Це вже вивершена ідея тотемізму. Довершена майстерність малюнків і різьб у тих печерах — начебто прощальний помах людини, що вже усвідомила себе людиною, своєму дитинству, звіриному минулому.

Ближчі часово вияви культу жіночого принципу, у вигляді корови-неба, чи фетишів, богинь із звіриними рисами тощо — все це в більшій чи меншій мірі пережитки, нові взори на старій канві. Культ корови чи пізніше бика, що охопив усе Середземномор'я, це ж не те, що сприймання світу, як універсальної Великої Матері. А проте в розбитих скалках цього одного образу можна ще вловити його велич. Найперше шукаймо в мові, бо мова дуже тугий, непіддаєний знищенню часу матеріал.

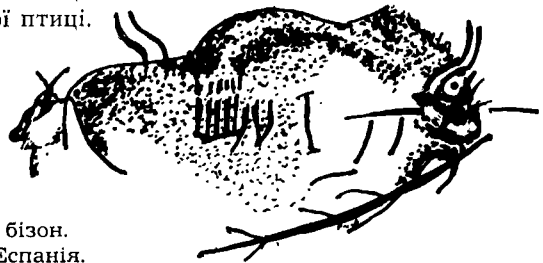
Вражає в нашій мові те, що це К-Р, з якого складається й слово „корова”, взагалі, виявляється основним звуком на означення жіночого принципу, а далі й на все, що з жінкою та її діяльністю в далекі часи материнського роду зв'язане. Погляньмо:

Корова — самиця рогатої худоби,

Курка — самиця свійської птиці.

Куріпка — самиця лісової птиці.

49

Поранений бізон.
Альтаміра, Еспанія.

Ля Пілета, Еспанія.

Куриця — назва жіночих геніталій (записано від старої жінки з Чернігівщини).

Корга — стара жінка.

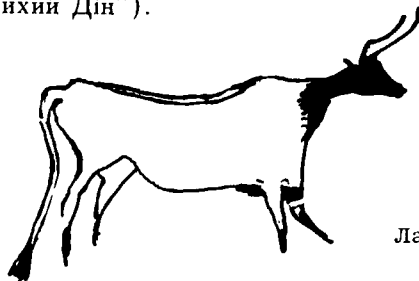
Коровод (хоровод) — обрядовий дівочий танок (гаївки) під церквою на Великдень. Далекий від зміслових комплексів малоазійської богині плодороддя, а все ж це танок весняного пробудження природи, і жриці, що начаровують його, — дівчата, *коре*. якщо б ми хотіли висловитися мовою грецької мітології.

Коровай — жертвенний родовий хліб, що має центральне місце у весільній церемонії, як начарування плодороддя молодому подружжю. Початки „короваю” треба шукати в глибокій тотемній минушині, але про це буде трохи більше далі.

Кров — цей символ життя й народження також має звуковий вияв К-Р, себто жіночого принципу. І зрозуміло. Первісна „біологія” приписувала заслугу народження нової істоти виключно жінці, її божественній, дивній здібності.

Як бачимо, коло цього К-Р групуються найістотніші поняття, зв'язані з буттям, народженням, плодородністю, розмноженням, — так би мовити біологічного порядку. Але й інші складники людської діяльності, що без них не обійтись, зосереджені навколо К-Р, а власне навколо жінки, матері роду й господині. Родинне огнище, житло, що навколо нього гуртується рід, теж названо цим К-Р:

Куринь — житло примітивної будови з огнищем посередині, яке курить. Таке, напевно, було перше житло, що його навчилась робити мати роду. Та подекуди слово „куринь” затрималось і для означення дому (див. роман М. Шолохова „Тихий Дін”).

Ласко, Франція.

Уявний вигляд палеолітичного
курня в с. Мізині,
на Чернігівщині.

Курна хата — хата архаїчного зразку, піч у цій хаті не має виводного комина, а дим іде на хату. Отже, така піч це й є „кур”, себто має таке ім'я, що й жіночий принцип. Прототип її — трипільська піч, як її відкрито в розкопках.

Курити — топити у печі, чи взагалі мати справу з вогнем і димом. Часто можна почути вираз: „Оце трохи прокурила в печі”.

Але побудовою житла й добуванням вогню та утворенням огнища не обмежувалась діяльність матері роду. Вона була також і священнодійниця в ньому. Як голова роду, інтимно зв'язана з тотемом, вона була й посередницею між людським та тотемним, вона приносила жертву і вона порядкувала принесеним від тотема (себто впольованим) та розподіляла дари тотема між усіма членами роду. Те місце, де відбувається цей взаємобмін між людським і тотемним, себто де спільно поїдається святий тотем, зветься також споріднено, відбиваючи в звукові те ж саме К-Р. І до сьогодні в нас храм — те місце, де відбувається релігійна містерія, де збираються для єднання з Богом. А що найпершим виявом єднання з своїм божеством було урочисте поїдання свого тотему, то це також відклалося в нашій мові. І до сьогодні храмом зветься день, коли всі парафіяни (колись

Зображення людини
Комбарель, Франція.

Чарівник.
Печера біля
с. Баламутівки.
Чернівецька обл.

Те ж.

рід) спільно споживають посвячену їжу, зібравшись навколо церкви. Родовий характер цього свята виступає з того, що кожна жінка приносить до церкви „мисочку”, хто що має; на цей храмовий обід сходяться всі — заможні й жебраки, рідня з далеких сіл, бо за столом на храмовому святі можуть засісти всі, й нема ні для кого винятку. Саме храмове свято це — пошанування того патрона, чийм іменем храм зветься, а ми вже знаємо, що святі-патрони це персоніфіковані й олюдинені колишні тотеми. Отже, храмове свято, як приглянутися, має надзвичайно глибокі коріння, і традиція його заходить у ті палеолітичні часи, коли наші предки справляли те свято, що в австралійців зветься „інтічіум”. Чи ж не варто уваги, що найулюбленішою храмовою патронесою у наших селлах — Покрова? А її прообразом є стародавня Велика Мати Богиня.

Як то відбувалися поганські релігійні свята у наших предків, ми приблизно уявляємо. Поста- ралися залишити для нас пам'ятку святі отці хри- стиянської церкви, що не могли спокійно дивитися на буйні народні веселощі й залишили яскраві описи у своїх «Поученнях» та «Бесідах». Отжеж, збиралися люди для спільної трапези із співом, музикою, танцями, гуками й галасами, невичерпними веселощами, всілякою штукою. Літописи й «поучення» так і малюють народні релігійні свята — Русалії, Купала, Ярила (все це на задньому пляні має тотемного попередника) — як ігри і танки «бісовські», «сатанинські», «мно- гозертиме плясанія». У ці свята учасники перев- дягалися в різних звірів — коней, цупів, ведмедів, биків, оленів тощо, — розумій: у тотемні личини. Не тільки співали, грали, а й вдавали, наподібню- вали звірів, що в них убиралися. Звичайно, що

XI-те століття н. е. вже незмірно далеко від чистого тотемізму, проте ж форми й звичаї трималися, як незрозумілі, але доконечно потрібні обряди.

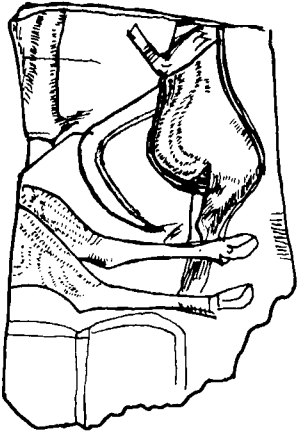
Але де вони відбувалися? Є таке слово *кормча*, ой вибачте, — *корчма*. Це ж у сільській корчмі п'ють, ідять та гуляють із музикантами та танцюями. Проповідники й святі отці відмовили стародавнім народнім святам релігійного значення і так з містичної урочистости свята ці перетворилися на звичайні гульбища, а *кормча* — на місце пиятики, *корчму*. В дійсності ж, *кормча* — дуже старовинна, заслужена інституція, куди збиралися всі родом для спільного кормлення, себто споживання святого тіла з належними священнодіями, благословеннями, освяченнями, урочистими церемоніями у супроводі нестримної веселости, з «плясбою, гудьбою», іграми, скоморохами, перевдяганням у личини звірів... І так ця родова установа розпалась на дві: храм, де лише моляться, і *корчму*, де веселяться.

Щойно написані твердження якнайвлучніше ілюструють самі слова *корм* і *харч*. У наш час вони означають просто собі «продукт споживання». Але походження їх (як і попереднє «*кормча* — *корчма*») тотемне: КОР, ХАР — тіло тотема, що його споживається й таким чином відбувається з'єднання з ним, прибуває від нього сила. Акт споживання «*корму*» був у тотемістів актом релігійним, ніколи не забуваймо. А всією церемонією керувала голова роду — мати. Слово для цього спільне — КОР.

І цей незнищений матеріал, мова, до наших днів доніс підтвердження цих думок. Слово *кормчий* само вже каже, що за функцію мав «кормчий». Він кормив, годував. Алеж це слово має й інші ще значення: «провідник», «управитель»,

Те ж

Сцена чарування.
Нижня Ложері, Франція.

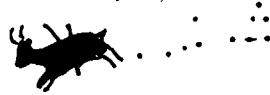
«керівник». За цими словами йдуть такі, як *керувати, керувати, керма, кермо* — ціле гроно. І як прозоро видно матріархальну підоснову всіх цих слів!

Але от слово *кормига* вже має на собі нашірвання пізніших епох. Коли первісно воно означало „те, що зносять усі члени до голови роду, а голова вже справедливо розподіляє між усіма“, то для нас це слово набрало значення „гніт“. „Живемо під панською кормигою“. Іншими словами, „зносимо фєвдалові данину, працюємо на нього“. Родовий лад уже згинув, на місці голови роду — фєвдал, поміщик, пан. І слово „кормига“ залишилось у мові, але вже несе зовсім протилежну функцію.

Аж дивно, скільки галузей людської активності охоплює це універсальне КОР із компаніїю. А це ж ще не все. От уже вмерла людина. Її хоронять. Це слово знов зраджує тотемну підоснову. „Хоронять“ — це ж відправляють до тотемного джерела, до ХОР (КОР).

Навіть та частина організму, що за її допомогою відбувається процес з'єднання з тотемом, має таку ж назву. Порівняймо три слова: *карк, горло, жерло*. Це — синоніми з кількома варіантами звучання, по суті того ж самого КР.

А втім, слова *жерло, жерти* вводять нас у ще страшніші глибини. Оскільки слова ці в нашій мові існують, то спробуймо заглянути в ті нетрі.

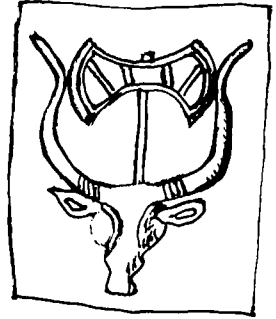

Жерти це зовсім не значить „пожадливо хлєптати“, а значить це „приносити жертву“. „давати божеству свій дар“. Це одне значення.

Але одночасно воно й „побожно їсти святість” (чи іншими словами: божество, тотем). Отже, слово *жертва* це одночасно те, що приноситься в жертву: або люди божеству, або божество людям, щоб здійснилась єдність. Отже й «жертви» — священнодіяти. А священнодій — жрець.

Само слово *жрець*, його кінцівка (*ць*), зраджує, що перше це слово було жіночого роду, що жертву приносила голова роду, мати. На це є багато свідчень із старовини. От, наприклад, у розкопаному на Криті Кносському палаці знайдено печаті, де й зображено сцени жертвоприношень, що їх виконували жриці. Жриця ж зображується із своїм священним символом, дво-сичною сокирою (лябрис — *Labrys*), тим знаряддям, що ним забивали жертву. Вже пізніше, з появою патріархату, цю жрецьку функцію перебрав на себе патріарх-жрець. На його обов'язку — забивати жертву, розподілювати її межі родаками. Жрець має точно усталені приписи. В Біблії дуже багато разів повторено всі деталі жертвоприношення. Геродот докладно описує, як приносили жертву в Єгипті. Навіть у наші часи ця ритуальна формальність збереглась у жидів. Суботню їжу, курку, має зарізати рабин, інакше кажучи, зробити жертвоприношення.

Схожість слів *жертва, жерти, жарити* підказує, що жарення (печення на вогні) також було священною дією. І не диво. Аджеж сам вогонь був святий. *Жар* був і *чар*. Ці для нас два різних слова напевно мало й відрізнялися, бо робити жар (вогонь) це ж була надприродна дія, *чар*. Звідси можна уявити собі, якої то глибокої старовини слово *чарівниця*.

Священна сокира «лябрис». Крит.

Горло первісної людини, що може ще не вмiла вправно вимовити цих звукiв, якi ми наводимо одне за одним, — КОР, ГОР, ХОР, ЖЕР тощо, — все яснiше й точнiше та виразнiше закрiплювало в релiгiйному ритуалi їх рiзноманiтне (хоч з одної колиски) значення. Цьому допомагало ритмiчне повторення та потреба визначити новi уявлення й поняття. I так у тих нетрях, у млi губляться зародки слiв, що потiм уже оформилися у зовсiм протилежному до за-родка значеннi.

Що це, наприклад, за слово *цур*, таке схоже до слова *жар, чар*? Воно в нас зосталося лише в приказцi «Цур тобі, пек!», а що це значить, — нiхто вже не знає. Чи не вiдгомiн це стародавнього тiлопального похорону? Чи в цьому „цур, тобі, пек!“ не заховане побажання, подiбне на побажання „а, щоб ти смiявся на кутнi!“ — себто побажання смертi?... А тодi ж, звичайно, тiло спалять, буде i „цур“, i „пек“.

Знову ж, навiть таке значення затемнює ще старiше. Умираючи, людина вiдходить до святого невмирущого джерела, стає жертвою йому. Її палять вона стає *цур*, як стає нею й та, що призначена вiд божества-тотему людям, *цар*, чи *сар*. Та це вже справдi нетрi, тут ми спинимося тим часом, але ще перед тим звернiмо

Поховання в урнах.
Волинцеве, Сумська обл.

увагу на добре відоме слово *церква*.

Таж ясно, що це саме й є те місце, де відбувається принесення жертви, де є жертovníк. Оце ж тут і приносили мерця в жертву, робили йому „*цир і пек*“, тут же мати роду приносила й жертву від тотему-святости своєму родові.

Що похоронний обряд трупопалення відбувався у церкві, наводить на думку відрізнення слова *цвинтар* від слова *кладовище*. Цвинтарем зуться могилки навколо самої церкви. Кладовище ж — те місце поховань, що за селом, там *клали* в землю. То виходить, що слово *церква* має давність таку ж, як і обряд трупопалення у наших предків.

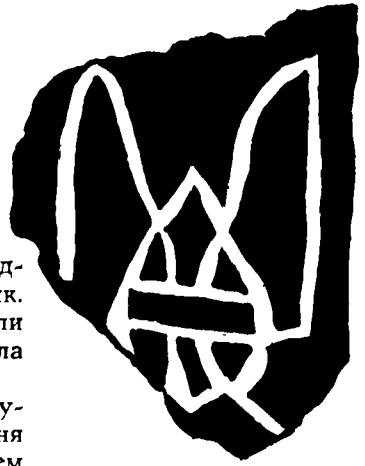

А тепер пошукаймо й ще одного компоненту, що характеризує тотемістичний лад наших предків. Чи є такі місцевості, що хоч би віддалено натякали на тотем із основою *КОР*?

Так, є. У легенді про заснування Києва поруч Кия та Щека є ще й *Хорив*. Невідомо, чи цей Хорив був уже патріярх, чи ще матріярх, але в існуванні Хорива сумніву нема. На Подолі в Києві й сьогодні існує вулиця під назвою *Хорєва*. Отож там треба того роду Хорива й шукати.

Крім того, в обширі розміщення слов'ян є й подібні назви народів. Є *Хорватія* чи *Хорутанія*. Хорвати, але з додатком Білі, були й на терені Галичини. *Каринтія*, *Кроація*, *Крайна*, — на Балканах.

Назва *Крайна* дуже схожа на слово „*край*“, що створене подібно до слів *страна*, *терра* і має тотемістичне забарвлення. Кожне це слово означає місцевість, де живуть люди, які мають таке саме

Цеглина з руїни
Десятинної церкви,
Київ.

ім'я, як і ця місцевість та їх тотем. Отже, можна сказати, що „край“, „країна“ це „земля, заселена народом К-Р“.

А Україна?

І Україна не виняток. Коріння нашої національної назви заходять глибоко в праісторію і в ній відклалися цікаві переплетення тотемно-сонячно-материнського значення. Втім, поки зробитися іменем нашого народу, це слово зазнало багато переоформлень... А втім, це не міняє факту її глибокої традиційності. Може це образливо для нашого патріотизму — самім собі признаватися, що „походимо від рогатої худоби“? Чого ж тут ображатися, як ми в такій хорошій компанії? — Стародавній Єгипет із своєю чотиритисячолітньою цивілізацією. Крит; Італія... Про Італію відомо, що це ім'я (Italia) означає: „Телята-бички“ себто „Країна телят“ (Italos). Це грецьке слово для теляти-бичка.⁸ Греки так назвали тих скотарів, примітивних тотемістів апенінського півострова, які відбували свої релігійні учти, повдягувані в дворогів, на очах у далеко культурніших на той час грецьких колоністів.

Рогате божество.
Данія.

Що ми від тих найглибших доісторичних часів перебуваємо в ареалі Середземномор'я із нашим оцим К-Р та компанією, підтверджує те, що й грецьким мітам воно не чуже. І як на те, воно демонстративно виказує жіночий принцип. А що в грецьких мітах первісний звіриний тотем уже олюдинений, то за цим К-Р завжди відкриємо дівчину, жінку. Ось кілька прикладів із грецької мітології.

Коре — інше ім'я Персефони, дочки Деметри (Матері Землі), що означає: „дівчина“.⁹

Кірке — дочка бога сонця, Геліоса.

Карійяї — дівчата, присвячені Артеміді, що танцюють в релігійних церемоніях, тримаючи кошики з рослинами, наче вони танцюючі рослини.¹⁰ Це нагадає наші гагілки.

Кордакс — танок в честь Артеміді. Кордаки, що виконують цей танок, — чоловіки, які танцюють з жіночими рухами.¹⁰

Карягиди — дівчата, що підтримують стелю в архітектурних спорудах.

Курія — виборча округа в стародавній Греції. В самому К-У-Р явний натяк на матриархальне походження курійної громади.

Гера — богиня, Зевсова дружина. Вона мала обличчя коров'яче, як подає Гомер. Її священна тварина — корова. Та й весілля її з Зевсом було на острові Евбоея, що значить „Добра коров'яча країна“. На одній горі того острова стояв храм Гери — Телейя.¹¹ (Ну, теля ж!) Іншими словами, минуле Гери ясне. Вона — жриця-священнодійниця, убрана в шкуру й маску корови під час свого жертвопринишення, обожествлена предкиня первісного тотемного коров'ячого роду.

Приклади ці підкріплюють думку, що ще задовго до утворення націй на теренах як Греції, так і України жили якісь споріднені тотемістичні племена. Ці, що жили в Україні, мали свою історичну долю, витворили вірування й символи, притаманні лише нам. Одним з таких центральних символів українського народу — *коровай*, жертвенний родовий хліб, *святий*, як і належиться хліборобському народові.

Первісний вигляд короваю був тваринний, про що каже весільна пісня. У ній до короваю звертаються, як до живої істоти:

Богиня Коре (дівчина).
Греція.

Череп жертвенного бика,
що висів у храмі.
Ольвія, Миколаївська обл.

Бронзовий дармовис.
Верхній Салтів, Харківщина.

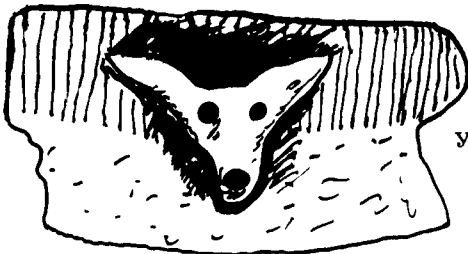
Ой де ж ти бував, ой де ж ти гуляв,
Та святий короваю?
Ой бував же я, ой гуляв же я
Та в чистому полі...

З цієї пісні зовсім ясно видно, що коровай — бичок, він до моменту появи на весільній учті бігав у чистому полі. Друга весільна пісня прямо називає коровай биком: „А піч наша та бика привела...” — співають, коли витягають коровай із печі. Ніякої різниці між короваем і биком. Так воно, мабуть, колись і було.

З появою нової святости, хліба, коровай-тварину замінено короваем-тістом, про який усе ж таки думається, як про звіра. Звичай заміни був добре відомий у старому Єгипті — там дуже поширено було їсти фігуру божества, зроблену з тіста. І в нас подекуди короваєві надавався вигляд тварини, але в наші часи — це величезне кругле тісто, що на ньому насаджено різні фігури-символи, також із тіста: роги, дійки, сонце, місяць, голуби, що паруються, калина (не з тіста, а справжня), шишки (символ відтворчої чоловічої сили, чи пак „род”), а також і „рожаниці”. Коли коровай ще в діжці, сходить, діжку накривають кожухом догори вовною, наче на ознаку звіриного його походження.

Сама назва *коровай*, натякає, що звичай цей склався ще тоді, коли не було назви для рогатої худоби іншої, як КОР, — і для самиці, і для самця. Чоловіче закінчення (*ай*) належить якимось іншим племенам, а з цими іншими племенами закріпились інші назви для рогатої худоби, стара ж назва „коровай-бик” затрималась тільки у весільному стійкому обряді.

Як годиться в тотемному товаристві, всі уча-

Уламок трипільського посуду
Район Трипілья, Київщина.

сники ставали на час весілля тотемними звірами. У нашому часі (XX-е століття) мати молоді й мати молодого конче повинні зустрічати весільних у вивернутому кожусі, себто зображувати собою тотемну матір, чи мати жрицю свого роду в ритуальному убранні. Так і співають їй:

Вивернула тещенька овчину!
Да на яку причину?
Щоб зятенька злякати
Й своєї дочки не дати! ¹¹

У білоруському весіллі молодих називають „бидлятами”, „скотинятами”. Коли весільний поїзд вирушає з дому молоді, старший дружба кричить з воза: „Сватушка домовой! Оддал тї нам корову, оддай же й поводиок і телята”.¹² Розподіл короваю — одна з найважливіших весільних урочистостей, обставлена дуже пишно. Це ж єднання з родовим предком-тотемом, що весь час тут присутній. Молодих садовлять на кожуха догори вонною, — безпека плодovitости молоді пари, бо то обов'язок тотема, щоб прийшло від нього нове покоління. У шкурі перебуває душа — таке вірування. А дотик вже самий — єднання — таке дружге вірування.

Та крім тотемної-звіриної відтворчої символіки, коровай має ще й інші. Сонце, місяць і зірки на ньому, сама його форма — кружала — пов'язують його із солярним культом. Коровай не тільки „рогата худоба”, а ще й „сонце”. Символіка „корова-сонце”, або „мати-сонця”, „бик-сонце”, як побачимо далі, надзвичайно була поширена в Євразії. Єгипетські Ізіда та Гатгор — корови, чи коров'ячоліці жінки, що носять на рогах сонце. Одна з них (Ізіда) — мати Сонця-Горуса, а друга (Гатгор) — Господиня неба, Цариця небесна.

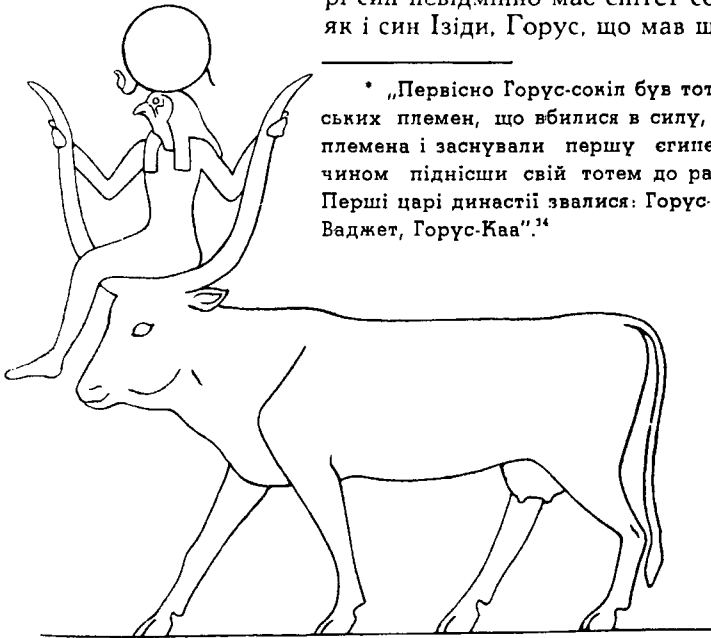
Чарування-танок
у вивернутому кожусі.
Тейжа, Франція.

Пригадали ми це ще раз тому, що і в наших українських народніх віруваннях сонце уявляється в образі жінки (Новоград-Волинський повіт)¹² В одній казці (з Вінницького повіту)¹³ Сонце, як єгипетський Горус, уявляється чоловіком, у золотих ризах. Воно ходить по небі, а ввечері вертається додому, до матиної хати (от і видно, що ця казка з часів матріярхату). Мати сидить на печі, „така губата“, але коли приходить син Сонце, вона варить синові їсти, дає вечеряти, — така добре відома українська мати. На Холмщині сонце, як і Горус, зветься „оком Божим“.¹⁴ І ще навіть більше: староукраїнська назва сонця Хорс зовсім нагадує Горуса.* При чому обидва ці слова мають цікаве нам ГОР, ХОР.

А ще більше вражає те, що й сама Ізіда зображується, як мати з дитинкою на руках, а це ж нам так нагадує трипільські зображення матері з дитиною. Це ж прообраз нашої Пречистої, Мадонни.

Єгипетсько-українські подібності можуть піти й далі. У нашому народньому пісенному фолклорі син невідмінно має епітет сокола, — зовсім так, як і син Ізиди, Горус, що мав ще одне втілення, со-

* „Первісно Горус-сокіл був тотемне божество єгипетських племен, що вбилися в силу, підкорили собі слабші племена і заснували першу єгипетську династію, таким чином піднісши свій тотем до рангу всеєгипетського. Перші царі династії звалися: Горус-Агаї, Горус-Зер, Горус-Ваджет, Горус-Каа“.¹⁴

Бог Ра на небесній корові. Єгипет.

кола, і так часто був зображений. Приклади:

Породила мати сина-сокола...

Ой, мала мати сина-сокола,
Вигодувала, в військо віддала...

Сини мої, соколоньки, де ж ви поділися...

Соколоньку-синку, чини мою волю...

А ось із іншої галузі: досліді над технікою плетення в Галичині виявили, що вона була така сама, як і староегипетська. Дозволимо собі навести тут велику цитату:

„Українці в Галичині зберегли дуже цікаву техніку плетення, що нею виробляють чепці, пояси і вставки до постелі. Вона ще збереглася на Поділлі та в кількох повітах Дністра (повіт Калуш).

Велике історичне значення цього плетива в тому, що воно, мабуть, найстаріше мереживо людського роду. Його виконують із допомогою напнятих ниток, при чому робота виконується подвійно, чого в ніякому іншому плетиві не існує. За допомогою цих робіт можна буде розв'язати загадку, в який спосіб виконано староегипетські шапки. Чи єгиптяни послуговувалися тим самим знаряддям, невідомо, але правдоподібно — так. (Далі йде опис техніки).

Плетені пояси, що їх носять у Галичині місцями (Угнів, Кам'янка, Тереховля, Жовква, Куликів), двічі обвинені поверх одягу, з довгозвисяючими китицями, складаються з двох плетених частин. Посередині, де вони зустрічаються, мають косичкову прикрасу. Те саме обрамування зустрічається в єгипетських шапках”.¹⁰

Бог світла, Горус, убиває бога пітьми, Тота. Єгипет.

Наведені аналогії протягують ниточки до Єгипту доісторичного, до тих часів, коли ще тільки но творилися сонячно-бикові міти на базі первісніших тотемних уявлень. Сонце має ще й свій символ — хрест. Хрест існує в критських, єгипетських святощах, існує він і в трипільській хаті, у вигляді підвищення з чотирьох з'єднаних кружал, перед круглим вікном. Дослідники трипільля вважають, що цей хрест — символ сонця. І в мові ж сучасній так. КР, ХР є в словах:

Кружало, корж — диск, відтворення круглости сонця.

Корж — подоба сонця, вироблена з тіста. У грі „Кусання калити” в час зимового сонцестояння й народження нового сонця, ця подоба сонця, корж, стоїть у центрі гри.

Коршун — яструб. У єгипетській мітології коршун-яструб — ще одне втілення Горуса. Чи цей наш коршун „Хорсун”?

* Стародавня назва Різдва, що його наші предки-погани розуміли, як народження Непереможного Сонця, — Корочю н. (М. Грушевський, „Іст. укр. літ.” т. 1, ст. 148).

А ось слова, що походять від комплексу добра, зовсім так, як у єгипетській концепції: сонце-добро бореться завжди із птьмою-злом та його перемагає. Ця купка слів, чудово відбиває цю ідею:

*Хороший
Красний
Гарний
Червоний
Краса*

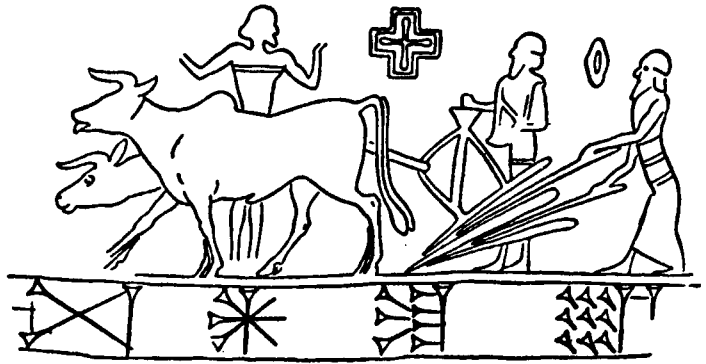

Бакіс, єгипетський Аполлон, що змінює щогодини колір; символ сонця.

Це ж не випадковий набір слів, із однаковими звуками, а об'єднані світоглядним комплексом тотемістичного та пережитково тотемістичного світоуявлення. Наведені слова кажуть, що К-Р, Х-Р — це сонце. А ми бачили, які стосунки у сонця з тотемом-коровою: воно — тільки дитина корови. От чому воно носить її ім'я — К-Р. І це підкріплює наш гіпотетичний здогад, що й назва „Україна“, „Крайна“ належать до сонячного міту, тільки це К-Р таке предковічно заїмлене в минувшині, що стало підосною нових понять, як от, скажімо, „край“.

Жрець у шатах бога сонця, Горуса. Єгипет.

Ритуальна оранка волами.
Вавилон.

6. ТІНЬ СУМЕРА

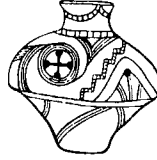
Сумер, допотопна цивілізація, що існувала в Месопотамії задовго до Асирійсько-Вавилонського царства, не зникла безслідно, без найменшого по собі знаку. Не тільки в Біблії часто згадується відголос цієї назви — Самарія, Сенаар, але й у нас на Україні є річка Самарка (доплив Дніпра).

До недавнього часу таке довільне зближення містерійної країни Сумер і української річки Самарки видавалося недоречною й недолугою фантазією. Але запаморочливі відкриття останніх часів роблять таку фантазію можливою й наповненою упертими фактами. Від археологів доходять про Сумер найновіші вістки, як про пишну велику цивілізацію, розквітлу на хліборобській базі шість тисяч років тому, Тінь Сумера лежить на всій європейській цивілізації, що й досі живе спадщиною, витвореною в сумерські часи. Згадаймо хочби винайдення письма, колеса, двох систем ліку: десятичної й шістдесятки. (Українська народня міра ліку — копа яєць, копа снопів — 60. 360 градусів у колі. 360 (плюс 5) днів у році. Все це сумерійський витвір. Чотири сторони світу... Хочби це трохи згадаймо, то вже на всю велич

Глиняний посуд з Ал Убаїд, Вавилон.

Трипільська посудина.
Кукутені, Румунія.

встане перед нами ця найперша (поруч Єгипту й долини Інду) цивілізація, яку вдалося досі знайти на земній кулі. Не один раз, а кілька зазнавала вона стихійного лиха, потопів, що й були відображені в біблійному переказі про всесвітній потоп. Цей переказ записаний на глиняних сумерійських табличках, викопаних у стародавніх містах, що існували за кілька тисячоліть до творення Біблії, — Ур, Убаїд та інших.

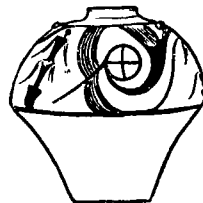
Потопи ці, стверджені розкопами,¹ і були, можливо, причиною того, що людність, якій щастило врятуватися, розходилась по всьому світі — Європі й Азії, там схрещувалась із аборигенами і творила нові народи. А може й протилежно: квітучий парк, яким була колись ця країна, почав висихати, ставати пустелею і люди кидали та шукали доброї землі. Де такі добрі землі знаходилися, там виникали дуже подібні до сумерійської хліборобські культури, із місцевою, звичайно, відміною.

Загальна характеристика цієї культури така: малювана кераміка, чотирикутні глиняні дома із долівкою, вимощеною перепаленою глиною, кремінне й костяне знаряддя, камінні зернотерки та серпи з кремінними вкладнями. Свійська худоба у оборі. У духовій сфері — культ Матері Богині, яку часто зображували з дитиною на руках. У таких селищах завжди знаходяться глиняні статуетки, зображення жінок.

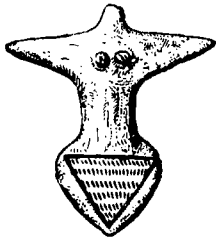
Хліборобські культури з такими ознаками відкрито на о. Криті, на Балканах, на Дунаї, а далі на захід простувала вона вже з різними відмінами. На багатих землях України — в Придністров'ї та Придніпров'ї — така сама культура відкрита під назвою Трипільської. Вразила вона весь світ сьогодні через чотири тисячі років своєю пишно розмальованою невичерпними варіантами спіралі

Статуетка. Мати-богиня
заклинає воду. Югославія.

Петрени, Молдавія.

Намазга-депе,
Середня Азія.

Месопотамія.

керамікою. Ця кераміка має таку спільність із балканською та крито-мікенською, що навіть важко їх досліджувати окремо, не встановлюючи зв'язку. Тут треба сказати, що інші такі ж культури (хліборобство, мальована кераміка, глиняні чотирикутні дома, зернотерки тощо) виявлені в Азії (Іран, Китай), значно бідніші мальованою керамікою, ніж трипільська.

Де зникли сумерійці, наука ще не спроможна сказати. На їх місці виникали царства Аккад, Асирія, Вавилонія, що повними пригорщами користувалися культурною спадщиною Сумеру, але це вже не був Сумер. Зате наука доісторії й археології досліджує на заході Європи якісь доісторичні народи, що мають зближені між собою назви, що **позалишали** свої сліди у назвах міст, рік, місцевостей. Десь аж у Англії є *Комбре*, *Кумберленд*; у Франції — *Камбре*; колись було германське плем'я *Кімери*; в Іспанії — *Камбрілья*; у Португалії — *Коїмбра*. Стара назва Іспанії — *Іберія*, а стара назва Ірляндії — *Ібернія*. На Кавказі є свої *Ібери* (сучасна *Імеретія*). Одні *Кіммерійці* були на далекому заході, аж біля Гібралтару (Гомерові *кіммерійці* на березі ріки Океан), а другі — біля Чорного моря, ці залишили назви Боспор *Кіммерійський*, *Кіммерійська* переправа, *Кіпр* (сучасний Крим), місто *Кіммерик*. Чи це ті ж самі кіммери, що в Малій Азії звалися *Гіммірі*? Чи можна їх зв'язати з *шумерами*, що були в Малій Азії і що звали себе *шоурі*? А ще десь у Індії є подібна ж назва касті — *Хмер*. У Камбодії за часів народження Христа населення звалося також *Хмер*.

Неможливо перелічити всі різновидності назви, що виглядають на „зіпсоване” слово *сумер*. Тут би треба було згадати й *суомі* — самоназву Фінляндії. Мітологія Фінляндії дивує дослідників

своєю подібністю до сумерської... Навіть угорці вважають себе нащадками сумерійців. Угорська дослідниця Іда Бабула в своїй ще невидрукованій праці твердить, що угорці кілька тисячоліть ішли через Азію й Східню Європу, під проводом своїх священників, аж поки оселилися в теперішній Угорщині. Між іншими доказами дослідниця подає й такі, що цікаві для нас.

Верховне божество сумерійців і угорців — Баба. (У теперішній Малій Азії Баба — титул патріарха й додається до імени, напр., Алі-Баба. В нас баба — просто стара жінка, чи ж не те саме, що найстарша жінка в роді?)

В угорців, як було і в сумерійців, залишився відбиток матриархального звичаю — сина женить мати. (Це ж і в нас так. На цю тему є безліч українських пісень).

У сумерійців і в угорців те сузір'я, що в західній Європі зветься Велика Ведмедиця, називається Віз. (Це ж і в нас так!)

Чи можна твердити, що й ті таємничі трипільці, які жили 4—5 тисяч років тому на Україні, і яких ми вважаємо предками слов'ян, що були вони з походження сумерійці? Хто були ці творці неповторної мальованої кераміки, естети й господарі? Наука археології про це ще мовчить, хоч ра-у-раз наполегливіше звучить у дослідників Трипілля (Т. Пассек) думка, що трипільці мали дуже інтенсивні зв'язки з малоазійським світом. Дослідник С. Бібіков ще певніше твердить, що предки Трипілля прибули з південного ареалу і зв'язані з східним Середземномор'ям, Малою Азією, Месопотамією. З'явилося це „передтрипілля” на Україну вже в складеному вигляді, раптом, і тут схре-

Сумерійська богиня
Бау (Баба)
Месопотамія.

Богиня Іштар з колосками
Месопотамія.

Химера,
катедраля Паризької
Богоматері. Франція.

стилося з місцевими мисливськими племенами,⁹ так створивши чисто місцевий варіант культури мальованої кераміки. Але як звався цей нарід? Чи були це кіммерійці? Геродот тільки оповідає (500 р. до Р. Х.) про кіммерійців, що їх зігнали з осідку на північному Причорномор'ї та Криму, скити. Але й то в легендарному забарвленні. Чи ті вже історичні кіммерійці — нащадки сумерійців? Ніхто ще не може дати на це відповіді.

Сліпучою блискавкою прорізує пітьму забуття минувшини тотемізм. Орудуючи цим ключем, знову звернімося до нерукотворного пам'ятника — мови.

Підвалиною тотемістичного світогляду, пригадаймо собі, — ідея всеохопного споріднення, зв'язок із своїм тотемним джерелом. До нього йде член роду, умираючи, і звідти приходить назад, народжуючись. На тлі такого світогляду ми із здивуванням відкриваємо в нашій живій сьогодишній мові масивні поклади „сумеру“, що опукло відбивають саме цю тотемістичну ідею. У тотеміста носить одне ім'я: і тотемне джерело, предки, себто „той світ“, і цей, видимий світ, рід, члени роду, місцевість. Про місцевість ми вже трохи згадували, навівши споріднені назви з різних частин згодного „сумерського ареалу“. Але ось пригляньмося до слів та понять, що ведуть до „того світу“. Уявімо себе на хвилину, що самі себе називаємо сумерами. То виходить, що відійти до предків, до *сумеру* в нас зветься *умерти*. А іменник — *смерть*. Отжеж, *умер* — це буквально „відійшов до предків“, до тотемного джерела.

А слово *смерк*, *смеркання* — чи не означає це, що „...день умирає“. А слово *морок* — „темнота“, що з нею асоціюється смерть. Сумерійське

Статуетка жриці.
Велика Близниця, Кубань.

уявлення про „той світ” саме таке: десь у середині землі є печера без світла, там перебувають померлі. Про це розповідає поема „Гільгамеш”, міт про Іштар та Таммуза.

Так само зветься й старослов'янська богиня смерті — *Марена*. Друга мітична істота — *Мара* — це привид у вигляді страшної худой жінки в чорному, це персоніфікація Смерти.

Смертоносна пошесть так само зветься — *мор*.

Подібне ж слово й *сморід*, *смердіти* — розклад мертвого тіла. Це вже похідні слова, але вони з одного змістового кореня.

Ноші для мерців (і більше ніякі) зветься *мари*. Пригадаймо вираз: «А, бодай тебе на марах винесло!» Це — побажання смерті.

Людина, що погано виглядає, має *вмирати*, *марна*.

Морока — така ситуація, з якої не знати, як вийти. А в мітології — *Морока* це фантастична істота, що водить людину по лісі чи в полі так, що не можна знайти дороги.

Химера — знов же таки фантастична істота, часто напівлюдина-напівзвір, іншими словами, тотемна істота. Таких «химер» у месопотамському мистецтві є дуже багато. Але не тільки в месопотамському, що далеко від нас кількома тисячами років. У сучасному Парижі на катедралі Паризької Богоматері сидять звірі (навіть не напівлюди), що так і зветься *Химерами*. Чому архітекти, що будували цю катедралу, вирішили поєднати стародавні вірування з сучасними християнськими в одній архітектурній будові, це дуже цікаве питання.

Кумир — це зображення божества, статуя. У цім слові відбито самоназву людської й боже-

Химера,
катедрала Паризької
Богоматері. Франція.

ської частини одного великого тотемного роду.

Хміль—рослина, з неї роблять напій, що викликає химерний настрій, химерні візії (стан піднесення, себто стан контакту з невидимим світом, екстаза). Відомо, що п'янки напої вживалися для ритуальних цілей.

Мрія, марення—це вже сучасне слово, але воно означає те ж саме: духове піднесення, бачення візій, несамовитість, творчий стан тощо. І тут так само: контакт із світом, якого ми дотикаємося не через органи змислів.

Жива, «поцейбічна» частина великого тотемного роду, як і належить в тотемній цілості, зветься так само. Це — *мир*, себто «грумада». Вираз: «Нехай люди усі миром скажуть!»

Грумада ця всередині між собою й другими грумадами жили у великій злагоді, себто *мирно*. Словом, «як у народі сумир».

Друге значення цього слова *мир*—антитеза слову «війна». Про хліборобські племена мальованої кераміки утворилась однодушна думка, як про мирні, невойовничі племена.

Третє значення цього слова присвоєно в російській мові, у розумінні «всесвіт» — *мір*. Це — ідеальне застосування тотемістичної ідеї.

А от слово *Марія*, ім'я. Що воно з Малої Азії й що має дві тисячі років, то це ми знаємо з Євангелії. А до євангельських часів скільки часу існувало воно, і чи це—поклад «сумеру»? Не так давно в сучасній Сирії (кол. Месопотамія) розкопано місто, що існувало чотири тисячі років до Христа. Звалося воно *Марі*. За тотемним звичаєм нарід, божество й місто звалися одним іменем.

У давній Русі було слово *смерд*—станова назва для хліборобів-селян. Очевидно, це найостанніший відгомін самоназви старовинного хлі-

Мати-богиня.
Намазга-депе,
Середня Азія.

Богиня на троні,
Месопотамія.

боробського народу, що стала лише становою.

У слові цьому бринить ще відгомін подій: мирну хліборобську людність, не призвичаєну до війни, підкорює якась войовнича військово організована людність і закріплює за словом «смерд» принизливе значення. Можливо, це є єдина історична вказівка, що хліборобське населення, яке затримало свої традиції з трипільських часів, було походженням сумерське.

В усіх наведених словах пульсує одна ідея. Ця сама ідея пульсує у другому гроні слів, що малюють один великий рід живих і мертвих, «тогосвітніх» і «цьогосвітніх» родичів. Старослов'янське слово *нав'є* означає «тогосвітню» частину роду, померлих предків. Але це ж саме слово відіграє дуже велику роль і в родинній номенклатурі живої частини роду. Слово «племінник», себто «член нашого племені» має цілком рівнозначну заміну—«небіж». Аж тепер стає ясно, чому *небіж* («син моєї сестри чи брата») і *небіжчик* («той, що вже помер», «Тато небіжчик, царство ім небесне!»), однаково звуться. Власне кажучи, англійське *неф'ю* (*nephew*, — небіж) чим не те саме *нав'є*? А в Буковині наше «небіж» вимовляється *непота*.

Є навіть слово таке, *непотизм*, себто кумівство. Кумівство, по суті, це дуже стровинна форма родинного зв'язку, витворена ще в часи родової організації. В цій колишній великій родині, що складалася з братів та сестер (чоловіки членок роду до цієї родини не належали), виховниками дітей і їхніми батьками були всі члени роду, старше покоління. «Хрещені батьки» сучасності це і є брати і сестри роду колишності. Тому й може бути (і навіть треба) багато хрещених батьків та матерів, навіть по 12 пар. Що більше їх, то кра-

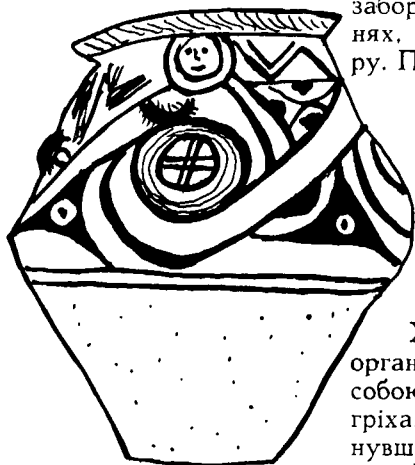

Мальований посуд.
Намазга-депе,
Середня Азія.

Трипільська посудина-зерновик
Київщина.

ще воно відповідає дійсному колишньому великому родові. Але куми, що хрестили дитину, вже не можуть ні одружуватись, ні навіть залицятися. Чому? Бо ж вони «одного роду», а шлюб в середині одного роду між братами й сестрами суворо заборонений, гріх. Це відбилося і в народніх піснях, стало джерелом багатого народнього гумору. Прикладом, ось пісня:

с. Стіна, Вінницька обл.

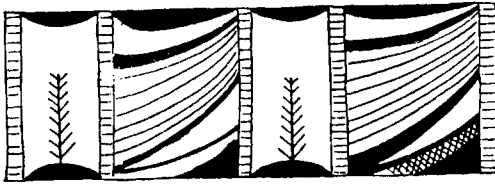
Ой, куме ж мій, куме,
Та розваж, розуме,
Розваж тії слова,
Що я — кума твоя.
Ой жалю мій, жалю,
Превеликий печалю,
Гріх кума любити,
Та й жаль залишити.⁸

Хоч уже струхлявіла давним-давно родова організація і сучасні куми ніякого споріднення між собою не мають, але складений звичай і почуття гріха, впоєні багатотисячолітньою традицією мивушини, міцно сидять у народній свідомості.

Або ось слово *невістка*, іншими словами — синов'я, «дружина нашого сина». В цьому слові підкреслюється, що вона — прийнята до «нав'я», до цього роду.

Виходить із цього, що «нав'с» не тільки померлі, а й живі члени роду. А ще ж є й мітичні персонажі, що зветься так само. Це польові дівчата *навки*, що живуть у полях, коли жита починають колоситися та квітнути. Тоді, кажуть старі люди, небезпечно ходити по полях, бо навки залоскочуть. Навки це душі померлих, що можуть приймати людський образ. Але чому вони живуть у *нивах*? І чому *нива* так само зветься?

Відповідь така, що міт про польових дівчат,

навок, витворився вже у тотемістів-хліборобів. Їх божество — хліб, слово «збіжжя» (збірнота богів) само за себе каже. Хліб у нас святий. Хліб завжди посідає чільне місце в релігійному обряді, жертвенний хліб присутній у всіх учтах, себто колишніх релігійних церемоніях. Яких ще треба доказів, що це наш колишній тотем?

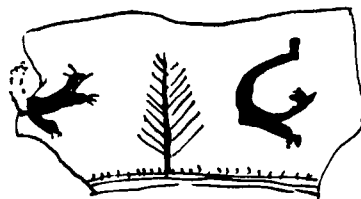
Тож, згідно з тотемістичним уявленням, і збіжжя в час росту та найвищого буяння животворчих сил може перетворюватися в інші істоти, прибирати образу свого нав'я — людей. А що в матриархальному суспільстві жінка й дівчина сама по собі була святість, то душа збіжжя прибирає образу дівчини. Ось чому вона й її місце перебування називаються одним іменем. *Нива* — це теж *нав'є* в уяві тотеміста-хлібороба.

Але де перебувають душі померлих, нав'є, небіжчики? На небі, така сьогоднішня віра. І чи ж дивно, що небо має таке саме ім'я?

Одностайність просто таки нерушеного покладу стародавніх вірувань, виявлена в наведених словах, разюча. Тільки з углиблення в зміст цих кількох розглянутих слів складається тотемістична філософія.

Але чому ми ці суто українські слова наводимо в цьому місці? Де тут «сумер»?

Тинь Сумера все таки є. З вавилонських глиняних табличок довідуємось, що в Месопотамії також було *Небо*. Бог *Небо* (також *Набу*) має таку біографію: спочатку це було родове божество (читай: тотем) міста Борсіппа, потім у часи патріархату воно очоловічилося й стало загальнонаціональним богом мудрости. Він — патрон писарів, він записує присуд богів. А крім того, він ще й бог рільництва, а це показує, що в гли-

бокій, недосяжній давнині була це богиня, Велика Матір, тотемне джерело, звідки походить і куди йде все живуче. У нашій мові про померлого кажуть: «відійшов». А куди відійшов? До Бога, на небо. Якийсь невловний зв'язок, справді лише тінь його, існує між тими стародавніми й сучасними віруваннями, проте, він повіває на нас... Але ми не докінчили біографії бога письменників. По-асирійському *Небу* стало визначати: «проголошувати вістку». Звідси гебреї запозичили слово *Набі* для значення «пророк», а Біблія стала називатися *Небїм*.⁴

Якщо з тотемного комплексу, що в нас так чудово зберігся, у асирійські часи в Месопотамії виробився патрон писарів і любомудрів, а докладнішого чогось покищо про нього не знаємо, то третій поклад «сумера» дає більше зближених слів і понять. Йдеться про ще одне слово з родинної української номенклатури, а саме про *неню*. Це у нас синонім слів «мама», «мати». Сумерійська Велика Мати Богиня мала ім'я *Ініні*, *Ініні*, *Інанна*. Вона мала вже глибоко старовинний стаж, коли молоді чоловічі асирійсько-вавилонські божества вбилися в силу.

Але хіба це не наша *няня*? Няня і няня, властиво, це одне й те ж. У материному роді кожна жінка була й ненею-нянею для всіх дітей. А Інанна це ж і є мама. Виходить, що ми маму називаємо іменем сумерійської старовинної богині, переіначивши його на *неню*.

Є ще таке популярне ім'я *Ніна*, воно вважається начебто грузинським. Але довідуємось, що давні предки грузинів (*гетити*), у своєму пантеоні мали месопотамських богів, і Інінну також.⁵ То от

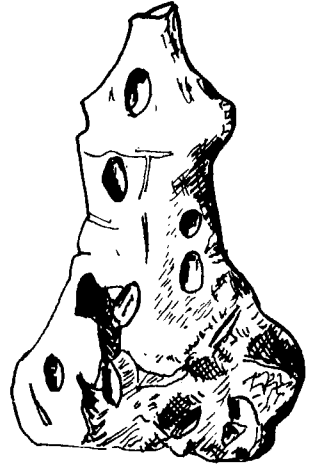
Сумерійська рогата богиня плодороддя, Інінна, приймає дари. Месопотамія.

Жіноча глиняна фігурка з вмішаним зерном, вкинута ритуально в огонь.
Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

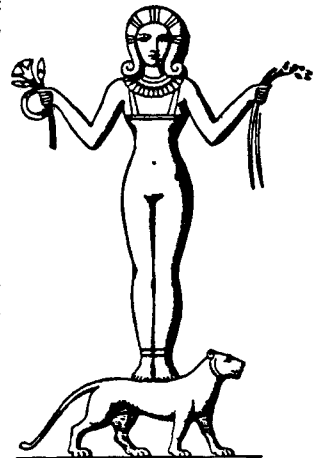
звідки там узялося ім'я Ніна.

І таке ж саме значення виховниці, духової матері зберігається в англійському слові *nun* (нан) — черниця, жінка посвячена Богові.

Єдність мертвих, живих і ненароджених, властива українському світоглядові, якнайяскравіше виявлена у великому родовому святі, Різдвяному Свят-вечорі. Це — свята вечеря («інтічіум») раннього хліборобського роду, де звіриний тотем замінено рослинним. Які ж тотеми фігурують у святій вечері? Дванадцять рослинних і рибних страв, типова їжа неолітичної людности. А між ними на чолі — *кутля*, густо зварена каша з нерозмолотого («притовченого») зерна, змішана із тертим маком та медом. Все-все тут має значення. Чому зерно нерозмолоте? Та тому, очевидно, що звичай цей склався ще задовго до винайдення зернотерки, а що це жертвенна, ритуальна їжа, то нічого в обряді не можна міняти. У деяких місцевостях Київщини, (напр., на Жашківщині) на першому місці щодо вибору для куті зерна стоїть ячмінь, а як нема ячменю, то тоді вже пшениця. Чи не доноситься до нас глухо вістка з минувшини, що першим зерном був ячмінь, а вже потім пшениця? Мак — також священна рослина.*

* На Маковія в нас святять мак. "Мак був символом і атрибутом Деметри у Греції, він був їй посвячений, (також і в Малій Азії). Жерці храму Деметри носили мак, як символ своєї посади. Маком були прикрашені вівтарі цієї богині. Це Деметра знайшла вперше мак і цим заспокоїла свою тугу за дочкою Персефоною, — каже міт. Мак був також символом богині Реї Критської. Маком греки присягали. З маку виготовляли напій релігійного значення"...⁹

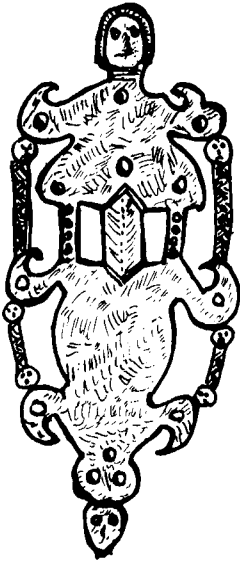

Тотему-куті всі члени роду з'їдають у невеликій кількості, побожно, іншими словами, причащаються божества. Кутя символізує предків, як і той сніп, що стоїть на покуті.

Весь цей святий вечір наповнений магічними діями голови й усіх членів роду, скерованими на забезпечення добробуту, врожаю й приплоду наступного року. Господар кладе на покутя упряж і плуг, господиня квочке, діти мекають тощо. Але хліборобське це свято має ще всі ознаки давнішого походження, з камінного старого віку. На це свято закликаються усі живі члени роду: де б хто не був, то приїжджав і приходив на родову вечерю. У наш час — учні із шкіл, а в давні часи, може, хлопці, що перебували десь у чужих родах оженені. Закликаються, і то наполегливо, всі померлі предки. Вважається, що вони, хоч і невидимі, а також вечеряють із родиною. Їм кладуть ложки, ставлять у мисках їжу, щоб споживали разом із живими. Ложки для них залишаються в куті на цілу ніч.

Але рід же значно більший. До нього належать і дикі звірі, — вовки, ведмеді тощо, — їх також кличуть до вечері. Навіть мишей просять! Свійська худоба теж чує, що вона у великій родині. Цього вечора їй завдають найкращого корму, виносять тепле пійло. У хаті ж на столі під обрусом кладуть трохи сіна, щоб таким чином утотожити себе із своїми звіриними родичами (мовляв, «і ми також біля ясел...»),

Що означають усі ці обряди? Яке значення заховалось під словом *кутя*? Незчисленними століттями мільйони українського народу щороку споживають кутю, люблячи цей гарний звичай. Первісний зміст його давно забувся. Може нам підкажуть суміжні слова?

Богиня в оточенні шістьох птиць. Середне Подніпров'я.

Кошилівці,
Тернопільська обл.

Кутя стоїть на *покуті*. Покутя це одно з почесних і святих місць у хаті. Там виконуються релігійні дієства, там висять образи. Там ставлять на Свят-вечір кутю і дідуха. Це, сказати б, такий домашній вівтар.

Отож на цьому домашньому вівтарі, на *покуті*, кладуть і *покійника*. Звичай класти на столі на *покуті* вмерлого такий споконвічний, що навіть склалося повір'я: «Не можна на столі класти подушок, бо буде в хаті *покійник*». З цих самих міркувань не можна також класти на стіл шапки, бо шапка — приналежність людини, то щоб часом і ту людину так не поклали. Це — закон магії подібності: подібне притягає подібне.

Зовсім таке саме слово на вигляд і *покута*. Це слово багатозначне. Одне значення це «викупляти», «відшкодовувати», «винагороджувати за щось зле зроблене», Друге — «каятися». Третє — «давати себе в жертву за інших, чи за всіх», То виходить, що й *кутя* це, іншими словами, *жертва*. Жертву приймають і віддають у відповідному місці, на *покуті*. Коли ми їмо кутю на *покуті*, то це значить, що божество-зерно (святий хліб) дає себе на *покуту*, у *жертву*. І виходить так, що покладений на *покуті* *покійник*, член роду, також — *кутя*, *жертва*? Він відійшов до тотемного джерела, як *покута* за всіх членів роду.

Так, це типова тотемна ідея: взаєможертва між людиною і її божеством. У одній із старослов'янських мов, старочеській, затрималось це значення у слові *покутіті*. Воно значить: «хоронити», «погребати».⁷

Як же виглядало це «*покутіті*? Друге слов'янське слово (російське) оповідає про буйні веселощі, малює картину бенкету. Це слово *кутіть*, а від нього похідне *кутьож*. Велике бенкетування,

Петрени, Молдавія.

де відкинуто всякі обмеження: їдять, п'ють, буйно веселяться, танцюють, грають, співають тощо. Словом, де діється *кутерьма* (теж російське слово).

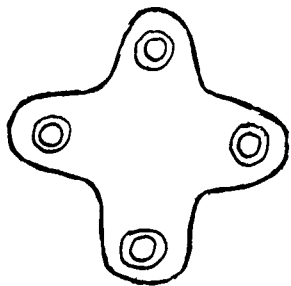
Авторитетні дослідники стародавніх слов'ян мовою цитат із старих текстів так і малюють старовинний слов'янський похорон (тризну), як велике пирування, гульбище. Відомий дослідник Л. Нідерле має навіть дані вважати, що в далекій старовині такий похорон супроводився ритуальним поїданням своїх мертвих.⁷

І справді, на похороні є один дивний звичай, що зветься роздаванням *колива*. Після панахиди на середину церкви виходить старша жінка, споріднена померлому, із горшком колива й ложкою. Кожне присутнє підходить до жінки, й вона кожного годує з ложки коливом, виготовленим так само, як кутя. Чи це коливо не заміняє символічно тіла самого померлого? Може цей звичай прийшов на зміну попередньому, що всі родичі ритуально повинні були вкусити жертви для з'єднання з божеством? Чи ця жінка посеред церкви не стоїть у ролі священнодійниці-жриці, виконуючи дуже-дуже старовинний обряд?

То виходить, що звичайнісінькі наші щоденні слова, як *кусати* («їсти»), *куштувати* («пробувати на смак»), *кусень*, *кусок* («частина від цілого»), належать до грона «куті» й відбивають якісь відтінки жертвних актів. Ще один доказ, що мова творилася в лоні тотемістичних ідей.

Перед нами всі елементи тотемного світогляду, уже в пережиткових, правда, формах, уже на тлі розвиненого хліборобського побуту, де звіриний тотем уже замінився рослинним, але ще вся форма збереглась. Зміст уже давно став незрозумілий. Ми зведемо все це забобонами.

У трипільській хаті покутя мало інший виг-

Жертовник у трипільській хаті.
Володимирівка, Гуманщина.

ляд. Це те підвищення у формі хреста, чи вірніше чотирьох кіл, з'єднаних між собою. Вони визнані жертвенниками — бо іншого пояснення для них не знайдено. Але це ж і є покутя. Такої ж форми хрест знайдений і на о. Криті разом із статуєтками богинь та посудом спірального орнаменту.

Виходячи з тіні Сумеру, уявімо себе на кілька хвилин у затишній теплій хаті, устеленій соломою, з дідухом на покуті, із кутею, яка чекає, що поприходять померлі її скуштувати. Там надворі тріщить мороз, вовки виють недалеко, а тут так сумирно та затишно. Стара бабуся розповідає малим дітям про тих предків, що їх сьогодні кликали до вечері. Дивні історії розповідає вона. Про богиню неба, Царицю Небесну, що одночасно й небесне склепіння, і жінка. Вона своїм тілом робить дугу, а руки її дотикаються землі. Так вона стоїть на руках і ногах, а оті зірочки, що миготять, то її одежа, а руки-ноги її — чотири стовпи, що на них спирається небо. І ми питаємо в мудрої бабусі: а де ж береться сонце? — Та це ця Цариця Небесна народжує його щоранку, бо вона ж одночасно й величезна морська безодня. Її нам невидно, тієї другої частини великої жінки. Діти слухають, затамувавши дух, і питають, як звати ту велику жінку, що стала небом. — Кажіть на неї Неня, — дозволяє бабуся, — то наша велика Мати. Сама бабуся була колись маленькою дівчинкою, як чула цю казку від своєї бабуні, що принесла її із собою з далекого краю. Звали її Ін-інні, чи Ін-ін...

А тепер станьмо скептичними аналізаторами-раціоналістами ХХ-го століття й порівняймо уламки мітів, що дійшли до нас.

Богиня *Нефтіс* (Nephthys) — сестра єгипетської Ізиди, але її протилежність. Вона — бо-

Глиняна печать
із Кнососа. Крит.

Томашівка,
Черкаська обл.

гня темряви, смерті. Але не тієї вічної, тільки тимчасової, розкладу, що з нього твориться нове життя. Чи не подібне її ім'я до нашого *нав'я*?

Нут (Nut) — богиня неба, мати Нефтіс. Нут уособлює собою небесне склепіння, небо. Образ Нут — жінка, що стоїть на руках і ногах, а тіло її — арка, оте небо, що в нас над головою. Нут часом перетворюється у велику корову.⁸

Ну (Nu) — Величезна морська безодня, жінка, а на голові ваза з водою. Це — Велика Матір богів.⁹

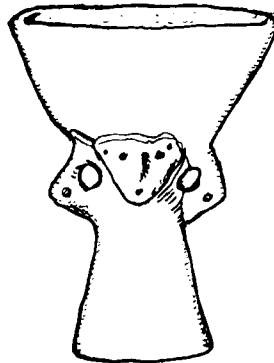
Все це єгипетські богині,

Нейт (Neith) — лівійська богиня, — корова, що носить на рогах сонце. Це — її друге ім'я.

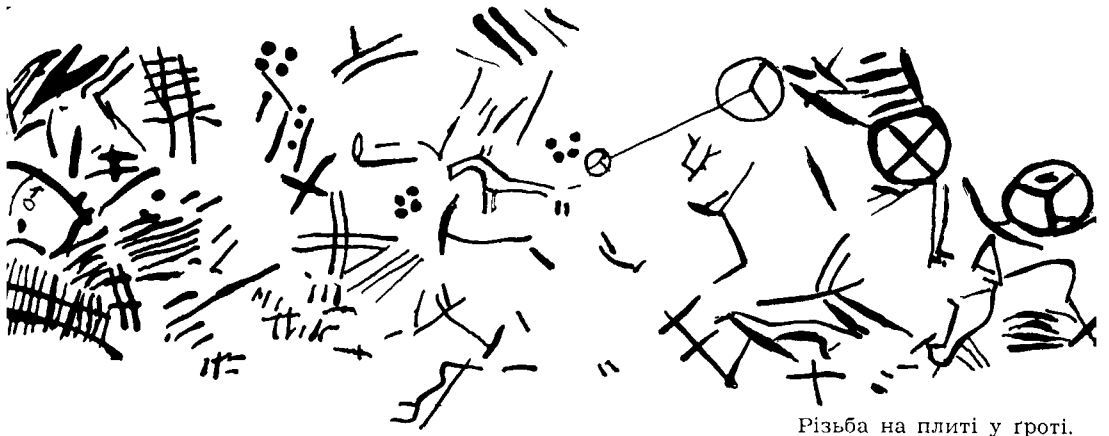
Нікс або *Нокс* (Nyx, Nox) — грецька богиня темряви. Вона — мати дня й світла.

Ніч — це звичайне українське слово, темна частина доби.

Оце все, що зосталося від великого космічного міту. Дитяче уявлення, що, мовляв, світ стоїть на чотирьох стовпах, та слово «ніч». Мати сонцева у казці, «така губата», варить вечеряти синові-Сонцеві, що вдень ходить по небі у золотих ризах.

Священний трипільський
посуд для чарування води.
Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

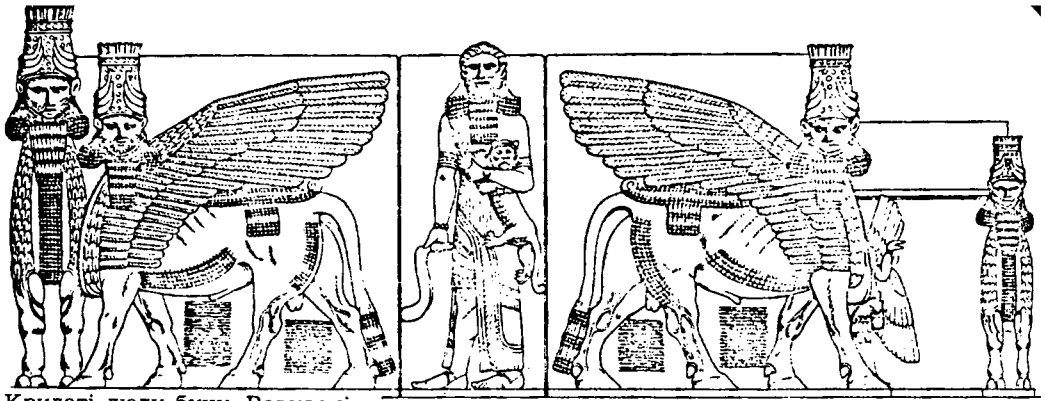
Різьба на плиті у гроті.
Кам'яна Могила,
Мелітопільщина.

7. САВУР — МОГИЛА.

Десь попереду ми покинули малоазійську Матір Богиню Іштар, як вона перетворилась на бога Асура чи Ашура. Цей Асур нас дуже цікавить, бо він виходить на історичну арену саме в час великого перевороту: у час заникання й відходу в тінь жіночих божеств та появи й вивищення чоловічих божеств, себто в часи закорінення патріархату, одомашнення худоби на базі осілого хліборобства, розмноження отар, табунів, черід і стад, одночасно й згромадження їх у власності пастухів-чоловіків. Уже давно, спостерігаючи зблизька одомашнену худобу, перестали люди вірити немудрим казкам про велику жіночу чудодійну силу відтворення та її виключне авторство нового життя. Навпаки, сталася переоцінка цінностей і з'явився новий культ, культ чоловічої відтворчої здібності, а з цим і божеств чоловічого вигляду. З підсиленням значення скотарства набуває силу й той, хто володіє скотарським багатством. Він стає головою роду, жерцем, патріархом і по смерті патроном свого роду чи міста. Але вся канва тотемістичного світоуявлення залишається, на ній вимальовуються хитромудрі взори складнішої дійсності.

Бики з колоссям.
Месопотамія.

Крилаті люди-бики. Вавилонія.

От саме Асур і є таким новітнім божеством, перебравши на себе ім'я й божеські якості Іштар. Асур це опікунче божество народу, що зветься так само Асур, і що живе в місті-державі такого самого імени Асур. Інакше кажучи, усі прикмети тотемної родової організації наявні. Нарід, його божество й місцевість зветься однаково. Для певности наведемо виписку з «Енциклопедії Британіка»¹:

«Асур вперше згадується 2376 року до Христа. Це було звичайне написання імени бога міста в ранньому записі міста. Богиня Інїні була найстарішим важливим божеством народу Асур. Місто було в посіданні сумерійців на багато століть раніше перед набуттям державою-містом свого політичного значення. Бог міста, Асур (Ашур) — сумерійського походження».

Так само зветься й верховний жрець цього народу, який одночасно являється й володарем та правителем народу. Властиво, асирійські володарі вважалися тільки слугами, регентами бога Асур і тому до своїх власних імен вони долучали ще й слово Асур або його різноманітні варіанти.

Ось кілька імен володарів міста-держави Асур, що потім стало славетним Асирійсько-Вавилонським царством:

Асурбаніпал, Ашурнасіпал, Небополасар, Небузарадан, Небухаднесцар, Тіглафнілесар, Велшацар...

Бог рослинності й йому жертвоприношення.
Вавилон.

Як бачимо, у кожному імені є обов'язково *асур*, *ашур*, *сар*, *зар*, *цар*. Як же виглядав він, цей цар Асур?

А це — колосальний бик із крилами й людською головою, з чудесною вишуканою зачіскою, такою, як мали тогочасні асирійські володарі. Це — людина-звір, витвір тотемістичного світоуявлення. Він справді дуже великий і сильний, такий, як і належить невмирущому тотемові. Тотем має обов'язок оберігати свій нарід, — так і цей охоронець, Асур, стояв при вході до міста, на воротах. Він навіть і по сьогоднішній день залишився мальовничим амбасадором асирійсько-вавилонської цивілізації по всіх музеях світу.

Звався він ще *керуб*, а це означає: «охоронець». Подібне до слова *керуб*, слово *херувим*. Цей янгол із християнської ієрархії сил небесних має точнісінько таку саму функцію: охороняти. Він — янгол-охоронець. Він — спадкоємець обов'язків палеолітичного тотема.

Само ж слово *асур* та його відміни згубили вже своє першозначення й стали терміном на означення понять: «господар», «монарх». В асирійській мові воно виглядало як *шарру*, *сарру*. В листуванні з єгипетським фараоном азійські монархи вживають цього титулу у значенні «цар».²

І так було не тільки в асирійському світі, але також і в сусідніх країнах. Ось кілька прикладів: *Сарпедон* — син Європи й брат критського царя Міноса, цар Лікії в Малій Азії.

Сармат — так називався гетитський цар, що буквально означало «володар землі».³

Заріна — ім'я сакської цариці в Закаспії.⁴

Сур'яварман — ім'я камбодійського царя.

Цей термін *сар*, у розумінні «володар», став назвою й одного з сакських племен, приаральських

Асирійський цар, Саргон II-й.

Гетитський цар поклоняється бикові,
Мала Азія.

сарматів (сауромат), що в четвертому столітті до Христа — другому столітті після Р. Х. розгорнули могутній рух на захід, у скитські степи Причорномор'я, а це призвело до повної зміни етнографічної карти південносхідної Європи.

Чи тільки південносхідної? Чим же пояснити, що у всій Європі зберігся термін цей на означення монарха-володаря? Приклади:

Цар — українська назва володаря, монарха, що щупко тримається в казках.

Царь — назва монарха в російській мові.

Кайзер — назва монарха в німецькій мові.

Цісар — австрійська назва монарха.

Цезар — кесар — римські назви монарха.

Ба навіть і в англійській мові таке саме слово означає володар, пан. *Сер* — (sir).

Не тільки ім'я володаря витворилось із колишнього опікунчого божества, а й імена новопосталих богів. Усі вони — розвиток і перевтілення первісного тотему.

Цернуннос (Cernunnos) — Найбільше божество галлів. Значить: Рогатий. Його вістар знайдено під фундаментом катедралі Паризької Богоматері. Це значить, що нову церкву ставили на святому місці. Цернуннос має людське обличчя з рогами, із пернями на них.⁵

Магешасур — у Індії. Це — буйвологоловий велетень. Як і критський Мінотавр, він щороку вимагав собі людських жертв. Явно тотемне божество, бо й місто так звалось. Тепер воно зветься (перекручено з Магешасур) *Майсор*.⁶

Сур'я — бог-сонце у староіндійському збірникові гімнів Ріг-Веда.⁷ У стародавніх мітологіях сонце асоціюється з биком, часто й назва збігається, як бачимо у слові Сур'я.

Цернуннос, кельтське божество. Франція.

Сарасвати — бог води у Ріг-Веді.

Апсари — водяні русалки у Ріг-Веді.

Асури — боги, помічники злого бога Варуни, антагоністи добрих богів, словом — демони. (Читай: «боги ворожого народу»).

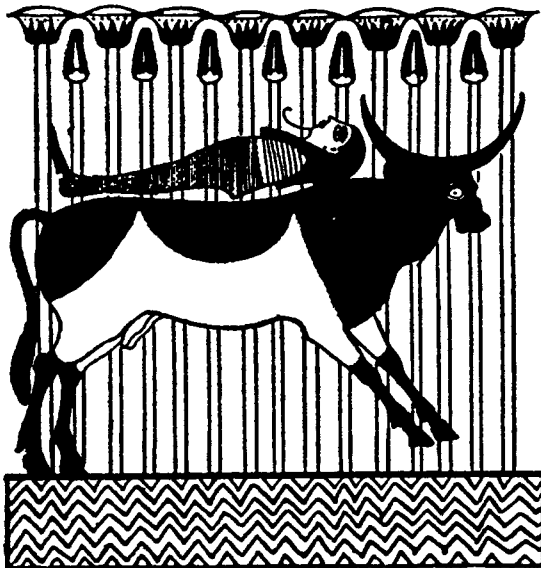
Ішвара — найвищий бог у Ріг-Веді

Агура - Мазда — головний бог зороастризму у перському збірнику релігійних гімнів Зенд-Авеста. *Агура* — це варіант слова *Асура*.

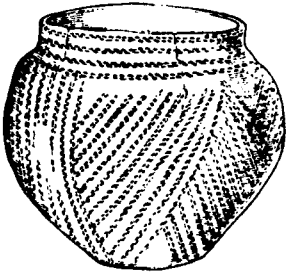
Всі ці приклади з Асирії, Персії, Хорезму, Індії мають свого родича в Єгипті, і хтозна, чи не походять усі вони з якогось одного, нам невідомого, джерела. Річ у тому, що єгипетський *Озіріс*, верховне божество Горішнього й Долішнього Єгипту, із традицією, що заходить у вісім тисяч років до Христа, цей *Озіріс* має старішу назву *Озар*. Тоді він був тотемним божеством-биком якогось малого африканського племені, а сестра й дружина його *Ізіда*, вона ж корова, звалась подібно. Все це ще було до того часу, як висохли болота Нілу та стало можливим хліборобство. Його бичача подоба — *Аніс* чи *Гані* — мала в Єгипті пошану, як велике божество, а жрець, що обслуговував священного бика, звався *Озар-гані*

Найвище перське божество,
Агура-Мазда.

Озіріс, бог рослинности й
того світу, переносить мумію
на той світ. Єгипет.

Посудина з могильника
Сірко.

Поховання з могили Сірко.
Никопіль, Дніпропетрівська обл.

чи *Oziris-Anis*, пізніше перероблене на *Seranic*.

Бувши напочатку богом міста *Бузіріс* у Дельті, *Oziris* згодом зробився всегипетським, основником цивілізації. *Oziris* — мудрий, добрий цар, навчив людей хліборобства, дав закони й царює в Еару (раю), судить новоприбулі з «цього світу» душі за їх добрі й злі діла.*

До речі тут пригадати, що царська труна фараонів звалася *саркофаг*.

Назов країн та місцевостей, що носять ім'я цього поширеного тотема, можна назвати в пригломшливій кількості. Обмежимося кількома:

Сирія — країна в Малій Азії.

Сур (*Sour, Zour*) — містечко в Палестині.*

Сибір — простори північної Азії.

Сир-Дар'я — велика ріка в Середній Азії.

Саварра — гірське плем'я в Індії.

Сербія — країна на Балканах. Те, що в нас «товариш», у сербів — *сябро*. (Перекручене з «сербо»?).

З цих кількох прикладів видно, яке поширення мав колись тотем, що криється під назвою *САР* і компанія.

Чи й у нас є цей *сар, сур* тощо, крім виявленого вже слова *цар*?

Є, і то дуже багато. Тільки, як і в попередніх (Т-Р, С-Т-Р, К-Р) прикладах, в українському оформленні вони дуже різноманітні, дуже розгорнені, озвучені голосівками. З цього видно, що цей первень проживає в нас споконвіку, пустив коріння, складає частину історії українського народу, малює побут цілої епохи.

Насамперед, маємо ми якусь інтригушу *Са-*

вур-могилу, щиро й щедро оспівану в піснях та думках. Є вона в багатьох місцевостях України. У Медвині на Київщині є своя Савур-могила.¹⁰ Кобзар у думі каже, що є вона під Полтавою.¹¹ «Дума про трьох братів» поміщає її десь біля Азова-Дону. Крім того, записані пісні про Савур-могилу на Харківщині, у Вороніжчині.¹¹

Чи означає це «царська могила»? Чи може це «могила, що належить народові Савур»? Чи це пізня назва залишків савроматів?

Крім могили, в пісні згадується про якесь Савронське поле. («Ой, виїхав чумаченько на Савронське поле і висипав на роґожі штири мажі соли...»¹¹

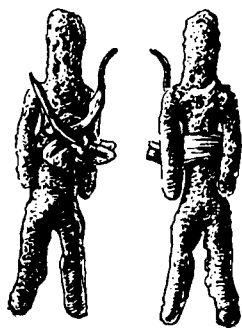
Що були якісь роди-племена, які називали себе *саварамі*, то видно вже хоч би з того, що є чимало таких назв місцевостей. Ось під Києвом є село Саварка. На Херсонщині є одна *Саврань*, а на Поділлі — друга. Безперечно, це родова назва, що закріпилася за селом. Другі варіанти такої ж племенної назви закріпилися за іменами та прізвищами. Тут пригадаймо собі імена *Саврадим*, *Северин*; прізвища: *Севера*, *Севрук*, *Саварин*.

Може все це — нащадки історичного племені *сіверян*, що увійшло до складу українського народу, розселене в основному на сучасній Чернігівщині? Другий варіант назви цього племені — *сівера*. Але виявляється, що сіверяни мали ще й інші варіанти цього ж імени. Ось цитата із статті П. Грицака «Кілька думок про початок Київської Русі»:... «Є згадки про *сіверян* (*савар*, *суар*) у так званій «Єврейсько-хозарській переписці», дослідженій Коковцевим...»¹²

Чи плем'я Сіверяни склалося на основі численних родових груп із спорідненими тотемними

Прикраса сіверянки,

Фігурка вояка з савроматського поховання. Усть-Кам'янка, Дніпропетрівська обл.,

Рисунок на одній з плит
Кам'яної Могили.
Запорізька обл.

Зображення супряги
волів. Кам'яна Могила.

пережитками, закріпленими в їх назвах, чи, може навпаки, всі ці численні варіації показують на великий вклад цього племені у зформуванні українського народу. — факту не захитусь: у нашій підоснові ще з давніх-давнешніх часів міцно засів цей основний звук С-Р, та компанія і всіляко маніфестується.

Навіть і віддаленіші побутові слова, що виникли з цього кореня, можна простежити. Малюють вони картину скотарського життя в степах та в добре влаштованих селах, з розвиненим молочарським господарюванням, із визначним вагагом на чолі. Ось, бодай, кілька таких слів:

Сир — молочний продукт у перетворі,

Черета — збірнота рогатої худоби. Не скажете «черета коней», чи там овець. Це *чер* (варіант поруч *сир*, *сар*, *цар* тощо) стосується тільки рогатої худоби. Це вона — «*чер*».

Черес — в Гуцульщині зветься так широкий шкіряний подвійний пояс.

Черевки — взуття із шкіри, очевидно з волової, з «*чер*», може зі шкіри *черева*.

Цебро — *цебер* — шаплик для худоби, круглої форми.

Цебрин — (цямрина) — пристрій для водопою при колодязі і саме обрамування колодязя. Виступає вже добре влаштоване господарство з викопаними криницями.

Є ще й слово *царина*. Кілька різних значень цього слова впроваджують в епоху родової й племінної колотнечі, боротьби за випаси, загому чужої худоби, потреби охоронити засіви. Одне значення — «застава в селі, ворота при вході в село» — натякає, що кожне село мало свої стіни, рови та вали, та що в нього можна було дістатися

Деталь із рисунків у Кам'яній Могилі.

тільки через ворота, які охоронялися. Отож у цій царині й тримали худобу, охороняючи від зазіхливого ока сусіда. Бо «царина» означає ще й «одгороджене». Цариною зветься й засіяне відгороджене поле (Див. словник Грінченка). Так воно й було, вже починаючи з епохи бронзи, коли не тільки села, а й засіви обгороджувалися. Археологія відкриває в Україні сотні й сотні таких охоронних валів, що зветься городищами, а тоді може й звалися царинами. Слово це ввійшло і в наш словник у розумінні: «домена». Напр., «Тут — моя царина знань, і ви сюди не лізьте!»

Цабе — звертання до волів. Жартівливе: «Гей, соб, цабе, тпру!» означає: «Вперед, праворуч, ліворуч, стій!» І якось наче не в'яжеться, що це саме слово — *Цабе* — прикладається до визначної особи. Але мова наша зберегла кілька виразів, які свідчать, що це був титул якоїсь високопоставленої в громаді особи. Вираз: «А що ж ти, таке велике цабе?» Іншими словами: «Чого ж я, мовляв, повинен тебе шанувати, коли ти не цабе?» Є й другий ходовий вираз: «О, це якийсь великий цабе приїхало!» Можливо навіть, слово «цабе» — конкурент слова «цар»? Для нас цікаво тут те, що ці два однакові слова, рештки якоїсь давньої ідеології, походять із одної тотемістичної криниці.

Ще цікаво, що слово *цабе* подібне не тільки на *цебро*, а й на *сябро* (білоруське й сербське «товариш»). Значить, *цабе* — також член роду, тільки визначний.

Знак боспорського царя, Савромата.

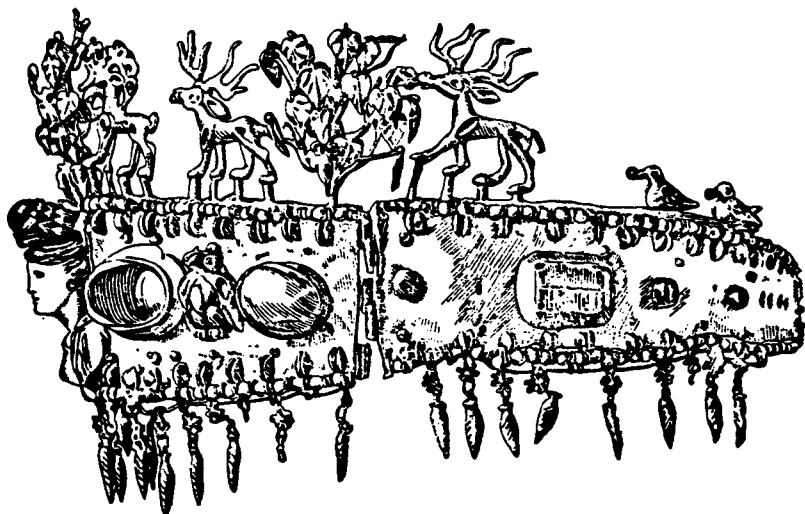

Рисунок на плиті Кам'яної Могили.

Бачимо велике розгалуження в бік заходу, в бік сходу цього нашого, такого звичного. «савура», що могили його розкидані по всій Україні. Кого ж із згаданих залучити до нашого родинного альбому? Озіріса, первісно бика-тотема африканських неолітичних племен? Чи зороастрійського Агуру-Мазду? Чи Асура з Асирійсько-Вавилонського царства? Чи весь Сибір? Чи басейн середньоазійської ріки Сир-Дар'ї з його конфедераціями масагетських племен? Чи англійського сера?

Здається, всі ці шалені різноманітності варіантів слова «саур», всі оці назви володарів, богів, країн, народів, — мають одного спільного предка. І зветься він так само: *звір*.

Золота сарматська діядема з Новочеркаського скарбу. На ній — фігурки оленів, птахів, дерев, аметисти, перли, гранати.

Зображення тварин
у гроті. Кам'яна Могила.

8. СВАРОГ І ЙОГО БРАТТЯ

Вже давно розвалились, поросли бур'янами і вкрилися шаром масного чорнозему урочища на взгір'ях, що колись були мальовничими селищами первісних хліборобів і керамістів. Замість цих мирних і добре влаштованих селищ із розмальованими хатами, штудерним посудом, обписаним спіральним орнаментом, з материнським оком на всьому, замість них з'явилися якісь нові люди, якісь нові звичаї. Життя перенеслося в степи, луги та плавні, бо там випасалися незчисленні отари та череди. Трава там сягала вище голови, паші й степової розкоші було доволі, води й випасів — Боже, не вменшай! Череди росли й множилися, а разом із цим багатіли скотарі-пастухи. І разом із багатством біда завелася між людьми. Для оберігання свого власного, своїми руками й розумом виплеканого, багатства треба було вже думати про зброю, про охорону. Склалися бойові дружини, що раз-у-раз ходили «шукати своїх корів», а це значило: битися із сусідами за череди, за випаси. Ото й тільки, що ще по хатах жінки свій лад-звичай тримали, та й то вже посуд репіжили абияк... Не малювали,

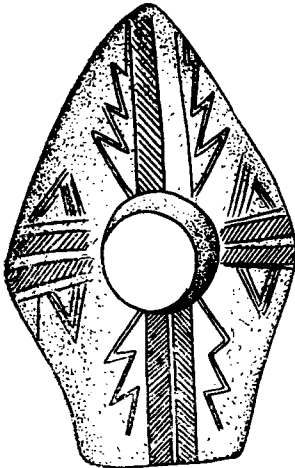
а шнурочком витискали на ньому таке-сяке, абияке. І весілля без бійки не проходило, бо повіся невиданий розбій, — дівчат у чужий рід силою забирали. Яке то вже життя — покірною невісткою в чужій чужениці вік вікувати! Немає то, як у своїй материзні, де всьому рідна мати — голова, де ти не силувана та не неволена.

Проти цього нового, патрилокального роду, стара традиція матрилокальної родини боролась усіма силами. Та хоч прийшло це нове, жінки не забували свого рідного старого. Хоч голосили тяжко на тих весіллях, сприймаючи перехід у рід чоловіка, як неволю, а проте й далі Цариці Небесній, Богині Матері, Покрові молилися.

А тим часом у інших степах, там, де з давніх-давен процвітало мистецтво приручення рогатої худоби, ба й коней, наплодилося там сила-силенна люду й скотини. Їм треба було шукати нових випасів, вони тиснули на сусідів, займали їхні пасовиська, а ті знов на ще дальших. І так воно йшло. А ще, борони Боже, посуха стукнула, тоді усе це намножене й наплоджене так і сунуло в усі боки, куди бачило.

Отак приблизно уявляється та далека доба розселення розбуялих скотарських племен чотири тисячі років тому. Докорінно мінялося обличчя Євразії — від мисливства до скотарства. Скотарство настільки вбилося в силу, що почало домінувати над першими осередками хліборобства, хоч і започатковувалося воно в його надрах, у оборі круглих селищ, у царинах. Це тут тримали зловлених малих звірят, плекали, годували й вирощували з них свійських тварин. Тут зблизька вивчали їх норози та навчали-приспособували до служби людині.

Войовничі скотарі-номади не сиділи на місці

Камінна орнаментована сокира
с. Горожин, Україна.

Пасупаті,
Могенджо-даро, Індія.

віками, як ото хлібороби, вони весь час рухалися. Хоч це й ознаменувалося занепадом осілої культури, житлобудівництва й кераміки, але мало й свої добрі риси: відбувалося постійне схрещення племен, а з цим і ідей. Темп поживавшав, народи перекочувалися на великому євразійському континенті. Це був час розростання дерева індоєвропейських мов.

Скотарі-пастухи Євразії мали одне спільне: патріархальний лад. Голова роду вже не мати, а батько, патріярх. Це відбилося в родинній номенклатурі. З'явилося слово на означення батька, спільне для всіх. Наше *батько* і в інших мовах звучить:

- пітар* (pitar) — санскрит,
- патар* (pater) — грецьке,
- падре* (padre) — італійське,
- фадзер* (father) — англійське,
- фатер* (vater) — німецьке,
- пер* (pere) — французьке.

Хоч яке сучасне, воно має коріння у дуже глибокій старовині. Порівняти тільки:

Пасупаті — індійське божество, прообраз Шіви. Вважається, що чотирилике чоловіче божество, оточене звірами на печаті, знайдений в Могенджо-даро (Індія), і що датується 2500-1200 рр. до Р. Х., — зображує саме оцього Пасупаті.

Праджапаті — божество із стародавнього збірника індуських гімнів, Ріг-Веда.²

Брігаспаті — божество з Ріг-Веди.²

Патесі — титул цивільних голів, що були одночасно релігійними головами громад у Сумері.²

Паті — назва родового й племінного вождя у збірнику перських гімнів, Зенд-Авеста.³

І навіть у основі нашого рідного слова *Господь*. *господар* — є це *паті*. Складене воно з двох

слів: «гость» і «поті».⁴ А означає: «пан дому — батько».

Хто ж це він, цей «паті» — голова роду-громади чи божество?

А він, виявляється, і є те саме, що наше *пастух*.

Він — пастух, іншими словами, охоронець-доглядач черід-отар. У такій же мірі він — пастух свого роду-племени, його провідник і батько та одночасно й жрець-священнодій. Ці самі слова (по суті цілком у дусі тотемістичної ідеології, де «ми і наші звірі» — одна родина) не змінилися й сьогодні, бо:

пастир у нашій мові означає: «духовна особа», «священик»;

пастор у німецькій та інших мовах означає «священик».

Сталася одна лише заміна. Жінку, голову роду й священнодійницю, заступив чоловік, голова роду й жрець. Канва тотемістичного світогляду залишилася. Рід звірів і людей має одного пастуха, батька. Але ні, змінилося й ще дещо. Вже ускладнилися поняття божественности, у цих пастухів уже з'явилося обоження сил природи. Пастухи-скотарі залежні від погоди, і їх нові божества це боги погоди, неба, хмар, грому, блискавиці, бурі, вітру...

Уже з чистого тотемізму — взаєможертви — лишилася одна половина: принесення жертви божеству, а жертвою цю стає тварина. У головах скотарів постають уявлення про нові могутні божества, як про величезних биків, переважно; бики ж стають найчастішою й найважливішою жертвенною твариною. Культ тварин набирає вже рис пережитковості, виставної церемоніальності, дотримання правил ритуалу — але губи-

Рогате божество,
фігура на шоломі. Данія

ться тьма, чому й для чого такий ритуал виконується. Слово «паті» вже давно загубило свій первісний зміст («пастух»), а стало означати «патріарх», «голова роду». Сталося, власне, те, що й із словом «цар». Із тотемної жертви (сар, цар) виробилось цар у значенні «монарх».

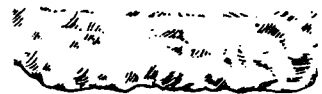
Людина вже далеко посунулася вперед у процесі усвідомлення себе людиною та відриву в своїй свідомості від свого колишнього родича. А одночасно й божество своє вона уявляє вже, як людину, і то саме, як чоловіка-патріарха. Зразком такого бога-патріарха може служити Зевс-Олімпієць.

Це — могутній дід із розкішною бородою. Він — голова великої родини богів із множеством дружин, синів, дочок та внуків. Він щоразу, коли тільки захочє, може перетворюватися на бика, це його найулюбленіша і найзвичайніша друга подоба. Отже, тотемне походження Зевса ясне. І ще одна дуже цікава риса. Скотарі-пастухи, що витворили Зевса, уявляють його, як фаллічне божество. Зевс і є бог запліднення всього живого на землі. Ось яка характеристика цього зароджувача й породителя всього, що існує:

«Зевс — перший, Зевс — останній, бог із сліпучим сяйвом. Зевс — голова, Зевс — середина, із Зевса всі речі мають свій початок. Зевс — заснування землі й зоряного неба. Зевс — чоловік, Зевс — безсмертна жінка. Зевс — дихання всіх істот. Зевс — знищує невтомним полум'ям. Зевс — коріння моря, Зевс — сонце й місяць, Зевс — цар. Зевс — започатковувач усіх речей, бог із сліпучим сяйвом. Він має сховані в собі всі речі і приносить їх знову в радісне світло із свого священного серця, що діє чудеса». (З «Орфейської пісні»).⁵

ΥΟΔΙΩΝΙΕΡΕΥΣΘΕΟΥΔΙΟΥΟΛΒΙΟ
ΠΕΡΤΩΝΙΔΙΩΝΠΑΝΤΩΝΚΑΘΩΣΕΚΕ
ΕΝΑΝΕΘΗΚΑΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΩΝ

Зевс. Йому жертвоприносять бика. Греція.

З цієї пісні видно, що вже не Великій Матері, а Зевсові, представникові чоловічого принципу, приписується все чудо свіотворення.

Часто звали Зевса ще й *Патер* (Pater), *Патроос* (Patroos), *Фратрос* (Thratros), себто понашому *Батько*. На Криті Зевс звався *Зевс Таллайос* (Tallaios)⁵, що означало «бог-сонце», а також і «бог-теля». Там же на Криті пройшло й Зевсове дитинство, очевидно, мав він тоді вигляд теляти. (Таллайос — теля... Зовсім по-українському!).

Зевс таки, перетворившись на білого бика, викрав Європу та запліднив її майбутніми поколіннями. Міт, витворений у млі тисячоліть, став пророчим символом.

У Зевса є брат, що й зветься так само, коли відчистити першослово від льокальних озвучень. Це — велике індуське божество *Шіва*. чи *Сіва* — Пан Биків. Його характеристика разючо подібна до Зевсової. Обидва вони — творці й деміурги, а також і знищувачі. Обидва — втілення фаллічного принципу, обидва мають своїм звіриним двійником бика. Ось коротка характеристика Шіви, взята з книжки сучасного європейського автора про сучасну Індію:

«Шіва — відтворча сила природи, давач благословення й знищувач. Він — вчений мудрець і аскет. Йому поклоняються, як лінгамові (фаллосові), бо це — відтворча сила. Він репрезентує божественну енергію. Він знає все, він початок і кінець. Він сила, що знищує й відтворює. Він — перший танцюрист. Його танок — творіння, екстаза руху, це — збереження й деструкція космічної енергії. Шіва приймав 84 рази по сто поз у своєму танкові (вібрації космічної енергії) і кожна поза це окремий вид життя на землі»⁶.

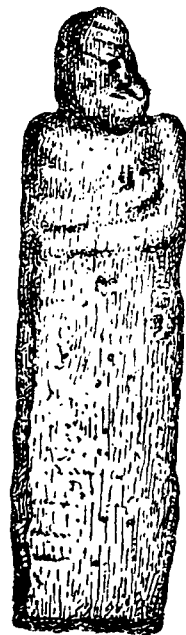
Індуське божество, Шіва.

Знак Шиви — тризуб. Символ його — лінгам. Скрізь у Індії стоять храми Шиви, збудовані у формі лінгаму. Присвячений йому бик Нанді завжди зображений поруч усіх зображень Шиви. Сам Шива часто зображується, як господар биків із величезним луком.

Грецький Зевес і індуський Шива мають ще й третього брата, слов'янського *Сварога*. Що стародавній бог Сварог походить із тваринного тотемного божества, не важко переконатися, змінивши першу літеру С на Д. Виходить *Дварог*, себто сучасне *дворіг*, синонім слова «товар» (рогата худоба). Ця змінність С-В, Т-В дуже звична в українській мові, — пригадаймо собі: *савур, товар, тур, тавро, двір* тощо. Але вже трудніше зрозуміти, чому це Сварог має щось спільне із Зевесом та Шивою.

Одначе, це незаперечно так. У санскриті є слово *сварга*,⁷ що означає: «небо-рай», блискуче світло, блаженна «тогосвітня» країна. Іншими словами, *Сварга* — невидна частина всесвітужінки, куди повернеться кожне. *Сварог* — та ж Сварга, тільки вже чоловічого роду. Цікаве для нас ім'я — *Сваруна* — ім'я слов'янина, знаходимо у античного письменника Прокопія Кесарійського.⁷ А чи ж у нашій мові не знайдеться подостатком цієї «сварги» у найрізноманітніших варіаціях? І всі ці слова із коренем С-В належать до комплексу «небо», «рай». Це — *світло, сяво, світило, світ, свято, святий, свастика* (як прилад добування вогню і знак сонця), *совість, свідомість*.

Всі ці слова малюють ту ж ідею, що характеризує Зевса та Шиву: це світлодайність, вища свята сила, всесвіт... Всі ці слова — діти якогось першозначення, що вже забулося й так увійшло в підгрунтя, аж важко його й дослідити.

Кам'яний старослов'янський ідол. с. Іванківці, Хмельницька обл.

Уламок черепка з клеймом. Звенигород, Львівська обл.

І дійсно, Сварог таке давнє праслов'янське божество, що з кучих уривків-відомостей про нього важко скласти його образ. Що, справді, знаємо про Сварога?

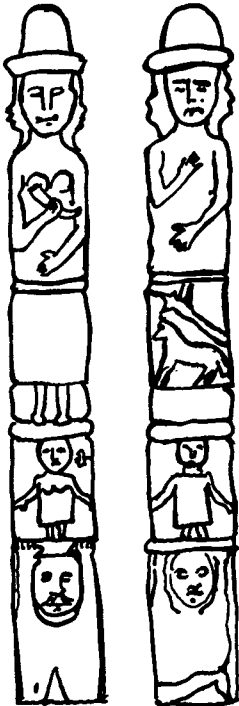
За словами візантійського історика Прокопія (IV-те століття н. е.) Сварог був у слов'ян-антів єдиним богом. Він — бог блискавки.⁸ У переліку стародавніх слов'янських богів він подається першим, отже, вважається найбільшим божеством доісторичних слов'ян.

Сварогові приписують чи то компетенцію підземного вогню, чи то ковальства, чи то блискавки, себто вже небесного вогню. «Огневі моляться, зовуще його Сварожічем», — дорікає поганам християнський проповідник XI-го століття.⁹ Літописець Дітмар (1018) р.) каже, що у балтійських слов'ян першим богом був *Zuagazici* (Сварожич?).

Недалеко від села Городниці над Дністром біля гирла Збруча витягнуто із Збруча статую чотириликого божества,¹⁰ що дуже цією чотириликістю подібне до індуського чотириликого Пасупаті, предтечі Шіви. Ім'я його — *Світовит*. Це — переінакшена назва *Сварога*. Ось і автор німецької хроніки про слов'ян XII-го століття Гелмолд оповідає, що «слави вирізують своїх богів із двома, трьома й більше головами, а головний у них був Святovit».¹¹

Із повного імені залишилось тільки С-В, та от ще затрималась до XII-го століття богиня у полабських слов'ян — з таким самим іменем, що й індуське божество — *Сіва*, богиня життя, або *Жіва*.

Оце те скупе й уривчасте, що знаємо про Сварога, велике всеслов'янське божество. У цьому всьому — глухий відгомін існування якогось

Чотириликий слов'янський
ідол, Світовит,
Городниця, Тернопільська обл.

могутнього племені Сварожичів, що мали своїм предком тотемне божество Сварога, який став пізніше «батьком-пастухом», а ще пізніше — універсальним божеством неба, блискавки, грому, світла... Словом, висловлюючись мовою Ріг-Веди, *Ішварою*, найвищим божеством пантеону Ріг-Веди. Отож звідси й беруть своє ім'я боги багатьох країв, — спробуймо їх перелічити.

Савітар — божество з Ріг-Веди з багатьма функціями, епітет сонця.¹²

Шіва (Сіва) — сучасне найпопулярніше індуське божество.

Тешуб — гетитський бог бурі-погоди і *Тейшеба* — бог бурі та війни в урартів. В цих іменах можна легко впізнати «бога СВ». ТЕ — лише звукова відміна ДЕ (Деус), Ш-Б, це ж той самий Ш-В, С-В.

Сіявуш — мітичний герой-божество Хорезму, що започаткував першу династію цієї держави (2 тисячі років до Р. Х. Засновники Хорезму масагети й саки, східня гілка великого євразійського скитського народу).

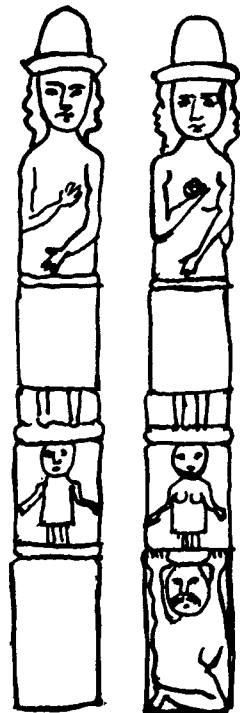
Сіявахш, Сіяваршан — постаті іранської мітології, що пов'язані з культом бика (Зенд-Авеста).¹³

Дзевес, чи Зевес, чи Зевс, Діос — грецький бог неба, грому й блискавиці, голова і патріарх олімпійських богів.

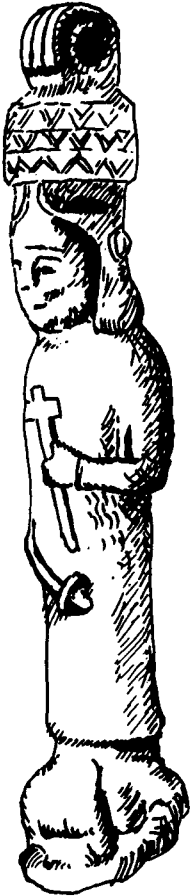
Зеус — весь круг небес у релігії зороастризму.

Діяус — бог неба в багатьох європейських стародавніх народів, а також і в санскриті, де це слово означає: «блискуче світло», «небо».

Все це — рідні брати, тільки з трохи зміненими вимовами-назвами, що в них можна завжди

Те саме. Світовит,

Тейшеба, бог бурі
в Урарту (Вірменія).

простежити однакову основу (С-В, Д-В, З-В), а під нею — тотемне божество, бика.

У причорноморських скитів був цар на ім'я *Спарганітес*, один з найраніших.¹⁴ Не важко в цьому імені впізнати змінене *Сварганаті*, що й значить «Батько неба» чи «Господар вирію» (раю). Та виявляється, що це ім'я — *Спарганіс* було поширене і в масагетів (Середня Азія), і в тракійців (захід від Чорного моря).¹⁵ От яким широким віялом розкинулась на мапі Евразії «сварга».

Слов'янський *Сварог* не імпортований, не заповичений, а є прямим розвитком нашої мови з найглибших глибин прамови й до наших днів. Про це говорить розкорінення цього поняття в бік значення «світло-святість», «добро», як це видно хоч би з кількох вище наведених слів. Інакшими словами — тотем-опікун. Слово «тотем» ми вживаємо тут умовно, а його з повним успіхом можна було б замінити словом «святість».

Сварог це, власне, розвиток із слова *звір*. Чи може правильніше було б сказати, що ці два слова — розвиток одного якогось невправного звуку першого вимовлювача цього слова. Одне було закріплене за тотемним божеством, що пустилося здійснювати свою еволюцію аж до «саява», «святости» та «вирію», а друге залишилося для загальної назви представників тваринного царства. Там знайдемо й назви для перших гігантів-ящурів — динозавр, бронтозавр, іхтіозавр — і для вимирущої породи биків, що живуть тепер лише в заповідниках — *зубр*.

На закінчення — ще кілька питомених українських слів:

От слово *свій*. Це ж «приналежний до на-

шого роду», до С-В. І воно вже так обтерлося, що в наслідок довгого вживання перетворилося просто на займенник. Кажучи це слово, не думаємо, що залічуємо себе до «тотему Сварога».

Або *сват*. Сватами між собою зуться два роди, що мають шлюбний зв'язок своїх членів, закріплений певними релігійно-святими (тотемними) церемоніями.

Сватання — церемонія оформлення такого шлюбного зв'язку, з участю святого опікуна (тотема).

Святити — приєднувати до святости, очищувати від впливів темних, злих і ворожих сил, віддати під опіку святости (тотема).

Сваритися, сварити. Іншими словами — «лятися», «научати», «говорити до когось із гнівом». Це — право й функція голови роду. В англійській мові також є слово «сварити» — «to-swear». Має воно таке саме значення, як і в нас — «лаяти». Але має ще й друге: «божитися». «I swear!», властиво, означає: «Присягаю Сварогом!» чи пак: «Ййбогу!» «Божуся!».

Гетитський бог, Тешуб,
Анатолія, Туреччина.

Уже не раз наводимо ми паралелі з англійської мови. Як пояснити таку подібність деяких слів? Хто в кого запозичив?

Немало подібних, майже однакових, слів знайшли ми і в мові такої далекої країни, як Індія, от, наприклад, — наше *святий*, а в Індії *свами*. Чим це пояснити?

Загальну відповідь дає на це сучасна лінгвістика. Ця наука сьогодні дотримується погляду, що всі індоєвропейські мови (санскрит, зенд, грецька, латинська, литовська, німецька, французька, англійська, еспанська, старо-ірландська, то-

харська, усі слов'янські, індуська, перська) вийшли з одного пункту походження в певний історичний час. «Предком їх була мова номадів-скотарів, що посунулися в центральну й північну Європу та на схід із понтійських степів України, якихось чотири тисячі років тому», — каже один дослідник.¹⁶

«...Їх мандрівка почалась, очевидно, десь у Південній Росії (читай: Україні), бо вони досягли Персії, пройшовши поміж горами між Чорним та Каспійським морями. Багато з них подалися далі до Індії, інші ж осіли там, де тепер Іран. Це була висока білошкіра раса номадів і пастухів, а найважливіше культурне нововведення, що вони привели з собою, були коні», — каже другий дослідник.¹⁷

»Найімовірнішою колицкою арійців, це є простір українських степів (написано: Південної Росії) і схід Каспійського моря, де в другому тисячолітті до н. е. напівномади-напівхлібороби приручували коней... Вони говорили такою мовою, як і їх відповідники на заході (греки, тевтони, германці, слов'яни). Вони видали одну групу, що вийшла на схід і дійшла до Індії, а друга пішла в західню Європу. У двох напрямках — із спільного дому, який, мабуть, був у районі між Південною Росією і Туркестаном» — пише третій дослідник.¹⁸

Цитат можна навести й більше, але хіба ж і так не видно?

Виглядає так, що наш Сварог чотири тисячі років тому був у повній славі патріярха-жерця і володаря степів над Чорним морем аж до Каспія.

Орнаментований посуд доісторичної Індії.

«Люди з моря», єгипетське зображення навали індоєвропейських племен. Єгипет.

9. ДЕВИ

Так порозсилав Сварог свої браття на три шляхи. Одні аж у Індії опинилися після тисячоліть мандрівки, із своїми девами. Другі так само із своїми гарбами-волами, табунами-чередами, всіма родинами та пожитками сунули на захід-південь. Їх дева, *Дзевес*, могутній патріарх, зчинив битву із старими богами, переміг їх та засів на Олімпі добрих пару тисяч років патріархувати. Одначе, і на далекому азійському континенті (в Середній Азії, на Іранській високорівні та в північній Індії), і на європейському Олімпі за цей час деви набрали вже нового вигляду, згідно з духом часу.

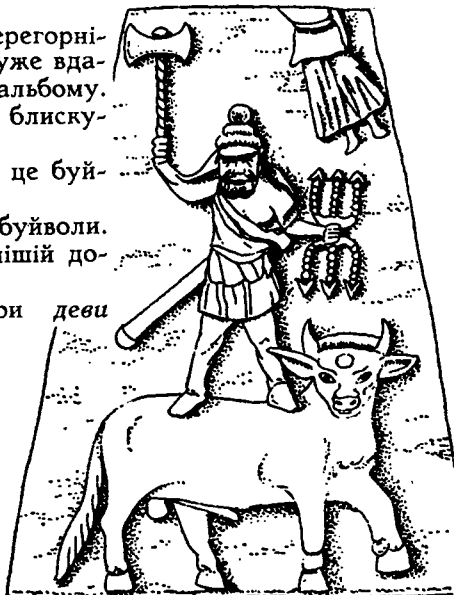
Щоб довго не гаятися, відразу ж перегорнімо образки, погляньмо на тих *дев*, що їх уже вдалося нам залучити до нашого родинного альбому.

Діяус, як уже знаємо, означає «ясне блискуче небо» (Ріг-Веда).

Деви — у племені тоддувар (Індія) це буйволи, що їм вони поклоняються.

Але є ще й інші деви в Індії, не буйволи. «Блискуче світло» — також *дева*. У пізнішій добі стало означати — «менший бог».¹

В індуських пам'ятниках літератури *деви*

Гетитський бог погоди, Тешуб, шанований у римлян, як Юпітер з Анатолії, Італія.

це популярні боги, лише душі. Коли душа не втілена, то вона перебуває у *дева-стані*.²

Тут крізь млу віків пробивається тотемістична ідея про великий рід живих і тих, що відійшли тимчасово до невидимого джерела. Там перебувають вони у *дева-стані* та й знову прийдуть у новому втіленні. Вони можуть з'явитися не тільки у людському вигляді, як думають, наприклад, *тоди*, таємниче індуське плем'я у Нільгійських горах. Але про це плем'я треба тут розповісти більше.

«Тодів (а повніше тодуварів) відкрито в кінці минулого століття у недоступних горах Нільгійрі. Їх походження загадкове. Вони не подібні на інші касті й племена Індії. Їх описують, як чудово складених велетнів. Манери їх повні грації, краса їх зовсім не індуська, вони подібні на богів, як їх представляють греки. Високі, складені чудово, риси лица чисто клясичні. Чорне густе блискуче волосся обрізане над чолом низько, а ззаду спадає масою кучерів. Вуса й борода такого ж кольору. Великі карі, інколи темносині, а навіть блакитні очі дивляться на вас глибоким, ніжним, майже жіночим поглядом. Усмішка сумирна, весела, майже дитяча. Рот повен білих чудових зубів навіть у старих. Колір лица ясніший за північних канарійців. Одягаються у рід римської тоги з полотна, з одним кінцем, закинутим спочатку під праву руку, а потім на ліве плече. У руках паличка з фантастичними нарізками, з нею тода не розлучається. Тоді брехні не знають, а дотримуються «заховання істини». Не крадуть. Живуть вони в Нільгійських горах вже 197-е покоління, це значить — сім тисяч років. Вони родяться й умирають *для вигляду*.

Так от у цих тодуварів є деви, що їх вони

Відбитка печаті. Могенджо-даро, Індія.

божествлять і разом із ними живуть. Деви ці — їх буйволи. Буйволятник — це храм, *tīrīrī* («священний буйволятник»), і туди мають право входити тільки посвячені священнодії при буйволах — тіраллі. Коли священних дев заводять у буйволятник наніч, то весь рід стоїть у два ряди, й люди низько кланяються кожному буйволіві. Перед кожною буйволицею жінки кладуть земні поклони й протягують жменю трави. Щаслива та, що від неї буйволиця зволить прийняти. Доять лише посвячені чоловіки під наглядом головного тіраллі. Посуд із надосним молоком обносять сім разів навколо буйволиці, а тоді відносять у молочарню. Від чужих буйволиць тоди молока не їдять, а тільки від своїх.

Буйволи мають із тодами якийсь таємний зв'язок. Тіраллі від буйволів довідуються про всі важливі події, з ними радяться. Тоди вірять, що коли вони помирають, то після смерті їх виростає трава, яка годує буйволів. Каються вони раз на рік у Храмі Істини. Там приносять жертву — буйвола, — а перед тим кроплять його кров'ю з руки того, хто кається.

З яких висохлих, давно вимерлих і спопелілих гілок людства зірвався й упав у цих горах цей незнаний плід?» — питає автор.³

З цієї виписки вимальовується, як виглядало божество-дева перед тим, нім воно стало «небом», «блискучим сяйвом». У тодів, що 197 поколінь тримаються своєї релігії, воно — буйвол.

Уже в Ірані, у зороастрійській Авесті, *дів* означає злу силу. Предки індусів та іранців, один нарід, що мав спільних богів, розділилися, видно, немирно: добре для одних стало злом для других.⁴ Боротьба й ворожись між двома гілками одного народу відгомонює у зороастрійській наз-

Перський крилатий бик.

Людина перемагає демонів.
Відбитка печаті.
Персія.

Зевс і Діоне. Греція.

ві одного дева — Aeschma-Daeva, що ним зветься дів похитливости. Цю назву адоптували гебреї і під виглядом Асмодеуса вважали його причиною всіх гістеричних виявів у жінок.⁵

У Середній Азії *дев* означає «демон». Одна із сотень фортець-міст, тепер засипаних пісками в пустелях Кара-Кум і Кизил-Кум, зветься Девкала. Зветься вона так тому, що існує легенда, ніби її збудував дев.⁶

Зовсім інше розвивалися деви у праджерелі європейської цивілізації. У Греції знаходимо цілу серію богинь із цим іменем. Вже не казати про патріярха Дзеуса, що потім називали різно: Зеус, Зезес, Зевс. Крім нього, є ще й інші.

Діоне — жіноча форма Зевса, чи одна з його дружин у Додоні. Можливо, що Зевс і Діоне заступили старіших богів у цій місцевості. Діоне означає: «богиня сяючого неба».⁷

Діа — богиня, ще одне ім'я Гери. Значить: «Та, що належить Зевсові, небесна».⁸

Іо — богиня, дочка Зевса. Зображувалась, як телиця, або як жінка з вухами й рогами телиці. Іо утотожнювали з єгипетською Ізідією, що також мала подобу корови.⁹

Деметра — буквально: «Богиня Мати Земля».

Діяна — латинська назва грецької Артеміди, діви.

Дейонеус — бог-знищувач.⁸

Діоніс — син Зевса й спадкоємець його верховної влади. Образ Діоніса — бик. Серед багатьох епітетів були такі: Рогате дитя; Рогате божество, Рогатий бик; Син корови; Биконароджений.¹⁰

Із занепадом Олімпу та розвитком нових релігійних ідей це слово не зникло й не вмерло.

Богиня Деметра. Греція.

Воно лише убрало в себе нові поняття, зазнавши при тому незначної зміни. Стало воно назвою божественности взагалі. Воно стало назвою Бога. Конкретно:

Zeus (Zeus) старий індоевропейський бог неба, ім'я його відповідає ведичному Діяус, інші імена — Юпітер, Ціу¹¹, Дий¹².

Dios (Dios) есп. — Бог.

Deus (Deus) лат. — Бог.

Dieu (Dieu) фран. — Бог.

А похідні від цього — *deity* (англ.) — божество; *divin* (divine) — божественний.

Витворилися й інші похідні слова, на вигляд протилежного значення, але зв'язані між собою єдиним актом взаєможертви (тотемна ідея).

Devote (to devote, англ.) — присвячувати себе (когось) комусь (чомусь).

Devour (to devour, англ.) — жадібно пожирати. Подібне на наше «жертви» в сучасному й стародавньому розумінні, бо перше значення цього слова було: «побожно їсти своє божество й цим з'єднуватися з ним».

Це тільки в нашому часі божество — синонім добра. У старовинній ідеології все, що було понад людську силу й спроможність — і добре людям, і зле — було дивне, дева. Тимто маємо таке саме означення й на представників злої сили, чи як у нас кажуть «нечистої сили». Слова ці теж походять із «дева»: хто не знає, що таке *диявол* (укр.), *дьябль* (фран.), *девіль* (devil, англійське).

А таке слово англійське, як *deuce* (deuce), то просто пальцем показує на цю двоїстість. «Дьюс» — це і «двійка, і «чорт».

Дуалізм божественности, як він уявлявся нашим предкам відклався й у абстрактніших по-

Середньовічне уявлення про демона. Західня Європа.

Середньовічне уявлення про відьму. Західня Європа.

няттях. Першим таким прикладом може служити числівник *два*, начебто побудований на протиставленні. На думку приходить відразу *дев*, в образі дворога, і його двоє рогів. То й не дивно, що цей числівник такий подібний у всіх індоєвропейських мовах. Він витворився ще «за дева».

З цієї ж двоїстої основи витворилися і увійшли до загального вжитку такі слова, як *дуалізм* — двоїстість, *діалог* — розмова двох. А ще краще свідчать про походження від «діва» такі англійські слова, як

дівайд (to divide) — розділяти,
діворсе (the divorce) — розвід.

Такими то шляхами людської думки помандрували на схід і захід *деви*. А як у нас?

Наше *дева* стоїть найближче до праджерела, до передпатріярхальної епохи, і недвозначно малює картину матріярхального мислення, у центрі якого променіє жіноче божество, повне надприродних сил, — *діва* (старослов'янське дѣва). Так і на сьогодні залишилося це слово у його прямому звучанні та значенні. Одне значення це діва (діва, дівчина, дівка тощо), а друге — диво, надприродне, чудесне явище, dokonane силами надлюдськими.

Як уже не раз зауважено, первісна людина приписувала цю надлюдську силу жінці, навіть боялася її. Жіноча істота настільки заряджена цими дивними чудесними силами, що навіть близька її присутність, навіть доторк можуть «заразити», а особливо в час розбурхання й розквіту. Тому виникли різні звичаї ізоляції жінки під час підсилення її біологічних функцій. І тому первісна пранаука (прамедицина-знахарство тощо) лежить у руках жінки.

Херсонеська монета. Зображення Діви й бика. Херсонес, Кримська обл.

Жриця Діви, Іфігенія,
веде брата Ореста у
храм Діви на заріз.
Греція.

Діва у розумінні «божество» була ще у тих уже патріархальних скотарів, як причорноморські таври. Найважливішою їхньою богинею була *Діва Тавропола*, що греки називали її *Артемідіою*, латиняни *Діяною*, — володарка дикого звіра. Це була місцева споконвіку богиня і такою входить вона в античну історію. У Херсонесі для неї був збудований величний храм, бо вона була головною богинею цього міста. Йї ставили там статуї, улаштовували урочисті церемонії. Вона вважалася Покровою цього міста й, за переказами, не раз його рятувала. Херсонські монети мали переважно на одному боці образ Діви, а на другому — зображення дворога. Кримські таври приносили їй у жертву бранців, яких вилловлювали в час бурі з потоплених кораблів.¹³ На тему людських жертвоприношень кримській Артеміді-Діви існує багато переказів, а найголовніший з них про дочку Агамемнона Іфігенію, що стала жрицею в храмі Діви в Тавриді та ритуально вбивала чужинців.

Тут же не треба забувати, що самі таври вели своє походження від товару, рогатого предка. Отже, не дуже трудно здогадатися, хто вона, власне, була, ця Діва.

Але культ Діви має значно ширший ареал, ніж Таврика. Ним охоплений весь той світ, що

Діва, Цариця міста.
Херсонес, Кримська обл.

Діана-мисливиця
або Артеміда. Греція.

в історичні часи відомий, як слов'янський. «Встала Обида в силах Даждьбожого внука, вступила Дівою на землю Трояню» — оповідає Боян у «Слові о полку Ігоревім». І ця Діва може вмиць змінити свою подобу, «всплескати лебединими крилами».

Чи це не та сама Дівія, що про неї поучає «Бесіда Григорія Богослова» з XI-го століття? «Ов Дию жреть, а другії Дівії»,¹⁴ — нарікає на поганські звичаї своїх парафіян проповідник.

І ще глибше можна копати. Знаходяться в тій старовині імена богинь *Деванна*, *Дзевонна*. У Лужицях збереглося повір'я, що місячними ночами бігає Дівонна із собаками по лісі та лякає звірів.¹⁵ Вона ж має своє втілення й у рослинному світі. *Дівина*, *дивина* (*Dzievanna*, польське) — рослина з родини мальв.

У Богемії й Польщі довго шанували воду під іменем *Девонни* і *Дзевонни*. У прибалтійських слов'ян було місто *Дівинград* із храмом *Діви*, що потім було перейменоване на *Магдебург*. *Дана*, *Двіна*, *Давке*, *Давціна*, — все це імена водяних істот — богинь води у слов'ян. Треба думати, що вони є і в іменах рік: *Дунаю*, *Дону*, *Двини*, — каже дослідник.¹⁶

Словом, повіяло глибоким матриархатом, коли жінка мала силу викликати дощ та орудувати водяними силами: росою, дощем, ріками, хмарами.

А коли пригадати, що основне зайняття Діви це панування над диким звіром, що вона йому наказує, та коли пригадати стародавнє слово *дивий* звір, що й означає *дикий* (дивись словник Грінченка), то запахне аж старокам'яним віком, де дикий звір був святістю, дивом. Коли логікою не втнемо, то відчуваємо за її стіною в цих однакових словах уявлення наших палеолітичних пред-

Діва-Обида.
Слов'янська прикраса
XII—XIII століття.

Діва-Артеміда з двома звірами.
Греція.

ків про Велику Матір людей і звірів Діву, яку треба просити, щоб послала «дивого» їм на поживу. Вона ж — прародителька й прототип усіх дивих у звіриній та людській формі... І вона ж — просто «дівчина на виданні», як показує вираз «дивьї смотрини», звичай у росіян влаштовувати на Водохреща оглядини дівчат^{12А} на виданні.

А скільки похідних у нашій мові понаростало від цього кореня! І то в найрізноманітніших значеннях. Ось мала жменя слів.

Насамперед, ще раз згадаймо слово *дівер*, бо воно — уламок родової назви, затримане в значенні «брат чоловіка жінчиного», а первісно — «член роду Дів». Чи може й «Дівер», подібно на «Товар».

Інші слова родинної номенклатури пройшли велику еволюцію й походять уже напевно від патріархального «Дия» (Зевса, значить), вони тепер у щоденному вжитку.

Дід — одне значення: «бог». Приспів у гаївках «Ой, Дід-Ладо»... чи навіть «Ой, Див-Ладо...» — це ж звернення, закликання родового предка-божества. Друге значення — найстарший член роду, патріарх.

Дідько — предок, мітична істота предка-опікуна, що живе в домі на горищі.

Дедя — тато, архаїчна форма. Відповідає англійському *dad* (дед, деді) — тато.

Дядько — кожен старший чоловік у селі (колись — роді) — дядько для молодших, себто брат матері. Подібність цього слова до слова «дід» «дедя» пригадає нам ті часи, коли членами роду були тільки сестри й брати (а не чоловіки й батьки дітей). Брати-дядьки відігравали ролі опікунів, вихователів дітей, а також і проводирів

Триликий старослов'янський
ідол Світовит-Сварог.
Іванківці, Хмельницька обл.

у всіх зовнішніх стосунках з іншими родами. Можна навіть навести один історичний приклад: Володимира Великого виховав дядько його Добриня. Це було в душі стародавньої традиції.

Можна навести й кілька дієслів. Слово *давати*, *дати* має наказову форму *дай!* Але ж це звертання-приспів у колядці: «Ой, Дай Боже!», а стара форма — «Ой, Даждь Боже», що і є ім'я бога Даждьбог. Це і є обов'язок та здібність опікуна, що до нього звертаються, Дия, чи «перекручено» Даждьбога, Дайбога, — подавати усякі блага.

Зв'язок із цим самим божеством легко можна побачити й у словах *дивитися*, *дивуватися*, *доїти*, *діяти* і в іменниках *діти*, *дитина*. Діти ж приходять від тотему, від опікуна, від Дия, від немирущого джерела, нарешті, від Бога... Чи не досить прикладів?

Не бракує й на означення «нечистої сили», але як на те, *Дива* в жіночій постаті сюди не замішана, вона завжди подайниця всього доброго, вона — Берегиня, оберігає. Дів же у «Слові о полку Ігоревім» має якусь похмуру, недобру славу віщуна нещастя. «...Збися Дів, кличеть верху дерева...» ...«Уже вержеся Дів на землю...» Десь на дереві сидить той Дів і тільки чекає, щоб кинутися на землю та накоїти лиха.

У наших казках є пtiця, Див-птиця, що все бачить і все знає. А то є ще й див-дерево. Існує легенда, що чорт робив горілку з див-дерева.²⁶

Є й приказки, що натякають про якусь справжню істоту, про Дива. «Щоб на тебе Див прийшов!» «Дій його честі!» «Дій його батькові!» (Словник Грінченка).

Тут треба додумуватися, що цей Дів, Дій,

Кринос, Івано-Франківська обл.

Див — представник ворожого племені, а ті ж боги завжди для нас злі. Чи може вже його принесла готовим, виробленим якась хвиля, скажімо, з Ірану?

Бо все ж таки наша Діва заходить у глибину тих прачасів, коли творилися жіночі материнські божества, чи вірніше всесвіт-жінка, що в ній вмщувалось усе усвідомлене людиною. Тоді ж творилась і назва цього божества (звіра), що мала вигляд *Діва, Діо — і Тіо, Тео* тощо. Один із основних сумерійсько-асирійських мітів розповідає в образах про зміну матріярхату на патріярхат. Зміна не проходила без боротьби. Коротко — так:

Молодий бог Ваал (Мардук, інше ім'я) повстав на старе божество *Тіамат*, жінку-чудовисько. Точилася велика битва, аж доки Ваал не переміг. Тоді він почав упорядковувати світ: роздер *Тіамат* навпіл, з одної половини зробив небо, а з другої — землю. (*Тіамат* — як всесвіт). Аж ось коли з'явилася людина: її боги створили з божої крові, змішаної із землею, «щоб установити обслугу богів і побудувати храми».¹⁷ З цього міту видно, яке глибоко старовинне було це материнське божество. Воно вже існувало й старілося тоді, як взагалі не було впорядкованого світу, а була хаос-*Тіамат*, що сама з себе народила перших богів...

Так само й Зевс бореться з доолімпійськими богами-титанами, а жіночі божества допомагають титанам проти Зевса. Ось одна титанка, жінка Океана, *Тетіс* (*Tethys*). Вона має 41 дочку і всіх їх тут можна б перелічити, їх імена відомі. Чи не справжня картина великого доісторичного матріярхального роду?¹⁸

Мардук перемагає Тіамат. Месопотамія.

Все це — удягнені в свої тотемні одяги жриці Матері Богині, що не так то легко, видно, здавали свої позиції перед патріархальними порядками та божествами.

Ледве помітна подібність цих жінок-чудовиськ у вигляді й імені вимагає думати, що це — відгомін якоїсь драми, що відбулася в одному певному центрі й що її рознесли потім по нових осередках наступні покоління невмирущого людства. Також наводить на цей здогад дивовижна схожість словозвуку на означення божества в усьому знаному нам світі. Як і сумерійська *Тіамат*, воно має своє звукове виявлення (крім део, діо та інші) — тео.

Тео — у греків Бог. Звідси й *теологія*, *теософія* тощо, що увійшли до нашого словника.

Тау — священне слово і храм (*Ānkh-tau*) у єгиптян.

Тао — священний бик у Китаї й релігія — *таоїзм*.

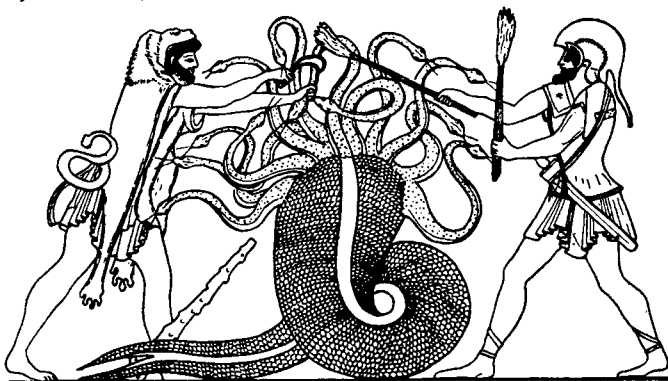
Та не тільки на обширі Євразії. *Тео* дуже часто — складова частина назов богів і священних міст Америки. Ось кілька прикладів:

Теотігуакан — місто колосальних пірамід у толтеків (Мексика).²⁰

Тлазолтеотл — богиня плодороддя, або «Серце Землі» у ацтеків.²¹

Тіагуанако — «Місто мертвих» (Болівія).²²

Теосентлі — значить «Маїс богів», рослина у Мексиці.²³

Геракл бореться з багатоголовою гідрою. Греція.

І навіть у пігмеїв Вабаг (Нова Гвінея), що ще не вийшли з кам'яного віку, творець світу називається *Tai*.²⁴

Як бачимо, це тео універсальне.

Де ж відбулася та драма, що завдала основний удар матриархальній *Tiamat*?

Відповіді не маємо. Бачимо тільки, що Діва Матір не була переможена і дійшла до наших днів, як велике божество сучасного світу.

Битва між Тіамат і Мардуком. Месопотамія.

Київське поганське капище

10. ВЕЛЕСОВЕ КАПИЩЕ

Українська мова особливо багата набором назов для рогатої худоби. Дуже звичайна й ходова назва (крім тур, товар, дворіг, корова, телиця, теля і т. д.) ще *віл*. Від нього походить дуже багато різних слів, що ведуть у численні розгалуження вже міцно складеного й ускладненого кола ідей.

Розкішне гроно слів показує, яке стародавнє в українській мові звукосполучення В-Л. Так само, як і звукосполучення С-Т-Р, С-В-Р, Т-В-Р, воно напочатку означало взагалі звіра, або точніше — «щось волохате», «покрите волоссям». На думку приходять такі слова, як *віл*, *вовк* (старовинне «волк»), *олень*, *білка*, *волос*, *волохатий* і *пелехатий*, *волічка*, *вовна*, *фолюші* тощо. Хіба ж вони не об'єднані одним змістовим стрижнем, закладеним саме у це «ол, іл»?

І звук В-Л, так само, як і С-Т-Р та компанія, народився у млі предковічності, у надрах великих материнських родів, де всі гуртом, і чоловіки, і жінки, полювали на звіра та не знали іншого знаряддя, як камінь, кістка й дерево. Археологія знаходить і досліджує тепер великі ро-

Альтаміра, Еспанія.

Марсулас, Франція.

дові стойбища, що в них жили роди сестер (у первісному розумінні, — див. попереду, — із огнищами, виробленим знаряддям з кісток та кременю, ба навіть із скульптурою. А мітологія розповідає, що перед олімпійськими богами скотарів були старіші боги, та не одноосібні, а цілими групами, та все названі жіночими іменами: Нерейди (їх 50), Музи (9), Мойраї (3), Грайяї (3), Геспериди, Горгони, Сирени, Евменіди, Еріннії, Фурії, Харити!... Все це — колишні назви великих материнських родів. Все це — божества, що керують людською долею, що не підвладні Зевсові, а навпаки, він на них часто із острахом позирає.

У слов'янській мітології теж знайдемо богинь-сестер, що живуть цілим родом та однаково називаються. Саме такі *Віли-посестри*, що були діючими божествами ще не так давно. «І віроують в... Віли, їх же числом тридесяте сестрениць... і мнять — невігласи — їх богинями і тако кладоуть їм треби, і короваї їм молють, коури ріжуть...» — досить докладно оповідає «Слово некоего Хрістолюбца» (XI-те ст.) про культ Віл-посестер.²

Сербська легенда малює їх ось як: Віли чи Вілії це молоді дівчата в білотканій одежі, з довгим, розпущеним на спині й на грудях волоссям. Вони живуть у горах, на скелях і при берегах рік. Не роблять людям шкоди, а як захочуть, то ще й допоможуть. Невинні й прекрасні істоти. Збирають хмари, готують блискавку й грім. Пророкують людям.³

Це вже олюдинений міт, а тим часом таке саме слово — *вілія* — малює нам ще й іншу картину. Як відомо, вілією або *велією* у нас називають Свят-вечір під Різдво (Наприклад, це на-

Альтаміра, Еспанія.

Фон-де-Гом, Франція.

Люрд, Франція.

Замаскована в звіра
людина.
Альтаміра, Іспанія.

родня назва, поруч із назвою Свят-вечір, на Київщині у Жашківщині). Глибока й далекоюсяжна традиція цього зимового свята, коли рід зустрічається, збирається докупі: живі й невидимі померлі предки, надприродні істоти у вигляді звірів. Усі відміни роду з'єднуються у одному могутньому піднесенні, такому самому, як і все в цей час у природі. Для дужчого ефекту й самі люди стають на цей час «віліями», себто вбираються у «вілійну» (читай: звірину) подобу.

Цей драматичний характер свят, коли учасники «перетворювалися на своїх родових звірів та влаштовували «ігрища й позорища» (представлення-лицедійство), танки — «іграніє, плясаніє і гуденіє», — не раз описані в «поученнях» християнських проповідників та в творах античних істориків, що бачили їх власними очима.

У XI-му столітті архієпископ Лука переслідує «масколюдство» (себто маскаради). «На Різдво... — докоряє він, — перебираються вовками, лисицями, биками... бігають по місті з запаленими смолоскипами, б'ють у бубни, і кричать, і ревуть голосами різних звірів».⁴

Те ж саме каже й житіє св. Ніфонта (XII-те століття): «В церковніє празднікі, одні біяху в бубни, друзії же в козице і в сопелі соп'яху, інні же, возложивши на ліца скурати, ідяху на глумленіє челоуеком і мнозії, оставіше церков, на позор течаху»⁵. Патріярх Іоакім (1684 р.) описує: «В надвечеріє Рождества Христоваго совершаються скверніє і бесовськіє действа. Мужчини і девушки ходять толпами по улице і поют бесовськіє песні, проізносят сквернословія, пляшут. Надевають лічіни кумірськіє, бесовськіє і косматіє, одети в бесовськіє одежди, скачут і пляшут...»⁶

Для нас тепер цілком зрозуміло: це ж то-

Різьба на челюсті бика.
с. Юрієве, біля Путивля, Сумська обл.

темні звірі ходили у цю ніч між людей, це ж справлялися споконвічні свята, це ж було колядування. Для отців християнської церкви це були «бісовські позорища».

На заході Європи діялося те саме. «У скандинавських і германських племен 5-го століття відбувалися готські ігри 12 днів. Учасники одягалися в звірині шкури, натирали лице сажею, прикрашали голову рогами, в роті носили розжарене вугілля і бігали вулицями з криками, співаними, і плясали під музику...».⁷

Та й ось через тисячу років (1596 р.) єпископ Кентерберійський Теодор 7-ий видав такого наказу: «Якщо хтось під час календів у січні стане ніби бик чи олень, себто зробить із себе дику звірину і вбереться в шкуру чередної тварини, і надягне голову звіра ці, що так себе змінять і виглядатимуть, як дикі тварини, вони будуть покарані на три роки, бо це по-диявольському».⁸

Якщо це свято такої глибокої давности (мабуть, із палеоліту!), то й не дивно, що християнським монахам так важко було боротися з ним та що довелося пристосувати час свята Різдва Христового до одвічного поганського. Не диво, що ще й у XX-му столітті на Святвечір-Велію закликають своїх предків, вовків та ведмедів. Не диво, що водять козу, вовка, туроня... Не диво, що воли у стайні цієї ночі розмовляють між собою та прокують майбутнє. Не диво, що саме воли стояли над малим дитятком Ісусом та дихали на нього своїм духом, як про те оповідає колядка. Це ж воли ці — опікуни, і саме їх дихання — вже святість. А коли вдуматися, то й народження Христа в яслах дуже сусідує з тотемним уявлен-

Різдвяна «коза»,
Микільська Слобідка, Київ

Святочно переодягнені у звірів. Західня Європа.

ням про народження божества...

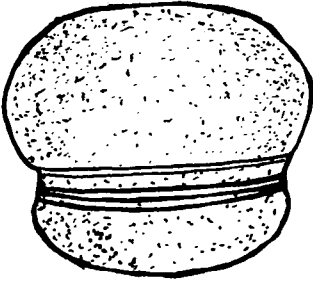
Демократичний колектив Віл-матерів (а в Галичині — Турниць") все таки, прийшов час, мусів поступитися новому, вже одноосібному божеству, *Велесові* чи *Волосові*. Дивна річ діється серед богів: вони копіюють те, що діється межі людей. Щораз більше закріплювалася патріархально-скотарська структура суспільства, матриархат тріщав по всіх своїх швах, уся влада зосереджувалася в руках голови роду — чоловіка, що був батьком, жерцем, самодержцем. От саме тоді й прийшов час панування Волоса.

Волос, «скотій бог», як називає його літописець, був один із найпопулярніших слов'янських народніх божеств. У Києві на Подолі стояло Волосове капище (або Турова божниця), дуже популярне серед людности. У літописі ж записані клятви на Волоса, що їх складали князі Олег та Святослав, коли укладали мирні договори із Візантією.¹⁰ У «Слові о полку Ігоревім» Велес має дуже інтимні стосунки з людьми. Співець віщій Боян — його внук. Інакшими словами, він з роду Велесів, якогось старовинного тотемного роду.

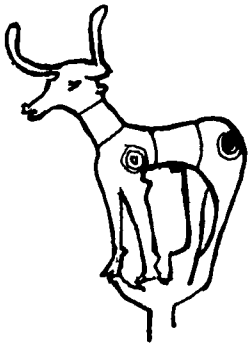
Зайво доводити, що культ Волоса — розвинувся з культу бика, у глибокій давнині — тотема. Це й так ясно. Є досить свідчень із стародавніх часів, як виглядав цей культ. «Биком ся об'ядали і рикали, яко волове». «Сідали навколо й із зосередженою увагою та побожністю вкушали м'яса свого божества-бика, так з'єднувалися з ним, уявляли себе биками й на підтвердження свого настрою рикали...».

«Лі бесом молілась есі с бабамі еж есть роженіці, і волон, і прочім таковим?» Або: «Лі молілась есі вілам, лі Роду і Рожаніцам, і Перуну, і Хорсу, і Мокоші, піла і ела?» Із запитальника

122

Булава із змійовика.
Басейн Дону-Дніпра.

Гетитський навершник
Мала Азія.

при сповіді).¹¹

У нашій мові є дуже багато різних слів, вивчених на основі первісного звука В-Л. Лише один перелік їх подає образ добробуту і всілякого достатку. Волос же «скотій бог», а скот це багатство, товар, мінова цінність. Волос — опікун скотини, бог достатку, багатства й торгівлі. Ось кілька слів із цього грона (крім уже поданих):

Воло — пишна шия у вола.

Волосся — множина від слова «волос».

Волокно — у ткацтві.

Веле-повеле — дуже помалу, «по-волячому».

Волати — кричати, ревіти. «Заволав не своїм голосом».

Ви́ла — приладдя в скотарстві.

Вельми — дуже.

А ось і нові патріархальні поняття, що їх у материнському ладі-суспільстві не було:

Володіти. — Поки ніхто нічим не володів, бо все було родово спільне, то й цього слова не було. З установами нової структури суспільства витворилось і нове слово, а воно таке саме, як і центральний образ цієї доби.

Влада — вже є патріарх, володар.

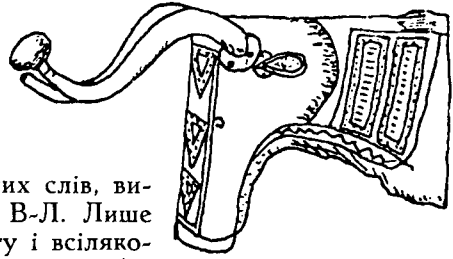
Володар — носій влади, той, хто має виключні права, тільки йому приналежні.

Волхв — жрець Волоса, чарівник.

Вельможа, вельможний — інша назва володаря та його прикмети.

Власний — нове поняття цієї доби. У материнському роді власності не було.

Волость — адміністративно-територіальна одиниця в наш час. Первісно: «територія, де проживають члени тотемного об'єднання волів». Очевидно, було дуже поширене прізвисько, що стало

Срібна голова бика.
Район Сяну Галичина.

Чарівник у личині.
Льос Казарес, Іспанія.

аж загальним іменником. Пізніше — «та територія, що під владою володаря-патріярха». У наші часи — район. Остання назва, «район», уже цілком витиснула «волость».

Воля — позитивне поняття, у протилежність до «неволі», рабства. Як помічаємо, усі слова в гроні В-Л позитивного, доброго значення.

Вал — можливо, те саме, що в нас тепер *обора* — вал-рів навколо для оберігання худоби. Наводить на таку думку англійське слово *вал* (wall) — стіна. Перші міста в теперішніх пустелях Середньої Азії (масагетські) це й були високі стіни-вали; у їх середині скотарі тримали свої череди, а по боках вони мали свої житла, що дверима були в середину «міста». Такі міста розкопані зовсім недавно, і такі «квадратові вари» описані в перському збірникові гімнів, *Зенд Авесті*.”

Велет — людина могутчого складу й фізичної сили понад звичайні людські норми. Пригадується тотемний «Великий Брат», прототип звичайних осіб і подавець добра, а також обжинковий слов'янський Волотко («Волотку на борідку» залишають останніх кілька незжатих колосків).

Велетень — варіант слова «велет».

Великий — походить з цього ж куща.

З назов місцевостей відразу приходить на думку одна з областей України, а саме *Волинь*. Саме на Волині у назвах залишилися сліди численних тотемних родових груп з різними назвами дворога: там же й р. Стир, і місто Бужськ, а як краще приглянутися, то напевно знайдеться й більше.

Велеснево — село в Галичині. Слідів культу

Чарівник.
Баламутівка,
Чернівецька обл.

Сучасна миска із зображенням биків. Галичина.

Велеса в Галичині занотовано чимало, вони вже тепер просто звичаї й повір'я. На Святвечір на покуті ставлять два хліби: Василь (Велес) і Маланка (Лада). Перше теля на Лемківщині віддавали Велесові біля Перунового багаття й там з'їдали. Повір'я: чоловік із густим волоссям на руках, грудях та спині (де в чому подібний на Велеса) буде багатий...¹³

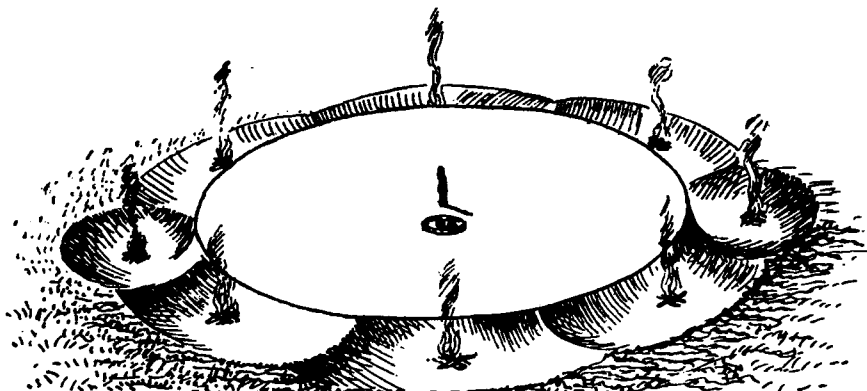
Вілія — доплив Німану, Білорусія. Так розвіюється вчений здогад, що слово «вілія» латинського походження. Ось вам народня етнографічна назва річки й, очевидно, роду Вілія слов'янського, сестринського українцям, народу.

Навіть у невеличкій кількості поданих тут прикладів можна помітити, як тотемне «волохате» божество перетворюється на людину. Воно ще в шкурі та масці «волохатого й рогатого», особливо, як надходять великі родові свята та учти. Одначе, ці шкури й роги та маски дедалі стають лише додатком до одяжі, амулетами, прикрасами, значками тощо. Само тотемне божество вже — найдосконаліша людина, охоронець, патрон.

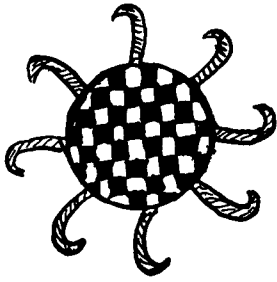
Ось як уявляють його на Гуцульщині. «Волос з стрункий красень з довгим, нижче пояса, волоссям, в козушку догори вовною, з калитою (шкіряною торбою) на лівому боці, з чересом (широким подвійним шкіряним поясом). В калиті у нього матеріяльні багатства, а в чересі — духові блага. Кого наділяв багатством — сипав

Чарівник.
Баламутівки.
Чернівецька обл.

Реконструкція святилища Перуна. Перинь, біля Новгороду.

Символ сонця.
Галичина.

із калити дари (звідси приказка: «За сиротою і Бог з калитою»). А кого хотів зробити поетом, музикою, любомудром, тому з череса діставав духові дари. На небі мав Волос своє велике господарство. — череди, пасіки, ткацькі й ганчарні майстерні, варив небесний мед... Був він зразковий господар».¹³

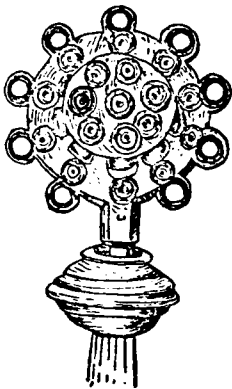
Уже згадували ми, що віщий Боян — внук Велесів. Як внук цього добродайного діда, Боян успадкував від нього поетичний та співочо-музичний талант. Український дослідник Б. Кравців,¹⁴ розшифровуючи постаті «Слова о полку Ігоревім», звернув увагу на те, що вдача слов'янського Волоса надзвичайно подібна до вдачі грецького бога Аполлона. Аполлон — також бог достатку, охоронець худоби, бог поезії, співу, лікування і, взагалі, всього доброго для людей. Він — Феб, бог сонця. Дослідження Б. Кравцева відкрили дуже цікаву річ. Виявляється, що Аполлон це — перекручене на грецький лад Волос. Зрозуміти це допомагає табличка:

pellis (лат.) — шкіра.
vellum (лат.) — руно.
fell (нім.) — руно.
fleece (анг.) — руно.
pell (анг.) — шкірка.
fell (анг.) — шкіра з шерстю.
pelz, filz (нім.) — фільц, фетр.
felt (анг.) — фетр.

Порівняймо з нашими рідними словами: волохатий, пелехатий, фольюші (сукновальня). Перед очима встає образ якогось звіра, або одягненого в звірину шкуру його представника.

Чи можна сполягати на перелічені слова, подібні до українських, вишуковуючи значення на-

Скитський навершник,
зображення сонця.
Грот Бича Скала,
Моравія.

Італія.

звн грецького бога? — поставмо собі скептичне запитання. Але ось і в римському пантеоні бо-жеств є свій Волос-Аполлон. Зветься він *Палес* (*Pales*) — бог скотарства у раних римлян.¹⁶ Та й сама Італія це «країна телят», та й назов місцевостей цього ж звучання у Італії на бракує. Приклади: *Волсіні, Волтерра, Волкан, Вулчі*.

Звідки взявся Аполлон у Греції? Про це докладно розповідає міт. Аполлон Хрізокомос (значить: «золотоволосий») прибув до Греції із Гіпербореї, із «щасливої північної країни богів»¹⁶, де він мав свої безсмертні отари овець та череди дворогів. Аполлон так був прив'язаний душею до країни свого походження, що рік-річний одвідував свою милу та любу гіперборейську рідню. Прибував він дуже пишно — у колісниці, що її везли лебеді. У грецькому місті Дельфах збудували йому храм, а він і той храм відіслав до Гіпербореї.

Опікун свійської худоби. Аполлон також і бог вовків, бо вовки йому присвячені. Адже ж мати його Лето, як оповідає друга легенда, прибула із Гіпербореї, як вовчиця. Коханець її Зевс, оберігаючи Лето від гніву Зевсової дружини, Гери, обернув Лето на 12 днів у вовчицю, і ото вона вовчицею прибула з Гіпербореї до Делосу й там народила Аполлона та сестру його Артеміду. Ми вже знаємо, що це означає — перетворитися на деякий час у звіра. Це значить, що маємо справу із тотемними містеріями і що Аполлон по материній лінії походить із тотемної групи волохатого вовка, який потім трансформувався у пожиточнішу тварину — вола, велеса.

Друга легенда каже, що Лето прийшла до країни вовків Лікії (в Малій Азії) і там народила своїх двійнят. Третя легенда оповідає, що Ле-

Гуси везуть Аполлона-Сонце. Югославія.

то з народженими вже Аполлоном і Артемідою прийшла до Лікії у супроводі охоронців-вовків. До цього треба додати, що в Лікії слово *лада* означало «жінка»,¹⁷ а звідси висновок, що «Лето», це й є «зіпсоване» «Лада». Вірніше, висновків більше і вони далекосяжніші, бо заводять у глибину матриархальних родів із жіночим божеством (Ладою) на чолі, із вовчим тотемом, коли мати роду перебиралась у вовчицю, коли ще не було розчленування на відомі античним письменникам народи, а всі ці слова й поняття творив спільний всім пранарід у якійсь спільній прабатьківщині Гіпербореї, що була на північ від Греції... Сам Аполлон також міг обертатися на вовка. З усього видно, що країна та була багата на вовків, і що там, взагалі, аж кишіло всілякою дичиною.

Артеміда у супроводі звіра. Мікени.

Де саме ця Гіперборея була? Може нам хоч трохи допоможе збагнути це біографія Артеміди. Як і елегантний Гіпербореос Хрізокомос, так і Артеміда міцно пов'язана з північним Причорномор'ям. Ми вже знаємо, що вона іменувалась у таврів Діва Тавропола, Тавіті у скитів... Це була богиня приручення худоби, володарка дикого звіра; оленів, ланей, левів, ведмедів, гусей, лебедів... Вона й сама зображена часом у образі лебедиці. Вона — господиня рік, гір і лісів... Але найчастіше зображують її, як діву-мисливицю із собаками, а це значить, що біографія її сягає глибоко в часи палеолітичного мисливства.

Так от же численні легенди, зв'язані з Артемідою, оповідають про перенесення її культу до Греції ззовні. Одна з них — її просто викрав (статую її) і перевіз до Греції брат Іфігенії Орест. Також і Геродот¹⁸ оповідає про країну

Гіперборею, що лежить десь за Скитією. Ото аж ізвідти висилали гіперборейці жертвенні дари для храму Артеміді у грецькому місті Делосі. Дари ці — колоски — були загорнені в пшеничну соломку, а несли це жертвоприношення дівчата Гіпероха і Ляодіка під охороною п'ятьох чоловіків. Цей тривкий зв'язок із Гіпербореєю, де є пшенична солома, звідки прийшла Лето, куди щороку у колісниці, запряженій лебедями, прибуває Аполлон, куди він відіслав свій храм (чи не Велесове капище?) і звідки щороку прибувають дівчата-жриці з жертвенними дарами, — підсилюється ще й іншими легендами. Ще дві дівчини прийшли до Делосу — Арге й Опіс — а прийшли вони одночасно із Аполлоном та Артемідією. Ще в іншій легенді — Арге і Опіс ще ніби ті самі Артеміда й Аполлон. Один факт залишається незрушеним: вони прибули сюди ззовні, з півночі. Щороку в честь цієї події відбувалася в Делосі урочиста процесія, яка починалась із північної частини міста, себто звідти, звідки ці дивні істоти прибули.

Коли подивитися на мапу стародавніх міст Греції,¹⁰ то можна побачити пунктир їх дороги до Делосу. Прямою лінією на північ від Делоса є місто Волос (Volos) у Тессалії, а ще вище — місто Пелла (Pella) у Македонії. Знаємо також, що Румунія звалась Волощиною, а люди в ній — волохами. І так, лише одні назви, а вже накреслюють пунктир Велесової мандрівки на південь.

Можна навіть визначити час приходу Аполлона в Грецію. Тут уже не на міти й легенди пошлемось, а на дослідників-істориків. Ім стає все ясніше, що приблизно 1500—1200 років до Р. Х. у Греції відбулися якісь великі події. 1400 р.

Аполлон летить на лебедях у Гіперборею. Греція.

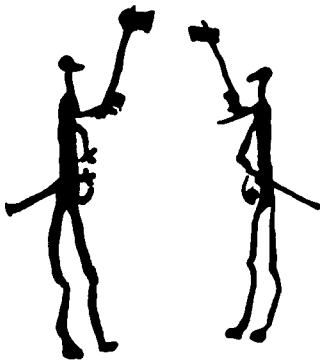
Знаки на стелі подібні на зображення Скандинавії. Симферопіль, Крим

до Христа старовинна крито-мікенська культура була зметена й розстрошена немов надлюдською рукою. Деякі міста погоріли, а деякі заникли. Якісь нові племена завойовників прийшли з півночі. Називають їх ахейцями. Але ахейці самі рушили шукати нових земель тому, що на них натискали інші племена.

Десь у країнах східнього Середземномор'я стались якісь події, що струсили весь світ. Це була така катастрофа, що цілі міста й держави розлетілися в прах і попіл. Цілі народи мігрували в розмірах до того невідомих. безконечний потік зовойовників ринув із півночі на південь. Цей струс відомий межи істориками, як егейська міграція, бо простір біля Егейського моря був особливо зачеплений. Люди ці везли із собою майно й вели свої череди.²⁰

Ця міграція тривала кілька століть, бо з півночі весь час сунули нові навали.

Археологія підтверджує це своєю мовою. Десь за дві тисячі років до Р. Х. з'явилися в Європі войовничі ватаги людей, озброєних сокирами. Виводять їх із східнього Причорномор'я з Кубані. Дорогу їх дуже добре позначає їхній спосіб поховання — у скорченій позі (тому їх називають «скорчениками») посипаний червоною вохрою кістяк та при ньому сокира. Це — номади-скотарі, з малим або відсутнім знанням хліборобства. Вони вже знають, як приручувати коні, а це — велика новина того часу. Їх сокири зроблені з рогу оленя чи з каменю, а формою вони нагадують металеві із сходу (мідні). Мирну Європу з хліборобським (і дуже рідким) населенням починають заливати нові й нові орди скотарів із своїми сокирками. У пошуках за пасовиськами вони добігають до Райну й далі... Ці племена

Фрагмент наскельних рисунків на горі Богуслан. Швеція.

на підбивають Європу й говорять уже індоєвропейською мовою.²¹

Чи не про це саме красномовно говорять за себе й за всіх імена Волоса та його братів, — Белуна, Аполлона й Палеса?

Образки на золотому горні. Шлезвіг, Данія.

Нам, як колекціонерам портретів ближчих і дальших родичів для нашого родинного альбому, не може не кинутися ввічі надзвичайна схожість нашого слова *віл* із малоазійським божеством *Ваалом* чи *Белом*. Може це випадковий збіг звуків? Може, але малоазійський Ваал також має звірину персоніфікацію вола. Ваал також означає «волохатий», «волохата людина», «крилата людина», «сильна людина» (пор. наше «велет»), «володар», «власник».²² Наявні всі риси тотемного божества й жерця-патріярха.

А коли ми ознайомимося із повнішою характеристикою Ваала, то побачимо, що вона дуже подібна до Велесової. Ваал — бог плодороддя. Всі продукти землі — його. Він патрон і причина всього росту й урожаю, він — сонячний бог, обдаровує світлом, полум'яністю, родючістю. Сонячний характер цього божества виявляється особливо на ранньому святі його пробудження після зимового сонцестояння.²³

Мимоволі приходить на думку, що на Новий рік, на свято народження Непереможного Сонця, у нас припадає «Василя». Загально прийнято вважати, що наше ім'я «Василь» походить із грецького «Базілей», що означає «цар». Та ми вже знаємо із прикладу «Асур-цар», що назва царя це одночасно й назва божества та його жерця. Тож питання, чи не прибув сам «Базілей» до Греції з півночі, як завойовник із сокиркою з оленячого рогу, синьоокий, золотобородий варвар?

Також.

То яким же це чином міг Ваал перетворитися на Велеса, а Велес на Василя? У який це світанковий час доісторії яка група чистих тотемістів і куди подалась із своїм волохатим предкомзвіром, залишивши Ваала на місці свого народження розвиватися у столичну володарну сонячно-полум'яну постать?

Питання це ще без відповіді. Одно тільки знаємо, що слово *ваал* у країнах Малої Азії набрало значення «володар», «пан», «бог». Так і казали: Ваал з Ніппуру, Ваал з Уруку... Біблія на поганських богів каже: «ваали», у множині. Гетити, що мали велику державу на тому місці, де тепер Анатолія (кінець цієї держави 1230 р. до Р. Х.), і що говорили протоіндоевропейською мовою, також мали божество Ваал. Ваал був ушанований і в Єгипті, де він звався Белос (Теби, Мемфіс) та утотожнювався із Зевсом. Цікаво, що на схід від столиці Ваала, — Вавилону, вже нема про нього згадки, але на захід...

У всій Європі був цей культ, аж до Британських островів. В Ірландії і Шотландії до 18-го століття затрималося свято Бел-тейн (Bel-tein, Beltane) (день Бела?), що припадало на час літнього сонцестояння. Люди йшли в гори й усі переходили через вогонь із різними учтами.² Та навіть у назві країни Велс (Welsh) можна впізнати Ваала-Бела-Беленуса, якщо не підбирати й інших подібних назв сонячного бога.

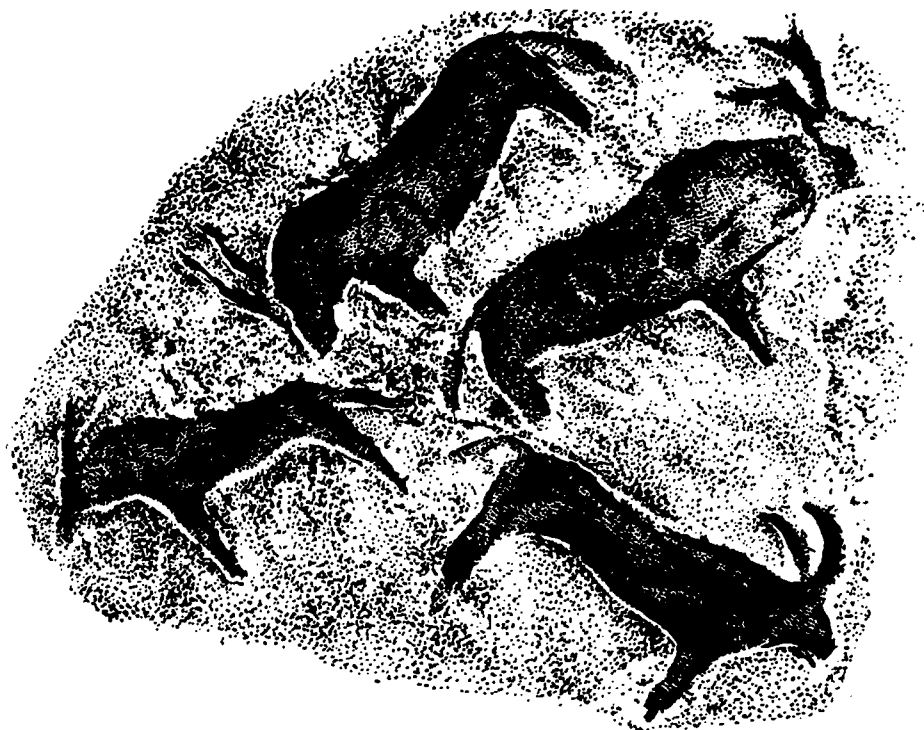
Не забудьмо ж при цьому згадати й слов'янського «Ваала» — Белбога, Білобога, Белуна, — доброго бога, в протилежність до злого — Чорнобога. Та й ось, нарешті, розкривається зміст і походження нашого слова *білий*. А може й слова *цабе*: може це скорочене й обшліфоване «цар-бел»?

Та сама челюсть бика, що й на ст. 120, з другого боку.

З Велесом уже в'яжеться доба розвиненого патріярхату, міцного скотарства, влади, чоловіка-священнодія і культ фаллоса. У самому слові *Велес* є вже слово *фаллос*. Усі оці слова: *буйвол*, *буцефал*, *бафоло*, *Велес*, *Палес*, *Аполлон тощо* — це тільки варіяції одного й того ж слова.

Велике розгалуження В-Л в українській мові стверджує думку, що слова з цим коренем не випадкові запозичення від сусідів, а довговікова традиція племен на терені України, які ввійшли ще одним складником (крім С-Т-Р, Т-Р, К-Р і компанії) до праоснови нашого народу.

Зображення биків у гроті. Кам'яна Могила,

Рисунок на плиті.
Кам'яна Могила,

11. БОГ

Є в нас ще одна діюча назва самця-дворога — «бик», «бугай». На перший погляд вона видається найпізнішим надбанням у нашій мові і ніби то відкладенням якогось новішого етнічного шару. Маємо велику варіабельність сучасних назов цього поняття, й усе чоловічого роду. Ось погляньмо:

Бик, бичок — звичайна ходова назва.

Бугай — витворець.

Бузівок — молодий бичок.

Бузя — теля (вживається в дитячій мові).

Бицьо — здрібніло від слова «бик».

Бидло — збірна назва рогатої худоби.

Бізон — або зубр.

Буй-тур — старовинна назва, цікава тим, що містить у собі злиття двох різних назов у одну.

Буйвол — так само дві назви злились у одну.

Ці *буз*, *буй*, *буз*, *бид*, *биц* тощо показують, як «обтиралось», «обкочувалось» звукосполучення, у якому великому було воно вжитку та яка велика кількість родових груп вживала його, поки зробилось воно всепароднім здобутком.

А що так і є, то можна навести чимало слів, витворених із цього кореня звуково й змістово.

Вони вживаються в нашій мові.

Багатий — той, хто мав багато голів товару, биків, чи «богів» (богатий же!). а це було мірилом багатства.

Бич — приладдя в скотарстві, батіг.

Багаття — огнище, але не хатнє, а тільки на природі, в полі, у лісі, на горах. Переведення худоби через вогонь-багаття було дуже поширене в прадавніх звичаях, що говорить про священність вогню і його божественну очищувальну силу.

Бігати — це як *стрибати* (від С-Т-Р).

Бгати — шкуру означає: її виминати. Може це слово означало й приручувати, себто робити з неслухняного, неоковирного придатне й покірне.

Ще бгають коровай, тобто вимішують. Чому б не сказати «місити коровай? Ні, коровай бгають, бо ж розуміється тут, що приручується жива істота, символізована в тісті. А що всі дії, у тім числі й приручування, починалися благословенням матері, то й коровайниці, перед тим, як приступити до роботи, співають: «Благослови, мати, коровай *убгати*». З пісні слова не викинеш!

Божитися — присягати іменем Бога. Згадувати і називати ім'я Бога можна було лише в урочистих випадках, на ствердження своєї невинності чи що. І в нас є повір'я, що гріх без причини божитися, іншими словами присягати іменем божества.

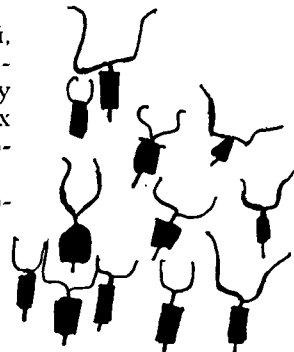
Бодай — це перестановка слів — з «Дай, Боже!» на «Бог, дай!» Два слова зіллялись до купи, і вийшов прислівник «бодай». У старовину це було приспівом у колядках та інших обрядових піснях. Та й тепер вираз «Дай, Боже!» — ходовий зворот у кожному випадку життя.

Бодать — (російське слово). По-українсько-

Один із золотих бичків з царського поховання.

III-є тисячоліття до н. е. Майкоп, Кубань.

Череда. Наскельне зображення в Італії.

му — «взяти на роги», «бити рогами». Як же ж видно тут, хто цей той, що «бодає», чи вірніше, хто це той бог, у якого просять: «Дай!»

Бугела — важка, неповоротка людина.

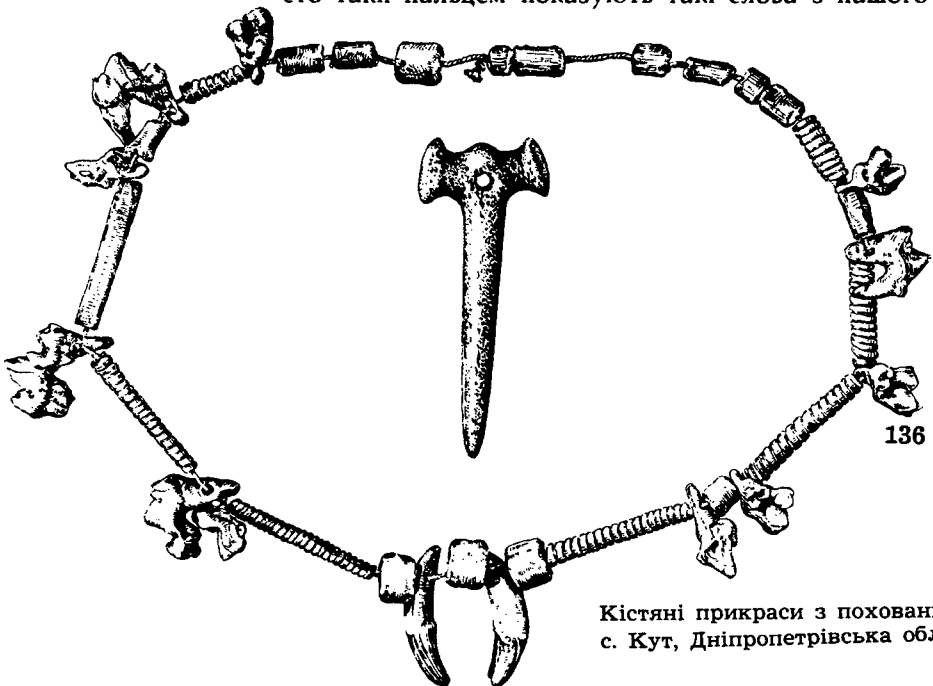
Баз — (на Донщині) двір, де стоїть худоба; стайня.

Базар — торговиця, де продають, купують, міняються (очевидно, скотину).

Бузина — кущі. З ними зв'язані міти, що це — резиденція чорта, дідька.

Буси — (рос. слово) намисто. Намистові приписували чудодійну лікувальну силу. Перші «буси» були із зубів тварин. Носили їх не для прикраси, а для постійного фізичного контакту із своїм тотемним опікуном, бо ж зуб — частина святого звіра.

А що бик був тотемним божеством і в урочисті дні, на свята та під час обрядових церемоній члени родів «Биків» (оформлені в різноманітні звукові вищенаведені варіанти) перетворювались на своїх тотемних родичів-звірів, себто одягали маски, шкури, роги тощо, — на це просто таки пальцем показують такі слова з нашого

136

Кістяні прикраси з поховання
с. Кут, Дніпропетрівська обл.

Брюнікель, Франція.

щоденного вжитку:

Бузя — лице, личко (із дитячого словника). Як і «твар», «бузя» вживалось на означення лица — частини цілого, як і ім'я «тавр», скажімо, для одної назви народу з його тотемом.

Бісова личина — та маска, що її вдягали в час релігійних церемоній — «бичаче лице».

Бузувіри — люди, що вірують у «буза», як-що буквально. А хто ж той «буз»? Бик, бо маємо слово «бузівок» для молодого бичка. Віра в «бузів» уже давно зникла, а слово залишилося і служить далі для означення поняття «не християни». Таке ж слово *бусурмани*.

Бісова віра — вираз, що часто вживається (наприклад, у звороті: «А, ти бісової віри хлопче!») затримався, як жива пам'ять про людей, що мали «бісову віру». Але хто ж це «біс»?

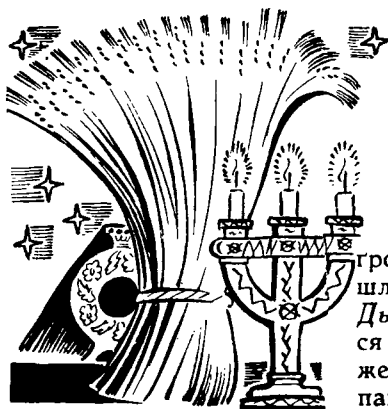
Біс — мітична постать, що має такий самий вигляд, як тотем чи жрець, убраний у тотемну подобу. Тулуб людський, а має роги, хвоста, ратиці, звірину «бузю». Волохатий. Колишньому тотемному божеству християнство присвоїло репутацію «нечистої сили». В дійсності український біс — дуже мирна, добродушна істота, тільки любить пожартувати, утнути витівку. Цим, власне, й займалися перевдягнені на святки лицедійники, що зображували божества старої віри. Ці лицедійства, треба думати, — жалюгідні рештки релігійних містерій.

Буженина — страва з волового м'яса. Очевидно, була це ритуальна страва й ото саме її «ли з зосередженою увагою та рикали при тому, «яко волове».

І який був би удар для добросердних проповідників минулих століть, якби їм хто сказав, що слово *Бог*, Творець Всесвіту, — із того самого

Диявол
з «Вишеградського кодексу»

Дідух, священний сніп,
сучасний різдвяний
символ.

грона слів, що й біс! А це так. Слово це пройшло еволюцію, подібну до еволюції *Діву-Деуса-Дьє*, тільки що коли там з трудом доводиться дошукуватися тотемістично-звіринового походження, то в в гронах звукосполучень Б-Г і компанія тотемістична природа (але цікаво: чоловічого роду!) так і випирає. Ще до того, як цей звук усталився за назвою дворога, вживався він на означення божества взагалі, як ось, наприклад, поширений тотем лелеки. І тепер вживані назви цієї птиці — *бусол*, *бузько*, *боцун* — зраджують здрібнілі, голубливі назви любленого тотема-«бозі». (Він же ще й *гайстер*, С-Т-Р).

Із появою хлібного тотема та збірнота, що з неї складається хліб, стала зватися збірною назвою: «боги», або *збіжжя*.

Іншими словами, і досі в нас є цей тотем, бож хліб ми так і називаємо *святим*. Хліб у нашому побуті невідмінно привийний при всіх урочистостях, церемоніях, жертвах, у церковному причащенні. Спечений хліб зветься *буханець*, *боханка*, а старовинна назва — *боговиця*. Це ж якась певна окрема кількість бога, святої субстанції. І до неї ставляться, як до живої істоти. Не можна класти хліб «догори ногами», себто переверненим, то гріх. — так усвідомлює собі змалку при постійному пригадуванні старших кожна селянська дитина. Не можна викидати хліба у сміття, навіть як він поцвів. Тоді годиться спалити, але борони, Боже, викинути. Є звичай: перед тим, як укусити, треба хліб побожно поцілувати.

Так на наших очах розгортається еволюція уяви про божественність, з'являються складніші поняття й уявлення про силу вищу. Із звіра (дворога чи якого іншого) словозвук переносився на

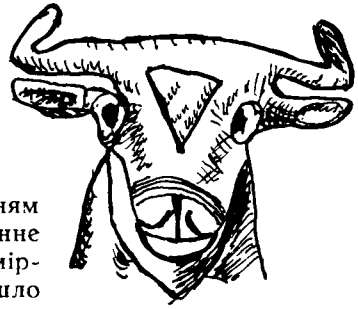
інші ширші поняття і став, врешті, означенням Бога Абсолюта. А що Б-Г (і компанія) відмінне від попередніх племінних тотемних назов, обміркованих вище, та що не розпливалося й не пішло в підоснову нашої мови, як скажімо С-Т-Р чи С-В, то це наводить на думку, що племена цієї назви пізніше увійшли до складу засновників нашого народу, ніж ті попередні.

Вони ще живуть навіть, у численних прізвиськах, «пережитках» тотемної суспільної організації, як от, наприклад: *Божко, Божик, Богун, Буцерага, Буценко, Буцманюк, Божедай* та інші.

Все це — прізвиська нащадків родів із свіжою тотемною традицією. Сам навіть антський князь, що жив і діяв у четвертому столітті після Р. Х. звався *Бож* чи *Боз*. І в «Слові о полку Ігоревім» також згадується якесь загадкове «врем'я *Бусове*».

А якщо взяти під увагу ще одну прикмету, назву місцевости, то виявляється, що той антський князь *Бож* жив і діяв саме там, де й понині ріка зветься *Бог*. Зветься ця ріка ще й *Буг*, і *Біг*. Люди, що живуть там, кажуть: *Бог*. А ось ще кілька назов з того ж ареалу, що є випадково у нашому розпорядженні, лише для прикладу: с. *Бузівка* (на Гуманщині), містечко *Буки*, там же недалеко. Обидві ці назви є на мапі Боплана.

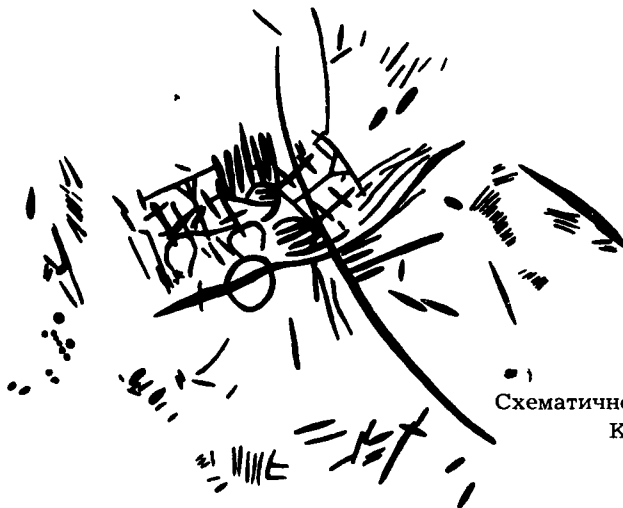
Самі тільки географічні назви можуть нак-

Бронзова голова бика.
Бича Скала, Моравія.

Наскельне зображення.
Монте Бего, Італія.

Схематичне зображення супряг биків.
Кам'яна Могила,

Герб Буковини-Молдавії
на вхідній башті
до монастиря Путна.

реслити, де ж був найгустіший осередок тотемних племен імени бика. Не забудьмо тут і про історичних *бужан*, що жили над Бугом. Але простір, заселений «биками», значно ширший. Візьмімо хоч би *Буковину*, одну з частин України на її заході.

Загально вважається, що ця назва походить від дерева *бук*, але треба думати навпаки, сама назва дерева запозичена від тотема. Про походження назви *Буковина* дуже проречисто говорить герб її — голова бика. У збірнику «Буковина» є тих гербів кілька.

На молдавських монетах вибита голова бика. Печать Стефана Великого — голова бика. У гербі Петра Могили — голова бика. Герб Буковини-Молдавії — на вхідній башті до монастиря Путна — голова бика, у рогах цього бика є півмісяць і зірки, у середині — сонце, рамка — напис. Бик наче сидить, а голова в центрі.¹ Очевидно, ця голоза перейшла в герби країни та її верхівки з тотемної родової корогви. На ній завжди був зображений опікун і предок роду. Тож чи диво, що герб і назва країни збігаються?

А там же поруч й край *Басарабія*, колись осідок племені *Беси*, а не так далеко й *Бескид* — гори в Карпатах.

Поруч із Бесами жили *Бастарни*, а там далі країна *Боснія*, на Балканах. *Богемія* — частина Чехословаччини. *Беотія* — назва грецької країни (*боус* [bovs] грецька назва для бика).

У північній Італії є гора *Бего*.² Гора ця знаменита тим, що на скелях її знайдено доісторичні зображення сцен оранки свійськими биками. Для нас ці зображення дуже цікаві тим, що в Україні (Мелітопольщина) в заповідній території, яка зветься Кам'яна Могила, виявлено нас-

Печатка Стефана Великого.

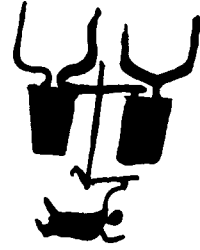
кельні зображення биків, аналогічні до тих, що знайдені в північній Італії на горі Бего.³

Богуслан — а це вже аж у Скандинавії, так зветься шведська провінція. Там на скелях зображені ці ж самі бики, такою ж манерою, що й в Італії на горі Бего і з тими ж самими супровідними символами: концентричними колами, колесами-хрестами, сонячними дисками.⁴

Як бачимо, широко розпросторилися Бики по всій Європі, але тільки в слов'янському світі виробилася назва Абсолюта — Бог у нашому розумінні. Є це саме слово — бог — і в інших країнах, але вже в протилежному значенні. Так, наприклад, слово «бог» у Англії теж існує. Тут ось цитата з англійської книжки:⁵

«Є історична реконструкція няньчиного диявола, що століттями вживався для залякування дітей. Так, у XVI-му столітті був Регіналд Скот, що скаржився: «В нашому дитинстві... лякали нас огидним дияволом, що мав роги на голові, вогонь у роті, хвіст у штаних, очі як у зубра, зуби як у пса, шкуру як у негра, голос п'явкучий як у лева. Коли ми чули вигук: «Бог!» (Boh!), ми лякалися. Тепер це — оклик: «Бог, схопи його!» (Boh, catch him!), що ним моя бабуся часто лякала мене в дитинстві на початку XX-го століття. Бідна бабуся, вона була дуже стара й виснажена, виховавши 19-еро дітей, але навіть у свої добрі часи вона не знала, мабуть, ніколи, що слово «бог» було ім'я диявола. Все ж воно було».

В англійській мові слово «боугі» (bogie) оз-

Оранка волами.
Італія.

Оранка волами.
Богуслан, Швеція.

Людина несе сонце.
Богуслан, Швеція.

начає: «привид», «диявол, що водиться в болотах». Само наше слово «болото» — англійське «бог» (bog). Правда, й ми маємо подібне слово — *багно*. А відомо, що в багнах водиться нечиста сила.

А ось хто це такий «огненний Бугало», то хай читач сам собі розбере. Це в «Трудах» П. Чубинського занотовано заклинання дівки, що вийшла опівночі чарувати. Вона промовляє:

«Добрий вечір тобі, огненний Бугало!»

«Здорова була, народжена, хрищена, молитвенна, раба божа М.»

«Куди летиш?»

«Полечу ліса палити, а землю сушити, а трави в'ялити».

«Не лети ж ти, огненний Бугало, ліса палити, землю сушити, а трави в'ялити. Полети ж ти, огненний Бугало, до козака Н. у двір, де його спобіжиш, де його заскочиш: чи у лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи в напитках, чи у вечері, чи у постелі — учепися ти йому за серце, затоми його, зануди, запали ти його; щоб він трясся і трепетав душею й тілом за мною народженою, хрищеною, молитвенною, рабою божою М, щоб він мене не запив, не заїв і з іншими не загуляв, усе мене на помислах мав. Тягни до мене народженої, хрищеної, молитвенної, раби Божої М. козака Н...»⁶

Другий крайній пункт приявности звуку Б-Г знаходимо аж у Індії. Там слово *бгут* (bhut) означає лісового демона, що його треба умилоствляти. Він сидить у дереві, зовсім так, як наша «нечиста сила» в бузині, та чекає, щоб когось нашкодити. Щоб умилоствити його, треба

«Віча Балазоте» —
бородатий людинобик.
Мадрид, Іспанія

покрapati землю кров'ю з пальця.⁷

А от у старовинній Персії *bara* (*бага*) означало «Бог». «Із мідійсько-іранського світу тієї епохи можна назвати багато власних імен, що мають у собі це слово. Наприклад, взяти перські й мідійські імена з VIII століття до Р. Х.: *Багдатті* (*Bagdatti*) (Як наше Богдан?), *Багадатта* (*Bagadatta*), *Багаміррі* (*Bagamirri*), *Баганата* (*Bagapata*), *Багазуста* (*Bagazusta*).⁸

Головний бог фрігійців мав ім'я *Зевс Багайос* (*Zeus Bagaios*).⁹

І справді, чи не те саме сталося в нашій мові із західноєвропейським означенням божества, *деїти* (*deity*)? Для людей, що вірять у Бога, Див уже диявол. Чи не те сталося в Азії? Коли для іранського зороастризму Агура-Мазда — світле й добре божество, то в Індії Магешасура, буйвологоловий велетень, тільки й знає, що вимагати людських жертв. Коли в Індії *бгут* — лісова нечиста сила, а *бгайла* — скотина,¹⁰ то поруч є країна Сіям, де священне дерево, на яке присягають (бо бог, що живе в ньому, бачить усе), має назву бог (*boh*), *богара* (*bogara*).¹⁰

Є ще й країна *Бгутан* там же в сусідньому Тибеті, що значить «Країна Гримучого Дракона», із своїм божеством Драконом та з страхотливими проти злих демонів машкарами жерців цього доброго Дракона.¹¹

Чи не слід було б і в наших значеннях одного й того ж слова вбачати відгомін антагонізму й боротьби між різними тотемними групами? В усякому разі, дуалістичний світогляд первісної філософії приявний і в усякому разі як Деус, так і Бог — звіриноного походження. Значило це слово навіть і не конче бик, дворіг, а взагалі *звір*.

Танцюрист гримучого дракона. Бгутан, Тибет.

У західноєвропейських мовах закріпилась назва дикого звіра за словом *біст* (beast, англ.), на що у нас є відповідник *бестія*, себто «скотина» у переносному значенні, «грубіян». А от у старовинному Єгипті це саме слово «бестія», у вигляді *Баст*,¹² було великим божеством. Баст — богиня хатнього затишку й добробуту, була дуже популярна. Їй навіть було присвячене місто, що звалось Бубастіс. А як ми тепер розуміємо, то це місто й було осередком тотемної групи якогось звіра-охоронця й предка, Баст. Як же виглядало це опікунче божество?

Це була кішка від лап до голови. Очевидно, ця граціозна «пантерочка» відіграла в житті предків єгиптян немалу роль. З льокального тотему Баст перетворилася на всенародне божество, і то дуже люблене. Незчисленні статуї Баст у вигляді кішки характерні для старовинної єгипетської культури. Кладовища священних цих тварин котячого роду, були такі колосальні, що тепер єгипетські селяни вживають ті скопища кісток, як мінеральне добриво. Чоловік Баст звався Бес. Бесові присвячений кіт.

Богиня Баст
Єгипет.

Цю Баст із її чоловіком Бесом витягли ми із єгипетського пантеону богів не тільки тому, що її ім'я подібне до імені предків сучасної Басарабії. Крім Беса, приходять на думку ще й місто Бузіріс, де започатковується культ Озіріса, у своїй тотемній природі бика. Ще й грецька назва бика *Боус*. Може це випадковий звуковий збіг? Може. Але ось і сучасна археологія приходить до висновку, що було дві хвилі хліборобської колонізації Європи, як у ній стало можливе хліборобство. Одна з Нілу через північне Середземномор'я до Швейцарії, Франції й далі, а друга з Малої Азії через Балкани та Дунай і далі (приб-

лизно три тисячі років до Р. Х.).¹³ Отже, що неможливого в тому, що нащадки колонізації з Нілу прийшли із своїм загальним словом на звіра, а після численних трансформацій та еволюцій, якісь споріднені колись між собою групи об'явилися під назвами Бесів та Бастарнів? «Часто відомості з Орієнту служать коментарями для європейської передісторії. Деякі з народів орієнтальної античності були близькими родичами неолітичних заселювачів частин Європи. Чи не можемо ми сподіватися, що від орієнтальних родичів наших варварських предків ми довідаємося дещо, навіть про духове життя останніх?» — запитує Гордон Чайльд.¹⁴

Може в цій останній з розглянутих у цьому альбомі назов дворога — бик — найяскравіше втілено шлях еволюції божества: від самиці-звіра взагалі — до культу рогатої худоби, до високої оцінки відтворчої сили чоловічого принципу, культу фаллоса, як творця всесвіту. Нові божества чоловічого вигляду перемогли й відсунули божества жіночого принципу. Жінка вже втрачає право бути священнодійницею, відставлена від жрецьких відправ державної релігії, а її місце посідає жрець-патріарх. Уже в Єгипті, де в ранніх стадіях божества-охоронці були богині (самиця-змія й самиця-яструб), де кожна округа мала своє жіноче божество-звіра, — у тому самому Єгипті пізніше виглядає це так: поруч матері богині Ізиди стає її брат-чоловік Озіріс. На історичну сцену він виступає вже, як бог хліборобства. Озірісові містерії це просто-напросто історія поховання в землю зерна і його проростання. Як відомо, Озіріса (у вигляді бика) вбиває брат Сет і розкидає шматки вбитого по всіх полях. Ізіда дуже журиться й оплакує Озіріса, але

Бес, єгипетський веселий божок.

силою своєї любови вона робить те, що Озіріс оживає — проростає в саркофагу, як це образно показано на єгипетських малюнках — і тоді весь світ тішиться. Озіріс — умирущий і воскреслий бог. Колір його — зелений. «Зображення Озіріса, обсажені зерном, жерці поливали й під час оранки та сівби ховали в полях з багатим похоронним ритуалом та з виявом суму в міміці. Насіння, що зійшло, представляє тіло розкиданого кусками по полях бога і було магічним поштовхом, щоб зродив розкішний урожай».¹⁵

І як на те, наше українське зерно також носить ім'я цього бога. Зер (Zer) — це старіше ім'я Озіріса.¹⁶

У цій зворушливій історії Ізіда вже бере участь тільки, як вірна, любляча дружина. А вже в часи Геродота там «жінка не може виконувати жрецьких обов'язків, як біла бога, так і біла богині, а чоловіки являються жерцями для обох» — це слова Геродота.¹⁷ «Щонайвище, вона може грати на музичних інструментах при релігійних відправах. Згодом жінці навіть заборонено входити в святиню, як нечистій істоті». До речі, у нас жінка не має права входити у вівтар, а в гебреїв жінкам не вільно входити в синагогу, дозволено тільки на хори.

⊙

І одночасно на сцену виступає фаллічне божество, розбуваюся культ фаллоса. У нашій мові є чимало відбиток цього нового в світоуявленні наших предків. Це вже доба, коли батько й пас-

Жрець поливає вруно,
що проросло з Озіріса.
Єгипет.

тух стає в центрі родової організації. Головна дія переноситься на пасовисько. Боротьба за пасовиська й охорону черед, або захват чужих, стає найважливішим змістом життя, джерелом наживи, початком воєнного ремесла, винайденням письма, зброї. Жрець-батько-пастух переймає на себе роллю роздавача їжі, принесення жертви — від матері роду і навіть від її брата. Батько, а не брат матері стає володарем і від батька успадковують діти, а не по материній лінії. Відповідно ж появляються й божества, що мають божественну здібність приносити життя, запліднювати. Ось як уявляється наш слов'янський Ярило:

«У галицьких піснях Ярило (або Джурило, Цюрило) семеноносний оплодотворець-бог, весняне Сонце, з'являється на землю з огненным ожогом (довга жердина, обпалена з обох боків) і з огненною мітлою, пробиває лід і змітає сніг із гір та полів». «У Дрогобиччині весною вдягають хлопця в костюм із лопухів та інших широколистих рослин. Хлопець цей із деревиною чи макгоном у руці, покритий листям, бігає по селі з гурмою підлітків і доторкається до землі, дерев тощо».¹⁸ Словом, майже сам Ярило. Колишня релігійна дія дорослих опинилася серед забав підлітків. Але в цьому все таки впізнаємо Ярого бога, повного плотської сили, вогневого, життєдайного, з любовним полум'ям. Приходять тут на думку й Ярилові ночі, Яриліні пісні, повні любовної жаги... Словом, наш Ярило, чи Яр це той самий грецький бог Ерос. А ще інше його втілення — це грубий неотесаний варвар *Арій*, син Зевса, бог війни у скитів.

Цей самий старовинний бог в уяві гуцулів прибрав образ безстрашного й великого лицаря, св. Юрія, опікуна гуцулів, гір й худоби. Св. Юрій на бистрому золотогривому коні летить над горами:

Бик.
Монте Бего, Італія.

Рогата людина зі списом.
Богуслан, Швеція.

махнув срібним мечем, підніс гострого списа — і білі зимові гори стали зеленими, всюди приніс він достаток, цвітіння й розкіш. День св. Юрія в гугульських горах — найбільше свято після Різдва та Великодня. (За М. Ломацьким «Верховино, світку ти наш...» т. П. стор. 62).

У балтійських слов'ян цей самий Ярило звався Яровит. А найдалший пункт на заході, куди зайшов цей наш родич, це Ірляндія (Erie). Далі вже не було куди йти, бо океан. На схід він зайшов аж до Персії та Індії. Сучасна назва Персії — Іран, а старовинна — Аріяна. Мітична країна, батьківщина Заратустри, зветься Айр'янем-Веджо. Арья — староіндійське слово, означає: «шляхетні». Зрозуміло: ці арья — завойовники, що підкорили місцевих і над ними панували.

Тож виходить, що наш Ярило-Яр накреслює докладну картину розселення «арійських» племен, чи як тепер прийнято казати індоєвропейців. І в своєму найпервіснішому вигляді це просто-напросто — запліднювач, Яр-Тур. Іншими словами, «арійська раса» виникла дуже пізно, у часи зміцнілого скотарського патріярхату, а не в часи, як витворювалися раси, що було на світанку людської історії, десь у найдавнішому кам'яному віці.

Словозвук *ар, яр*, має ще й інше звучання. «Р» стає «Й», чи навіть «Ж». Виходить: ай, ой, уй, ей, їй тощо. Все це різні варіанти того ж поняття, що й *ар, яр*, — чоловічого принципу. Приклади? Та от — *бугай*, а буквально: «бог Ай», витворець. *Ййбо* — божба, а буквально: «бог Йй» (чи Єй) — присяга своїм божеством. *Дунай* — «ріка Ай», ріка биків, точний переклад з старішої назви *Істр*, що означало те саме. *Яйце* —

Кельт бронзової доби.
С. Грушки, верхнє Подніпров'я.

Солярний знак. Кам'яна Могила,

власне, зародок, що дасть нове життя.

Це ж Ай і компанія прийвне в основі назов людей чоловічої статі: *вуйко*, а в літописі *уй*. Член роду, дядько (брат матері). «Володімер же посаді Добрину, уя свого, в Новгородє», каже «Повість временних літ».¹⁹ *Вой, воїн* — боєць вояка, а це чоловіче зайняття.

Тепер можемо зрозуміти і слово *бояри*. Це була чоловіча частина роду, одної вікової верстви, що вирушала в похід. Немаловажна справа була здобути дівчину з чужого роду та привести її до свого. Так це слово й затрималося в українському весільному ритуалі. А що походи бували всякі, то члени кожної бойової дружини були боярами, вибравши з-поміж себе князя. Уже ген-ген у пізніші часи це стало назвою фєвдала, титулом при княжому дворі.

Слова, що стосуються чоловічого зайняття, теж побудовані на цьому «йй»: *війна*, *бій*, *кий* (знаряддя в бою), *кувати* (тільки чоловіче зайняття).

Це ж «ай», «йй» стало оформлювати наказовий характер дієслова, як активну дію: «давай!», «стій!» Ще раз згадаймо тут Даждьбога, чи Дайбога...

Це ж Ай і компанія у відміні *Кай*, *Кий* увійшло до складу імени володаря (на зразок «сарцар» тощо), місцевости чи прізвища.

Кий чи *Кій* — легендарний засновник Києва. І от що цікаво: наш Кий має своїх звукових відповідників у старовинних династіях сходу.

Кей-Хосров — легендарний основоположник першої династії Хорезму.²⁰

Каян, *Саркаян* — основоположники стародавніх перських династій.

Варто зауважити, що це *кий* у нас дуже в

Зображення супряги биків. Кам'яна Могила.

Зображення супряги биків. Італійські Альпи.

ходу й досі — наприклад, у творенні прізвищ: Свидницький, Кропивницький чи що, або навіть у народніх словах, що мають служити за прикметники: «доскоцький», «допитацький» тощо.

Ці приклади — тільки краплина в океані інших, але чи не досить їх, щоб побачити, яка велика кількість понять входить у обіг суспільства на чолі з патріархом. На всьому фронті йде переоформлення понять і змістів, куються нові слова, твориться складніша мова, старі форми йдуть у підоснову, губяться первісне значення слів. З'являються такі слова, як *чудо*. Це те саме, що й «диво», але вже фаллічного походження.

Худоба — збірнота «чуд», свійські тварини.

Чудесник і *кудесник* — чародій, жрець, волхв...

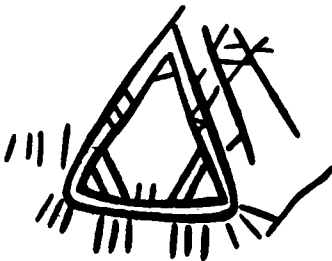
Чадо — дитина, новий член роду. Слово створене на канві тотемістичного світоуявлення, бо ж *чадо* прислане із тотемного джерела, від опікуна, що має найближчий стосунок до дітонародження. Тому дитина зветься майже *чудо*.

Нащадок — те ж саме чадо, тепер у значенні «спадкоємець», «внук», «правнук» тощо.

Домочадці — члени роду, дому, всі, що живуть у господарстві.

Художник — вже пізніший витвір, але дуже прозоро пов'язаний з словом «кудесник», той, що робить «чуда».

Останнє слово можна перевірити іншими сло-

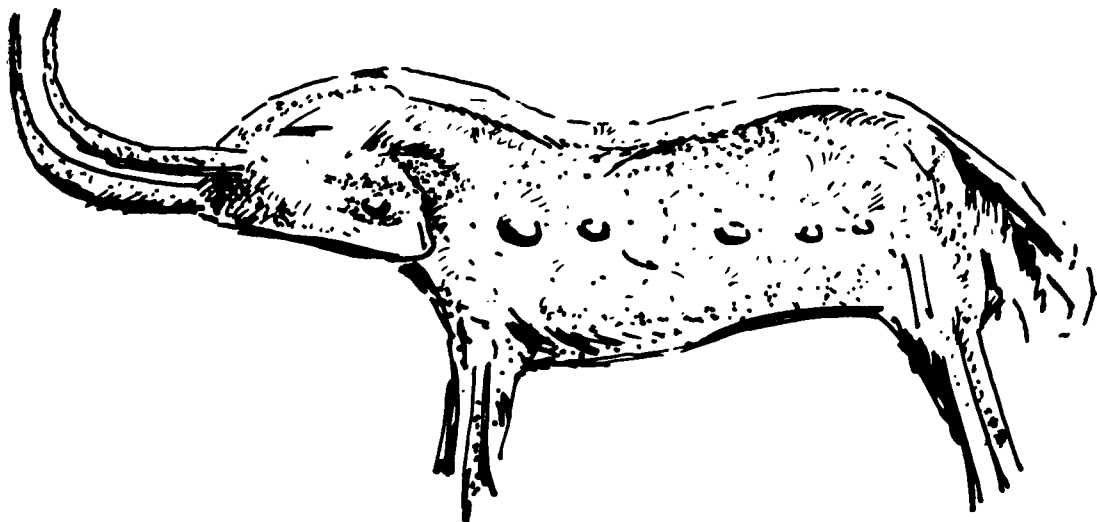
Солярний знак.
Кам'яна Могила.

вамн, які походять від іншого кореня колишнього тотема, С-Т-Р: *майстер* (творець, художник), *мистець*, *маестро*, *майструвати*...

Отже, бачимо, вже можливі стали терміни, що характеризують високорозвинене суспільство. Через майстрів, художників, кудесників, себто інтелектуалів свого часу, витворюються ще складніші ідеї, відбувається схрещення рухливого євразійського населення та їх ідей, і так доходить до ідеї Абсолюта, як ми тепер розуміємо поняття Бог.

Велику еволюцію пройшло це слово. Тільки на незначній частині наших прикладів бачимо, як від приручувального наслідування реву звіра Б-Г воно піднялось до висот назви Верховного Божества. Як би ми не хотіли вжити іншого слова — ми його не маємо. Ми маємо те, що витворило для всього слов'янського світу плем'я тотемістів, що жило... може, над рікою Богом?

Зображення бика.
Кам'яна Могила

12. ЗВІЗДОЧОЛА ТЕЛИЦЯ

Гаттор, небесна королева.
Єгипет.

Ми так багато говоримо вже про тотемізм та його пережиток, культ бика, головного тотемного звіра всієї Євразії. Цікаво, як же виглядає практика цього культу? Чи є які факти, що стверджували б усе вищесказане?

Дуже багато. Матеріал для цього подає археологія, і він був би незрозумілий, якби етнографи та мандрівники усіх часів не дали величезну різноманітність і кольористість оповідань про те, що бачили власними очима. Довго ці явища були малозрозумілі, витлумачувалися хибно. Бо й самі факти тотемізму та його пережитків набрали такого різноманітного вияву, що в них важко було зорієнтуватися. Аж прийшов час вивчити австралійський тотемізм, що найближче стоїть до найпервіснішого, якого вже ніде на землі не існує. І хоч як важко повірити, а найцивілізованіші народи сучасності пережили всі стадії, що вважаються властивими тільки дикунам. Ба на-

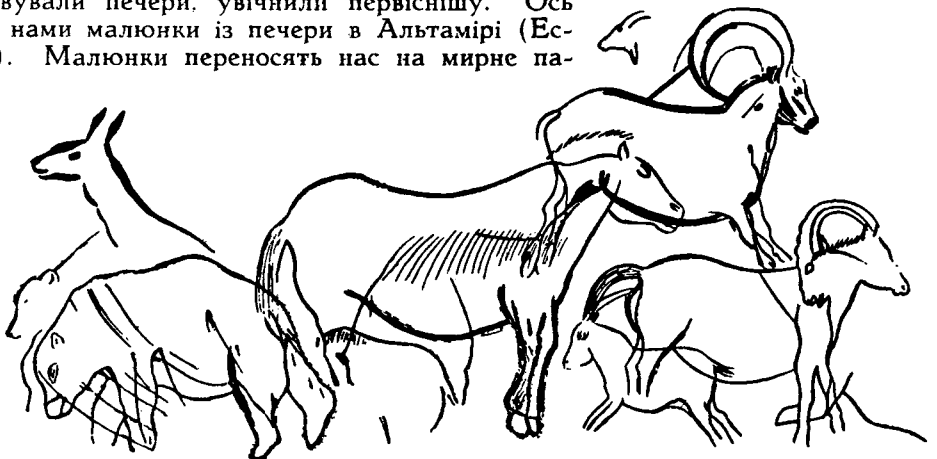
віть сьогодні мають у щоденному вжитку тотемістичну спадщину. Ось перед нами обгортка сигарет «Пел-Мел». На ній є марка фірми, два звірі. Фірма запозичила цю марку від герба англійських лордів, скажімо, а лорди дістали її в спадщину від предків-тотемістів, що вдягалися в подоби своїх предків-звірів під час тотемістичних церемоній.

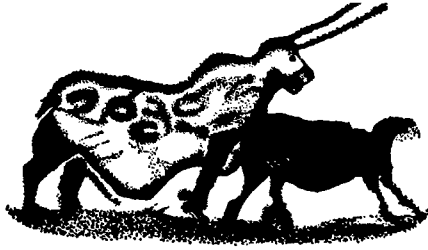

Або: що ж таке улюблений спорт в Іспанії — бої биків, корріда? На це театральне видовище збираються тисячі людей і пристрасно захоплено дивляться, як тореадор дрочиться з биком та доводить його до шалу й знемоги. Це ж і є доведена до артизму сцена полювання людини на звіра. Так само предки тореадора і глядачів, палеолітичні мисливці, доводили до знесення дужчого за себе звіра всілякими способами, а тоді вже легко його вбивали. Убивати жертвну тварину входить у обов'язок жерця. То виходить, що еспанський тореадор у минулому був жрець, а сучасний спорт «бій биків» була релігійна церемонія при храмі. Видовище це палеолітичного походження, тільки вже здегенероване, зведене до театральної вистави. І це дуже знаменно, що саме в тій країні, де знайдено розмальовані печери палеолітичного населення, у далеких пащадків його така пристрась до цього видовища.

Звірі старої кам'яної доби,
Комбарель, Франція.

Та все ж це вже другий етап у взаєминах людини із звіром: звір — жертва. Майстри, що розмальовували печери, увічніли первісність. Ось перед нами малюнки із печери в Альтамірі (Іспанія). Малюнки переносять нас на мирне па-

Фантастичні звірі.
Ласко, Франція.

совисько, що було 25 тисяч років тому, де пасеться, сидить, лежить різна дичина. На передньому пляні — велике зображення вагітної самиці-бізона. мабуть, це мітична предкиня того, хто малював, Велика Мати. Вона охороняє й посередникує між звірами та людьми. Перед глядачем — перший акт мисливської релігії й магії, — «Ми її намалюємо, вона з нами», бо ж мати зображення це все одно, що й мати оригінал. Подібне притягається подібним. Це та перебирання в звіра, наподібнювання його голосу та рухів, їх повторення — перший етап освоєння тварини.

Крім звірів, зображували ще й жінок у священодійних, благословлюючих позах. Що ж саме вони благословляють? Мисливську дію. Від їх благословення, доброї волі спільної Матері, залежить, чи полювання буде вдале, чи дадуться тварини. Поки відбувається полювання, у цей час мати чарус й вирішує успішний результат. Ці дві істоти — самиця-звірина й жінка-мати — виступають на перший плян у тематиці первісної образотворчості.

Перший погляд на цей малюнок переконує, що майстрі-виконавці вже не ті тварино-люди, які щойно відірвалися від тваринного царства. Ні, це вже високорозвинені істоти з естетичними емоціями, з певними ідеями й світоуявленням. Ну, та цьому світоуявленню 400 століть, як каже авторитетний знавець печерного мистецтва Брейль.¹

А ось як виглядає культ бика у другому кінці Середземномор'я, вже 25 століть тому. На острові Криті дві з половиною тисячі років до Р. Х. також відбувалися ігри з биками, але зовсім відмінні. Критська культура напочатку в багатьох

Людинозвірина у ритуальній
позі (благословляє).
Альтаміра, Еспанія.

рисах схожа з єгипетською, але з певного часу вона розвивалась цілком самостійно і витворила своєрідність, ні від кого не залежну. Десь у третьому-другому тисячолітті там виквітнула палацова культура, вся перейнята культом дворогого створіння. Розкопи на Криті відкрили матеріальні рештки й підтвердили все те, що розповідалось у найдавніших грецьких мітах. Знайдено там той лябіринт, у якому жив Мінотавр, — себто палац із незбагненними ходами-переходами. Як пригадуємо, Мінотавр (людинобик) мав людське тіло, а бичачу голову, каже міт. Коли жрець удягне маску бика, то матиме саме такий вигляд, як Мінотавр. Мінотаврові приносили людські жертви: найкращих сім юнаків і сім дівчат, що їх мусіла постачати Аттика (очевидно, колонія Криту). Ці жертви Мінотаврові вкидали в глибокий колодезь, що з нього вже не вибратися, каже міт. Отже, на самому дні палацу відкрито два круглі дуже глибокі колодезі, де видко, й тримали полонеників.

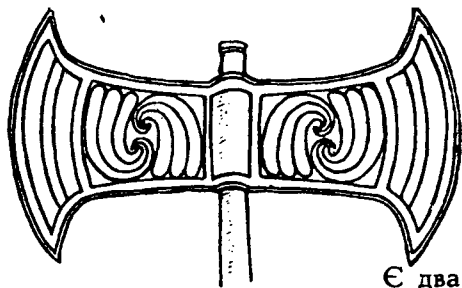
Так от цей розкішний палац-лябіринт має й досі уцілілі настінні розписи, а на них показано, як юнаки й дівчата знаменито переплигують через бика. У той час, як розлючена тварина нагне голову, щоб узяти на роги утле дівча, воно хапається за роги, на руках виносить себе вгору, мелькає в повітрі ногами й от уже опиняється позад бика, а там летючу людину підхоплює юнак чи дівча. Таких сцен у тому палаці знайдено дуже багато в різних варіантах, а це показує велику популярність цього спорту. Назва його — *таврокатапсія*.² Спеціальні майдани були влаштовані для видовищ таврокатапсії, як показують знову ж настінні малюнки. Великі маси глядачів, вишукані убрання критських дам...³

Дівчина бере участь у таврокатапсії. Крит.

Сцена таврокатапсії. Крит.

Лябрис. Крит.

Є два погляди на те, хто були виконавцями таврокатапсії. Одні дослідники вважають, що ці хлопці й дівчата походили із найаристократичніших родів Криту, а другі — що це й були ті бранці з Аттики, яких на те й забирали, щоб вишколювати для такого небезпечного спорту.

Ще більше знайдено в тому палаці зображень жертовного забивання бика — на настінних розписах, на печатках, у скульптурі... Забивали його сокирою з двома лезами, що звалася лябрис. Цей символ — сокира з лезами на два боки — знайдений у розкопках критського палацу у Кноссі всюди, тож не диво, що й сам палац звався «лябіринтом», із своїми ходами-переходами... Цей лябрис мав священне значення і був просто символом усієї критської культури. Зображено його всюди, де тільки можна, бо мав він магичну силу. Наприклад, маючи лябрис, Велика Богиня Мати й інші боги могли безслідно зникати, коли тільки того захотіли. Вони просто ховалися в лябрис! Лябрис це ж і є те, чим забивали бика.

Нагадаємо ще й інші легенди, зв'язані з Критом. Це ж тут виріс Зевс, за що й мав назву на Криті: Зевс Таллайос — Зевс-Теля. Це ж сюди приплив він в образі білого бика із дівчиною Європою. Сам Мінотавр, напівлюдина, напівбик (тотемно уявлена істота) це плід кохання критської цариці до бика. Ось як оповідає міт:

Цар Мінос, син Європи й Зевса, нахвалявся, що боги уволють усяке його прохання, бо він же, мовляв, божеського походження. Отож попросив він морського бога Посейдона, щоб той прислав Міносові жертовного бика. І справді, відразу з морських глибин вплив чудесний бик. Міносові він так сподобався, що цар присвоїв бика собі і

пустив у власні череди, а в жертву приніс іншого... Дуже розгнівався на Міноса за зламання присяги Посейдон і віддячився Міносові. Він викликав у Міносової жінки Пасіфаї шалену пристрасть до цього священного бика. Пасіфая, щоб приподобитися бикові, сказала майстрові зробити статую корови і замаскована, як корова, почала залицятися до священного бика. Від цього роману народився її син Мінотавр, тулуб людський, а голова бичача. А по-батькові він був Астеріос.' З цього стає ясно, що «бик із моря» Астерій це був просто чужинець із тотемного племені биків таки, тільки кореня С-Т-Р, справді чужинець. З'явившись при дворі Міноса, він і зачарував царицю...

Оце так дотепно, з фантазійною вигадкою відкладалися в міти якісь справжні події при царському палаці, де все було перейняте культом бика... навіть архітектура. Палац весь був оздоблений рогами, як показують зображення палацу на печатках.

У грецькій мітології всі звірі, відомі грекам, химерно й фантастично перепліталися з людською долею. Як морська країна, Греція мала дуже багато морських божеств-чудовиськ: медузи, пітони, дельфіни тощо. Але перше між усіма ними все таки бик. Цар Олімпу Дзеус, що мав силу перетворюватися на яку хоч тварину чи птаха, найлюбше перетворювався на бика, та й само його ім'я, як ми вже бачили, бичачого походження. Гера — королиця. Дочка Зевса й Гери Іо — корова. Брат Зевса, Посейдон, хоч і владика моря, а подобу мав він бика, жертвували йому бика, бик був йому присвячений і символ його був тризуб, подібний на вила. Син Аполлон, охоронець худоби, мав свої священні череди і, як добрий

Тезей убиває Мінотавра.
Греція.

Жриця жертвує бика
богині Атені. Греція.

пастух, пригравав пасучи, ось чому він і бог музики. Дочка Артеміда — богиня диких тварин і їх приручення. Очевидно, походить вона із старіших матриархальних богинь (Богиня Мати), але під подихом нових часів залишилась уже при ролі дочки патріярха. Але вона й Діва-бик, як уявляли її таври. Діоніс, син і наступник Зевса — бик, він з рогами вже й народився. Навіть Атені, богині міських ремісництв і добровпорядкування, у час головного її свята Панатеней, у великій церемоніяльній процесії ведуть жертвоних биків — у честь богині.

На тлі попередніх матриархальних мітів розвивається новий шар оповідань — про царську родину скотаря-патріярха Зевса, що й сам походить із тотемного бичачого минулого. Зевс уже патріярх і володар, а з розширенням уявлень про всесвіт (спеціально скотарських) він — ясне небо, блискуче сяйво, громовержець, блискодавець. Це — вклад блакитнооких і рудоволосих завойовників, що сунули з півночі до Греції великими ордами: попереду бойові дружини, а за ними на гарбах, запряжених волами, жінки й діти.

Оце вже ми бачили, як виглядає культ бика при палацах, з якими іграми, церемоніями, процесіями, жертвоприношеннями. А як же виглядало все це серед звичайної людности? Ось коротке свідчення християнського священика Фірмікуса Матернуса перших часів християнства про критян: «Вони розривають на шматки живого бика і, виючи безладними вигуками, удають скаженість розлюченого бика».⁶

А ось щось подібне твориться й тепер у глухих лісах-закутинах Індії, у джунглях: «У

касти Кондги приносять у жертву буйвола. Кондги танцюють навколо буйвола так довго, як вони можуть витримати. Увійшовши в стан найвищого шалу, вони падають на здурілу тварину й гладять її з ласками. У цей час співають йому похоронних пісень, у яких просять не гніватися на них за те, що вони збираються йому зробити. Після того буйвола беруть у джунглі до священного гаю, там прив'язують до дерева. Чоловіки скидають всю одягу на руки жінкам, і шалений танок навколо буйвола починається знову. Наприкінці безмежно довгого танку жрець вдаряє буйвола по голові сокирою, а люди оточують і добивають ножами. Кожен, діставши шматок м'яса, біжить із ним до свого поля й закопує в землю».⁷

Чи ця друга сцена не поширений опис тієї, що на Криті? І чи в культурі єгипетського Озіріса нема такого самого моменту: шматки вбитого бога розкидаються по полях?

Але люди не тільки беруть жертву, вони й самі дають її від себе. Ми вже згадували раніш про Буйвологолового велетня Магешасура, що, як і Мінотавр, вимагав щороку людських жертв. Автор книжки, що з неї ми беремо цитати про Індію (Gervée Baronte "The twilight in India", 1949), подає, що хоч уряд і заборонив людські жертви в Індії, але таємно ці ритуальні вбивства людей, жертв божеству, існують. Часом божество з'являється жерцеві увісні й вимагає, щоб жрець приніс у жертву свою власну дитину. Це виконується.

Ця жертва божеству себе чи від себе своє рідне (дитину, прикладом) замінюється чужин-

Жрець жертвує божеству бика.
Крит.

цем, як це робили таври, що давали своїй Діві людські жертви з чужинців. Геродот це описує, як реальну дійсність: «Таври приносять у жертву Дізі всіх людей, що потерпіли від загибелі суден, тому греки примушені припливати у свої порти при добрій погоді. Спосіб жертвоприношення такий: після підготовчої церемонії вони вдаряють жертву по голові палицею. Потім... скидають тіло з кручі, на якій стоїть храм, і прибивають голову до хреста».⁶

Зрештою людська жертва замінюється тваринною. Так сталося із біблійним Ісааком. Бог Мойсеевого закону весь час наполягає-нагадує: «Первенця віддасиш мені!» Присвячення первенця божеству це й є взаємжертва, яку люди зобов'язалися давати за те, що звір (божество) дає себе в жертву. От чому й біблійний Авраам поклав свого первородного сина на жертвника і вже от-от мав його заколоти. Але Бог — уже не тварина — увів новину, запровадив заміну людської дитини твариною. «Узяв же Авраам дрова на всепалення та й положив на Ісаака; узяв же в руки вогонь і жертівного ножа та й пішли обидва вкуді... Прийшли на врочище... і зробив Авраам жертівника, і розложивши дрова, і зв'язавши Ісаака, сина свого, положив його на жертвнику, зверху на дровах. І простіг Авраам руку свою, щоб узяти ножа й заколоти сина свого. Аж озветься до його ангел Господень і рече: Аврааме, Аврааме! Він же каже: Ось я! І рече: Не возложи руки твоєї на хлоп'я, а нічогосінько не чини йому... І позирнувши Авраам своїми очима побачив, що баран іззаду зав'яз рогами в гущину. І пішов Авраам і взяв барана і приніс його на всепалення, замість Ісаака сина свого» (1 М. 22, 6).

Посвята сина первородка в священнослужителі це пізніша форма віддачі первенця Богові, і походить вона з тотемістичних часів, коли справді жертвували божеству своїх первородків.

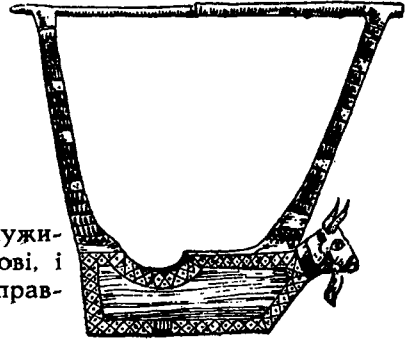
Хоч Бог Ізраїля невидимий. Дух, але вся практика стосунків ізраїльтян із Богом ще не порвала з тотемістичним минулим. Весь релігійний ритуал цих номадів-скотарів складається з жертвоприношень тваринами. І хоч бог — невидимий дух, він дуже любить пахощі смаженого м'яса, і наймиліша жертва йому все таки бик. Хоч пророки Ізраїля провадили нещадну боротьбу з культом Ваала (таки бика), але біблійна релігія яскраво й виразно тотемного походження. Буйна практика жертвоприношень у Біблії вже взялася склепозою звичаю, люди забули, чому вони так роблять, залишилося лише сліпе виконання ритуалу. Мойсей, що сам має атрибути жерця тотему бика, бо носить тіяру з бичачими рогами або ж роги, що ростуть просто з голови (рудимент тотемної маски), він докладно визначає весь жертвоприносний ритуал, до найменшої дрібниці.

«Коли його жертва всепалення з товару, мусить приносити самця без сказу... І заколеш ти бичка перед Господом; і принесуть сини Ааронові, священники, кров, покроплять кров'ю жертівник з усіх боків, той, що стоїть біля входу в соборний намет.

І здіме шкуру з жертви всепалення і розйме її на частини.

І запалять сини Аарона, священника, вогонь на жертівнику і розложать на вогні дрова.

І покладуть сини Ааронові, священника, частини: голову й жир на дровах над вогнем, що на жертівнику.

Реконструкція арфи, знайденої в царській сумерійській могилі.
Ур, Месопотамія.

Тельбухи ж і ноги пополоще у воді і пустить священник усе димом: се всепалення, вогняна жертва, *любі Господеві пахощі*. (3 М. 1, 9).

Як може невидимий Господь, дух без образу смакувати запах смаженого бика, — це таємниця тотеміста, кочового номада. Але вже з цієї цитати, одної з численних у Біблії, видно, що ритуал віками встановлений і добре вироблений та є лише кількістю обрядових приписів. За такою інструкцією навіть і я могла б принести жертву.

Мойсей сам виступає, як верховний жрець тотему:

«...І принесли телята, на жертви подячни Господеві. І взяв Мойсей половину крові й улив її в миски, і побризкав половину крові на жертвник. І взяв Мойсей кров та побризкав на людей і рече: Се кров завіту, що вчинив Господь із нами в усіх цих словах... І бачили вони Бога та *или і пили*»... (2 М. 24, 5-11), себто з'єднувались із своїм божеством, як і в австралійському інтічумі. А згідно з деякими авторами, то бик і був символом Єгови,⁹ себто сам Єгова походив з тотему бика.

Навіть сама ідея «вибраного народу» — темна ідея. Божество народу є божеством тільки цього народу, отже й зрозуміло, що лише цей нарід у божества тільки один і вибраний... бож він не є божеством іншого народу. Тут відбулося змішання двох ідей: 1) локальний тотем племені, 2) Бог для всесвіту. Якщо Єгова всесвітній бог, то й для інших народів він також Бог та охоронець. Але біблійні пророки кажуть, що Єгова єдиний та тільки для них. Тоді лишається думати, що Єгова — бог лише малого кочового племені,

Статуетка сидячого бика з людською головою Месопотамія.

а не універсальний, монотеїстичний. А ідея «вибраності» — ідея малого кочового племені, що не може бути ідеєю вселюдства.

Але загальна маса кочовиків-ізраїльтян не зважала на ці ідеї пророків, вона собі мала свої старші ідеї та вірування. І їм неохота була забувати стару свою віру. Як залюбки поздіймали з себе чоловіки й жінки золоті сережки, щоб Аарон виробив з них *литого бичка!* «І казали люди: Це твій бог, Ізраїлю, що вивів тебе з єгипетської землі. І вбачаючи це, Аарон вистроїв перед ними жертівника. І покликне Аарон і каже: Завтра свято Господеві! І повставали вони рано-вранці, і вознесли жертви огняні й жертви мирні. І посідали люди їсти й пити з ним і вставши, позаводили іграшки» (себто відбувався інтічіум)... «І побачив Мойсей, наближаючись до табору, бичка й танці...» (2 М. 32).

З культом бика священники боролись, як могли, майже протягом тисячоліття. Але навколо було море цього культу, таке дуже рідне ізраїльтянам. Уся Біблія переповнена відомостями, на зразок деяких тут наведених цитат.

«Як умер же Гедеон, блудували знов сини Ізраїлеві за Ваалом і прийняли собі Ваалверита за бога» (кн. Суддів, 8, 33).

«Як покинули ж вони Бога та почали вшанувати Ваала та Астарту». (кн. Суддів, 2, 13).

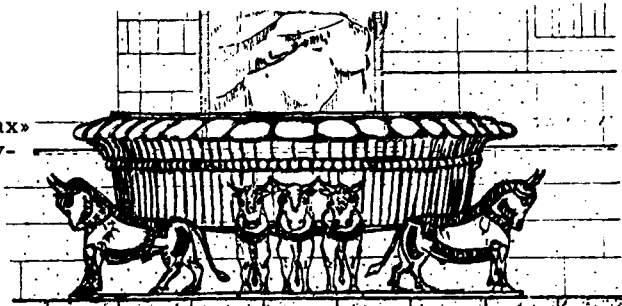
«Еробоам приготував два золоті бички і промовив до народу: Не треба вам ходити в Єрусалим. Ось тобі власні боги, Ізраїлю, що вивели тебе з Єгипту» (1 кн. Царів, 12, 28).

«Сини Ізраїлеві поробили собі виливані два тельці і строїли дуброви, та падали ниць перед

Бик на емальових кахлях храму Іштар у Вавилоні.

Бронзове «море на 12-х волах»
у Соломоновому храмі в Єру-
салимі. Палестина.

усім (зоряним) військом небесним і служили
Ваалові...» (2 кн. Царів, 17, 16).

«... І повелів цар Іосія... повиносити посуд,
що пороблено про Ваала й Астарту... І попалити
усе те за Єрусалимом у долині Кедрон. І повелів
винести Астарту з храму Господнього за Єруса-
лим у Кедрон-долину та й спалити коло потоку
й розбити її на порох та розсипати по гробах про-
стого люду. Далі збурих домн блудничі коло хра-
му Господнього, де жінщини ткали занавіси для
Астарті». (2 кн. Царів, 23, 4-7).

«Навіть матір свою Ану відставив Аса від
шани царської за те, що вона зробила ідола Аш-
торет; і порубав Аса її боввана та й спалив його
коло Кедрон-потоку» (1 кн. Царів, 15, 13).

«І взяли вони та й оправили тельця... й кли-
кали ім'я Ваалове з ранку та й до полудня, про-
мовляючи: Ваале, Ваале, почуй нас! Та не було
ні голосу, ні відповіді. І скакали вони круг жер-
тівника, що построїли... І кликали вони ще голос-
ніше та робили своїм звичаєм нарізки ножиками,
і списками, що аж кров текла з них. Минуло й
полудне, а вони все ще біснувались та й бісну-
вались...» (1 кн. Царів, 18, 26).

Де ж відбувалися ці вшанування Астарті й
Ваалові?

«Юдеї строїли собі на висотах стовпи кам'я-
ні і божниці на всяких горбах і під всяким зеле-
ним деревом» (1 кн. Царів, 14, 23). Стовпи ці,
умовні символи живого дерева у номадів, при-
свячені Ашерот і звалися *ашерами*". Навіть і те-
пер у гебрейській мові залишилось це слово —
у вигляді *кошерний*, що і значить: чистий, освя-
чений, святий.

Ваал і Ашторет. Бетель,
Палестина.

У цій прив'язаності до Ашерот і Ваала нема нічого дивного. Навколо жили хліборобські племена, які споконвіку любили свою Матір Богиню, та й ось від якогось часу й її чоловічого відповідника, сонцедайного і плодотворчого Ваала.

Та й сам цар Соломон ставить у своєму новозбудованому пишному храмі зображення биків. «І виробив море... Воно стояло на дванадцятьох (вироблених з міді) волах... «На стінах же між виступами були повироблювані леви, воли, херувими...» (себто керуби) (1 кн. Царів, 7, 23).

Неможливо перелічити всіх печаток тотемізму в Біблії, але вже може й цих прикладів досить, щоб уявити собі атмосферу Малої Азії три тисячі років тому. Це пора, коли материнське хліборобське божество, (трансформоване з самично-тваринного) поволі відступає місце чоловічому. Чоловіче божество почало виявлятися у вигляді Ваала, відповідника Ашерот, а друга його форма — ненависливе патріархальне божество, монотеїстичний Дух-Єгоза. З наведених прикладів видно виразно, як прив'язана була людність до старих своїх уявлень про божество. Ось як живо й мальовничо зображує це пророк Єремія: «Хіба ти не бачиш, що вони коять по городах і по улицах ерусалимських? Дітвора збирає дрова, а батьки запалюють вогонь, жіноцтво замішує тісто, щоб напекти піріжків *Небесній Цариці* (Аштарот) та приносити ливну жертву чужим богам на досаду мені» (Єремія, 7, 17).

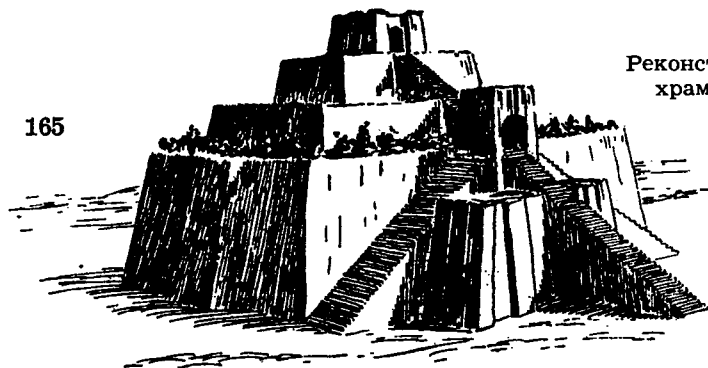
Яка чудова побутова картинка!

«І построїли високості (піраміди-зіггурати) Ваалові, щоб свої сини приносити Ваалові на все-

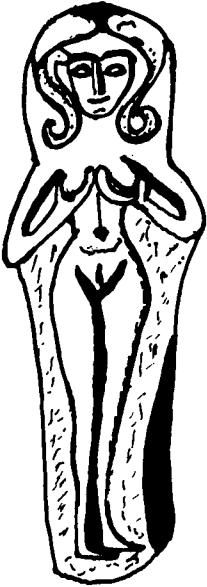

Керуб. Передня Азія.

165

Реконструкція месопотамського храму «зіггурат» в м. Ур. Месопотамія.

Астарта.
Гезер, Палестина.

палення, а сього я не заповідав і не заводив, бо й на думку воно мені не приходило» (Єремія, 19, 5).

Для кочового народу, що з суворію пустелі прибився до квітучого Ханаану, важливо було запосісти завойовані землі всіма можливими засобами, хай найжорстокішими. Мойсей віддав наказ бути немилосердними до завойованого населення. «І розгнівався Мойсей... і каже до них: «Що ви залишили живим усе жіноцтво? Оце ж повбивайте всіх дітей мужеського полу і все жіноцтво, що пізнало мужчину. Всіх же дітей жіночого роду, дівчат... позоставляйте живими для себе...» (4 М.. 31, 14).

І що ж сталося? Залишене жити жіноцтво запровадило в ізраїльських домах усі звичаї й вірування, які квітли до ізраїльського завойовання. Крім того, «оце ж і жили сини Ізраїля серед Канаанітів, Гетіїв, Аморіїв, Ферезіїв, Евузіїв. Брали за себе дочок їх і віддавали свої дочки за їх синів і служили їх богам. І витворили сини Ізраїля зло перед Господом, служили Ваалам та Астартам» (Кн. Суддів, 3, 5).

Через багато поколінь ідеї милосердності та любови — суто материнські ідеї, яких нема в Мойсеевому законі — проросли у вигляді християнства. Ашторет — Цариця Небесна, жінка з дитиною на руках — знайшлася в християнстві, вже під іменем Матері Божої і так само Цариці Небесної.

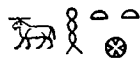

Мальовничий матеріал Біблії відтягнув нас мимоволі від основної теми цього розділу, а саме опису різних проявів культу бика. Мали ми вже приклади жертви божеству своїх найдорожчих і жертви божества, що його побожно й ритуально споживають родичі-поклонники. Ма-

Богиня з дитиною.
Месопотамія.

ли ми приклади жертвування божеству «улюбленої жертви», себто тієї, що з неї божество розвинулося. У різних країнах людська думка іншими шляхами йде, шукаючи дороги до майбутнього. У Єгипті, наприклад, де був такий різноманітний пантеон богів-звірів, розцвів пишній культ бика-царя.

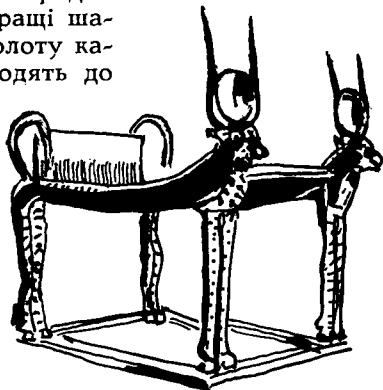
За часів Геродота культ бика-царя Апіса був у повному розцвіті. Геродот та інші залишили і опис цього культу:¹¹

«Це має бути теля, що походить від корови, яка вже не може дати плоду. Єгиптяни кажуть, що вогонь увійшов у корову з неба і після цього вона народила Апіса. (Єгипетський варіант непорочного зачаття. Д. Г.) Теля має бути чорне, а на лобі в нього має бути чотирикутна біла латка. На спині — фігура орла. На хвості — подвійне волосся, на язичку — зображення жука. Якщо всі ці ознаки є, то єгиптяни знають, що прийшло до них втілення бога Озіріса.

(Ще раз пригадаймо собі цей міт: Озіріс, або Ас-ар,¹¹ колись тотем-бик міста Бузіріс, а потім велике всеєгипетське божество хліборобства, був підступно вбитий. Брат Сет убив і порозкидав частини його тіла по всім Єгипті. Вірна сестра й дружина Ізіда, (первісно теж корова) порозшувала всі шматки Озірісового тіла, позбирала їх у скриню, зроблену у формі бика та накриту бичачою шкірою, і так одвезла Озіріса до Бубастіс. А тепер продовжуймо оповідання).

«Коли Апіс відійде, єгиптяни справляють йому чудовий похорон і шукають нового Апіса. Знайшовши, ведуть через місто з великою радістю і святкуванням, одягнені в свої найкращі шати. Апіса вводять у човен, вміщують у золоту кабіну й перевозять до Мемфісу. Там вводять до

Стілець у вигляді двох священних биків. Єгипет.

Вулканового гаю й годують сорок днів. Протягом сорока днів лише жінки допущені його бачити, при чому мають бути вони голі, на повний показ Апісові. Після того їм заборонено показуватися йому.

Апісові будують прекрасний храм, обставляють золотим і срібним начинням та наповняють щедро зерном. Вважалося, що Апіс мав велику мудрість, і він мав славу оракула. Кожен рух Апіса був значущий, все мало значення, — як ходить, як повернувся, чи хоче з рук їсти... Вірні просиджували ночі в храмі Апіса і їх сни витолковувалися, як від бога нав'яні відповіді.

Велика шана була й матері вибраного бика. Її апартаменти були в храмі окремо, крім розкішних Апісових. Їй давали пишне ложе, її їжа була найчистіша й найделікатніша, а воду для тварин брали тільки із спеціальної криниці у Мемфісі.

Кілька добірних корів було дано Апісові і ці теж мали своїх обслужників-жерців. Звичайно, священний бик був у ізоляції, але коли траплялося, що він у церемоніях показувався перед народом, то юрби хлопців ішли попереду й співали гімни. День народження Апіса святкували сім днів із великою радістю. Вірили, що в ці сім днів ні на одну людину не нападе крокодил. Апіс мав свого оракула, що пророкував. Апісові приносили також і жертви — вибраних биків. Голову жертви жерці кидали в Ніл із словами: «Якщо б яке лихо мало впасти на голову цього, хто жертвував, чи на єгипетську землю, то хай буде перенесене на цю голову».

Після смерти Апіса бальзамували й хоронили з голосінням та великими церемоніями. Одне з похоронних місць було Саккара. Там кожного

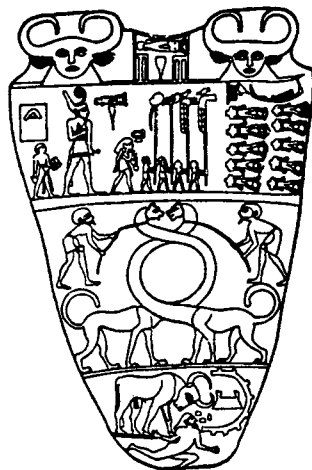
Бог Гапі. Єгипет.

бика поміщали у велетенський саркофаг вагою в 58 тонн і ставили в окрему похоронну кімнату. У кожній кімнаті був камінь з виритованими датами народження та смерті... До нього йшли на прощу, ставили йому багато статуй та приносили пожертви. Єгиптяни вірили, що після смерти Апіс ще могутніший, бо душа його зіллялася з Озірісом, ім'я якого було ще «Бик заходу й підземного світу».¹¹

Фараон, як людське втілення бога, у великих церемоніальних процесіях мав одягу з хвостом, доданим до пояса, себто перевтілювався в бога-бика. Такий священний танок фараона з бичачим хвостом часто представлений, що відбувається в храмі перед Міном, богом людського відтворення. І фараон є справді втілення бога-бика, бо коли його батько йшов у спальню цариці, то вбирив усі ознаки божества, включно з рогами.¹²

«Щотридцятилітній ювілей царювання фараона, що звався Хеб-сед, відбувався з особливими старовинними церемоніями. Хеб-сед значить «Свято хвоста», мабуть тому, що фараонові прив'язували левиного хвоста, один з головних знаків влади. Звичай носити хвости тварин у глибокій старовині був спільним у лівійців і людности нільської долини. Ми бачимо його на пластинці з зображенням полювання і на барельєфах храму царя Сахура».¹³

Фараони — нащадки бога. А бог той був бик. Ще в першій династії фараони вважалися биками. Могутній бик — титул фараона. Фараон першої династії Нармер зображений як бик, що рогами розбиває фортецю. Гробниця фараона першої династії Ваджі (Vadji) обведена фризом із бичачих голів із глини, висушених на сонці. Кожна голова мала роги справжніх биків.

Фараон першої династії, Нармер, як бик, розбиває рогами стіну міста. Єгипет.

Глиняні бичачі голови
зі справжніми рогами
навколо могили фараона
Єгипет.

Напис на стіні гробниці фараона п'ятої династії Унаса порівнює фараона з молодим і сміливим биком. Він — Бик Небес. А ось ще один пірамідальний текст: «Іди туди! Іди туди! Кажу тобі, іди туди, батьку, бо ти не маєш батька серед людей, не маєш матері серед людей. Твій батько — Великий Дикий Бик, твоя мати — Молода Корова».

Ще через тисячу років фараони XVIII і XIX династії описувалися, як люди-бики, що трощили ворогів ратицями й гострими рогами. Тутмос I-ий у час коронації вислав едикт: «Мій титул — Могутній Бик, що підноситься, як вогонь, наймогутніший... давач життя. Тутмос III-ій описаний теж, як «молодий бик» із рогами, непереможний. Гієрогліф «бик» означає «цар-фараон». Цариця утотожнювалася з коровою¹⁴.

Чи варто вишукувати більше в минулому прикладів царя-бика, коли в наші часи існує він у сучасній Індії? У вже згаданій книжці («Сутінок у Індії»), де описуються різні каста та їх звичаї, ось як подано побут одної каста:

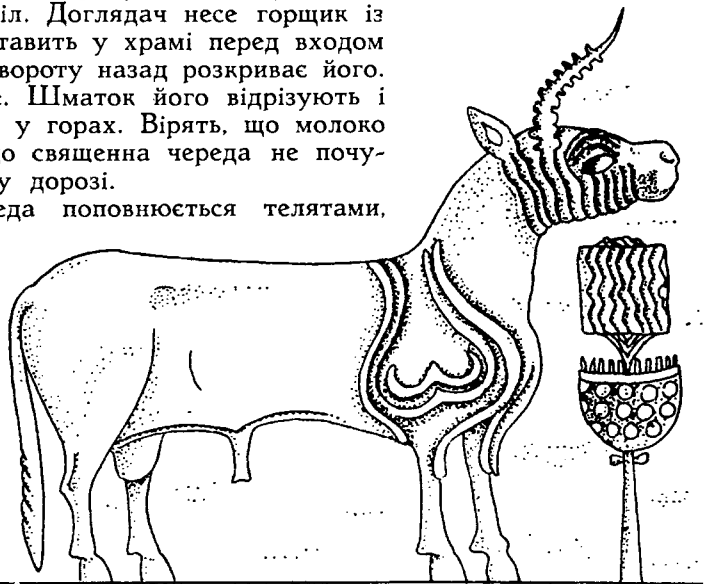
«Каста Карумпуратталь має свої священні череди. Легенда каже, що каста виемігрувала із своїх земель у пошуках нових пасовиськ для худоби. Череда ця зветься *девару аву*, що означає: «священна череда». Корів цієї череди ніколи не доять, а коли телята доростають, їх не вживають ні на що, крім розмноження. Коли худобина гине, її ховають глибоко в землю і не віддають чинбарям. Один бик у череді має назву *паттада аву*

(впізнаємо тут знайомі вже нам «паті — батько» і «аву — бугай»), що значить цар-бик, і вибирають його з химерною церемонією. Призначеного дня члени касті збираються і зносять пахощі, камфору, кокосові оріхи і бетель для череди. Перед тваринами поставлено купку тростинового цукру, і глядачі захоплено стежать, який бик досягне перший. Того бика, що перше вхопить, напувають настоем із пахучого зілля тумерик, прикрашають квітами. Він вважається Нанда Гопала, божеественний пастух, і стає об'єктом пошанування у касті.

Цар-бик має спеціального доглядача. Коли доглядач помре, то наступника призначають ось як: приносять дари бикові та вибирають хлопчика, який призначає чоловіка. Обраний доглядач є одночасно і скарбником тих дорогоцінностей, що подаровані цареві-бикові, а також мідних плиток, на яких вибито назви дарів та імена дарувальників.

Перед річною міграцією худоби в гори на літо відбувається церемонія, щоб довідатися, чи цар-бик має охоту йти. Ставлять дві таці, — одну з молоком, а другу з цукром, — і поки цар-бик не підійде до них, не вирушають у гори. Доглядач царя-бика супроводить череду, що йде разом із чередями сусідніх сіл. Доглядач несе горщик із свіжим молоком і ставить у храмі перед входом у гори, а в день повороту назад розкриває його. Молоко вже тверде. Шматок його відрізують і дають тим, хто був у горах. Вірять, що молоко не буде добре, якщо священна череда не почуватиметься гарзд у дорозі.

Священна череда поповнюється телятами,

Бик на печаті в Могенджо-даро, Індія.

Малюнки на
доісторичному посуді.
Індія.

присвяченими череді від людей з інших міст і каст та сусідів у долині. Телята, народжені першого дня місяця *тгаї* (січень-лютий), присвячені богові Нанді Гопала і зветься *санні пасува*. Їх таврують на ногах і стегнах та трохи роздирають їм вуха, їх не вживають до доєння та оранки, їх не можна продавати. Хоч їх і додають до священної череди, але бичків тримають окремо.

Багато чуд приписують успішному цареві-бикові. Наприклад, у сварці між двома кастами він завернув сонце в дорозі і тінь його й досі показують під деревом, де арбітри розсварених знайшли місце для наради. Тому дерево тамаринда, що до нього був прив'язаний бик, не вживають ні до будови, ні на дрова.

Ця каста самообклалась на 11 тисяч рупій, щоб збудувати будівлю для священної череди. Головний жаль у касті той, що священна череда мусить пастися там, де й звичайна худоба, бо це рівнозначно трактуванню богів, як людей. У касті Карумпуратталь присягу приймають в огорожі священної худоби.¹⁵

«Каста Кота. Їх храми це тимчасові будівлі, споруджені, щоб корови ховалися від сонця. Це — кілька бамбукових палиць, забиті в купу каміння, із солом'яною стріхою над ними».¹⁶

Тут мимоволі приходить на думку порівняння кількох слів:

Баз — так на Донщині зветься двір, де стоїть худоба.

Базиліка — назва каплиці, храму на заході. Може дійсно перші європейські базиліки були отаким накриттям для корів і туди приходили пастухи приймати присягу?

«Удайї, відгалуження касті Бадарів, мають похоронну церемонію: випалюють тавра на стег-

Індія.

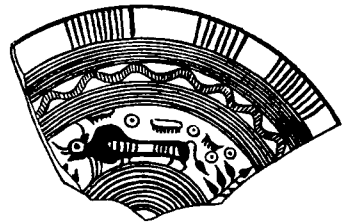
нах биків у вигляді лінгаму. Бики стоять на одязі близько до трупа. До них звертаються з молитвами і вважають їх за лінгам».⁶⁷

Це одна сторона скотарської релігії. А ось і друга:

«В Аттур збирають усіх буйволів, що були присвячені місцевій богині протягом двох років. Коли тварини вже зігнані до купи й оточені, одну з них вибирають і поміщають у храм. Вибраного буйвола прикрашають гірляндами та стрічками, тоді член касті Чаккаліян три рази ріже горло буйволу, перед тим відповідно помолившись та очистившись. Привілея вбити тварину дається голові родини жертвувача в попередньому святі. Якщо незгода, то всі присутні падають на буйвола і допомагають його вбити».⁶⁸

А ось і індуський варіант ігор з биками, буйволячі перегони. «Зветься це — буйволяче свято і відбувається у касті Бант. На нього збирають гроші цілий рік і влаштовують з метою вплинути на добрий урожай. Відбувається свято в жовтні-листопаді. Спочатку танцюристи під музику танцюють «чортячий танець», щоб умилостивити девів. Один із танцюристів має величезного лінгама, доданого до костюма, випханого ватюю й помальованого чорним та синім, як вени. Після танку починаються перегони. Буйволи біжать парно, посднані дерев'яною планкою, а веде їх хлопець. При цьому треба, щоб було розбризкано якнайбільше болота, тоді буде добрий урожай. Після перегонів знову відбувається Дева-танок, при цьому танцюриста обсипають рижом, щоб умилостивити дева. Так забезпечено урожай сезону».⁶⁹

І інші хліборобські касті мають подібні ритуальні церемонії. «У хліборобів касті Лінгаїтів

Індія.

Індія.

перед початком оранки поклоняються череді во-лів. Роги їм посипають священним попелом, роз-бивають об ярма кокосові оріхи. При цьому ви-конують дуже багато ритуальних обрядів, що по-в'язані з сівбою, досяганням, молотьбою. Ось мала частина таких урочистостей.

«На току стоїть горбок із коров'ячим кізяком. Вершок його прикрашено волоссям із волячого хвоста, а перед ним розкидають листки бетеля і шматки розбитих кокосових оріхів. Ці шма-тки розкидає чоловік, а крім того, він ставить пе-ред горбком горщик із водою. Привітавши при-сутніх і зробивши руками кілька магічних па-сів, він роздає присутнім розкидані шматки ко-косу, а купу зерна, що також була поруч кізя-кового горбка, розділяє по однаковій долі між усіма».³⁹

Ми здивовані, що можуть бути молитви на-віть до купи гною? — У всій Індії кізяки й сеча дворога визнаються за велику святість. Їх вва-жають чудотворними. Корови оправляються в подвір'ї просто перед хатою, аж поки не набе-реться багато кізяків. Тоді ці кізяки перепалю-ють у попіл і цим попелом освячують занечи-жені місця. Сечею обмивають долівки і стіни в житлах. Сечу п'ють ритуально, вважаючи її біль-шою святістю, ніж молоко. Зветься вона «святя вода». Молоко, як менша святість, також вжи-вається при обрядах очищення, посвячення мо-лоді тощо.

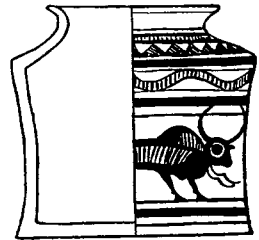
У містах Індії корови ходять по залюдне-них вулицях, і їх не можна ані прогнати, ані вда-рити. Вони священні. Особливо багато їх там, де збираються прочани, коло храмів. Коров'ячому кізякові навіть не дадуть впасти на землю. бо завжди довкола юрмиться багато шукачів кізя-

ка, які підставляють свої посудинки і ловлять дорогоцінні кружечки святости.²¹ Кізяк цей спалюється й стає очищувальним попелом, необхідним при релігійних урочистостях.

Святість корови більша, ніж бика. Її не приносять у жертву, вона гине природною смертю. Найпервісніша тотемна ідея: божественність самиці-тварини — у незміненому вигляді живе в двадцятому столітті, не треба й зусиль доводити, що саме так колись і було.

А ось і царські почесні, що їм сам Апіс позаздрив би. Автор описує сучасне десятиденне свято Дасара у Майсорі, перераховує всю його пишноту та казковість процесії. Тож слухайте! «Державні корови кремового кольору носять на рогах налігачі, унизані перлами та золотом. На їх спинах накинуто пурпурові шовкові покривала, переткані золотими нитками. Ратиці їх позолочені й на них закріплені прикраси («анклети»), що їх вартість могло б збалансувати хистку імперію. Чоловіки, одягнені в дзоті (шати) легкі, як павутиння, ідуть поруч, несучи гірлянди з квітів, у супроводі людей в уніформі та палацової сторожі. Оркестра грає щось, що нагадує храм Мілети у Вавилоні, коли дівчата посвятиються Венері. Часом тварин із парку приєднують до процесії».²²

Очевидно, три тисячі років туди або сюди для такого фундаментального явища, як тотемізм, — одна хвилинка, коли в Індії буйно процвітає сьогодні те, що вже давно вивелось і забулося в Європі. Пережитки, що збереглися в Європі, вже нікому незрозумілі. Наприклад, у сучасному фільмі «Малий світ дона Камілло» католицький священник виробляє статуєтки релігійного значення: поруч із статуєтками Христа й

Індія.

Мадонни — також і статуетки волів та корів. Очевидно, вважаючи їх святістю? Очевидно. Це ж в Італії наскельні зображення волів і досі не стерлися, а й сама назва Італії «теляча».

Так отже бачимо, що тотемне божество в різних країнах і культурах набирало рис то охоронця, то царя, то жертви, то розвагової тварини. Ідея, зароджена в палеолітичній печері, зазнавши незчисленних варіацій у шуканні людини на шляху до вдосконалення, вижила. Пробувала була вона ще раз відродитися на початку нашої ери, у перших століттях по Христі, у релігії мітраїзму. Зважаючи на печерне походження й традицію, мітраїзм мав усі архаїчні риси тотемізму, з трохи переусвідомленим змістом.

Храм Мітри був збудований, як печера. Головна його частина, святилище, повинна бути на кілька східців нижче за залю, де перебувають вірні. Святилища не зразу можна досягти, до нього є кілька переходів, як і в печерах стародавнього віку. Само святилище має бути висічене у скелі, або ж робилася імітація скелі, кам'яний барельєф. Ото в цьому святилищі й відбувалися містерії, що їх дослідники тепер відтворюють, вивчаючи зображення на барельєфах та на під-

Бог Мітра-Сонце убиває ритуально бика. Персія.

ставі записів сучасників.

Сцена на барельєфі зображає вже не полювання на бика, а момент його забивання. Юний прекрасний бог Мітра (сонце) сидить на бикові, пригинає його до землі й одною рукою затискає йому ніздрі, а другою всаджує ножа в праве плече бика. З бика капає кров, яку п'ють собака й змія. Скорпіон випиває сім'я. І тут же за биком і богом-сонцем стоїть постать служителя, тримаючи велике гроно винограду, а дві інші постаті тримають у кошиках різні овочі.

Ціль цієї сцени ясна: смерть бика приносить життя й плодородність землі. Бик — божеськість, і тому з його крові постає й розквітає все на землі. І це для цього вбиває божественного життєтворчого бика сам добрий бог Мітра.²³ Бог уже не звір, а сонце, і то в образі прекрасного юнака. Бик теж божество, але тільки символ сліпої відтворчої сили природи.

Ця дивна віра в божескість бика, мітраїзм, цупко трималася в Європі, серед предків сучасних скептиків і циніків, до середньовіччя. Дуже був поширений обряд *тавроболіум*, яскраво описаний у старих хроніках. Найстаріший запис знайдено в Ліоні з 160-го року по Р. Х. Під римським Ватиканом під час будови церкви св. Петра знайдено було численні тавроболіум-вівтарі IV-го століття по Р. Х. Записи про цей обряд є в Римі з років 295 до 390 н. е. В Остії (Ostia) та в провінціях, особливо галльських, є значно раніші свідчення. Виглядає цей обряд так:

Людина, яка хотіла мати хісно з обряду, спускалась у яму, над якою лежали дошки з багатьма дірами в них. На цих дошках убивали бика, і кров його стікала через діри й прогалини на людину в ямі, так що всі частини її тіла були

Фрагмент барельєфа, вставлений у стіну церкви. Клягенфурт, Паннонія.

Бронзова статуетка священного бика, Апіса. Єгипет.

обляпані спасеними потоками, кров лялалась на вуха, на очі, на уста й на ніс... Людина відтуляла уста, щоб попало трохи й у рот, а навіть ковтала трохи крові. Коли облитий кров'ю виходив із ями, його поздоровляли з адорацією свідки, як нову людину, «новонароджену». Це «обновлення» діяло 20 років, а тоді обряд треба було повторити. Це — народження до вищого божого життя.* Релігія ця була суто чоловіча, жіноцтва мітраїзм не узгляднював і до мітраїчних містерій не допускав.

Та це вже були останні відблиски тотемізму, що панував у цих самих місцях чотириста століть тому та розбився на скалки різноманітних культів, часто вже й незрозумілих.

На цьому грандіозному тлі євразійського культу бика, обрядів і вірувань його імені, цікаво знати, чи й у нас коли могло бути таке? Як воно виявлялося? Чи є тепер у нас які пережитки? Аджеж протягом багатьох тисячоліть товклися, а може й започинали у степах Причорномор'я, на плодючих чорноземлях Придніпров'я й Придністров'я всі ті, що позалишали в нашій мові таку велику кількість назов на означення рогатої худоби та стільки грон похідних слів і значень.

Ось перед нами виліплений із глини бичок у попонці, що має п'ять або шість тисяч років. Знайдено його в Сушківці на Гуманщині. Цей сушківський варіант єгипетського Апіса каже багато. Чи так і в дійсності вбирали дворога в попону, як якесь божество? Бо де ж би взяли руки, що виліплювали, цю ідею?

Скульптурне зображення вівці.
Лука-Врублівецька, Хмельницька обл.

А ось на костяній пластинці з рогами, — зображенні бичачої голови — пунктиром наведено контур священнодійниці у позі благословення, з піднесеними догори руками. Чи не Ізіда це з Більче-Злогого (на р. Серет)? І де спільна предкиня цих двох Ізід?

Що думали ті жінки, які ліпили посуд із коров'ячими рогами, вим'ям, із писком у трипільські часи? Часом вони ліпили просто посудину-птицю чи тварину. Чи це лише наслідування ще давнішої традиції, чи може образове письмо, що в ньому заховані живі вірування?

Що означають хрести-підвищення у трипільських хатах? Форма їх така сама, як і на критських таврокатапсійних биках та як у Апіса на чолі. Такої ж форми хрест знайдено й на Криті.

Усе це дуже розійшлося, розпливлося, — як руїни колишнього палацу, що став купою глини. Але вдумливий реконструктор ще може вловити первісні обриси колись пишної будови. Подібні вірування в різних точках первісної хліборобської людності — у Єгипті, Месопотамії, Криті, Україні тощо — хоч не тотожні, а підказують спільний для всіх працентр.

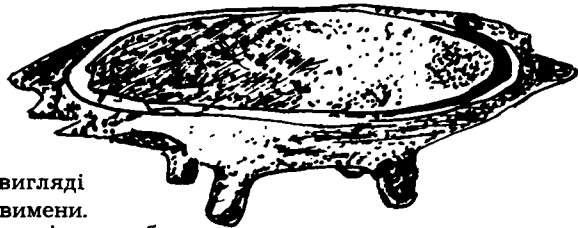
Або: для якої потреби ритували на скелях і гротах заповідника Кам'яна Могила (Мелітопільщина) зображення волів?

Що кажуть оті царські поховання на півдні України, датовані першим тисячоліттям до Р. Х., із волами чи воловими головами з рогами, покладеними в могилі в напрямках чотирьох частин світу?

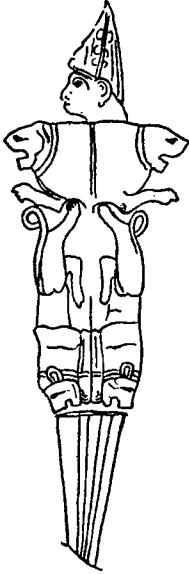
Трохи підносять завісу над минувшиною скульпі, уривчасті оповідання греків, уже починаючи з половини першого тисячоліття до Р. Х. З них ми відтворюємо живі сценки життя у наших півден-

Скульптурне зображення бичка в попонці. Сушківка, Черкаська обл.

Посудина у вигляді коров'ячого вимени. Незвиська, Івано-Франківська обл.

Гетитський бог Меч.
Анатолія, Туреччина.

них степах. Ось стоїть жертвенний бик із позолоченими рогами, у вінках, і чекає, поки прийде молодий скит на *воловій* шкурі, заклавши руки назад, наче зв'язаний. Підходять люди й частуються воловиною, стаючи при цьому правою ногою на волову шкуру. Цей молодик збирає собі дружину, щоб помститися десь там комусь. Приніс у жертву бика, зняв з нього шкуру, м'ясо розрізав на шматки й зварив, а тепер хто підійде й стане ногою на волову шкуру, вкусивши шматок вола, той однаково що прийняв присягу допомогти. Навколо шкури збирається гурт, що тримається дуже міцно, зв'язаний присягою. Їх теперішній князь поведе за собою, аж поки не доконає свого...»

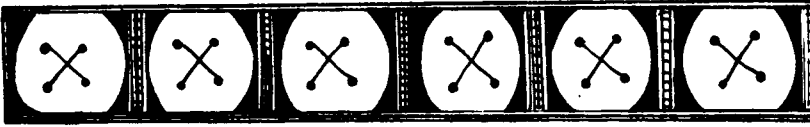
Дуже шанували скити Арія, бога війни. Йому тільки одному вони воздвигали «храми». Як виглядав той храм? А це — купа хмизу, на самому верхечку застромлений меч, і тому мечеві чинили божеську шану. Так трансформувався давній (навіть для скитів) *Яр*, Ярило у бога війни, меча. А то ж — «бог Ай».

А як картинно описують старі поганські звичаї й культу отці церкви у своїх «Поученнях». Там, як живі, устають і урочисте поїдання тотема-вола, і приношення жертв Вілам, «тридцять сестреницям», і Роду, і Рожаницям, і «іграніє, і плясаніє, і гуденіє», і «таверськіє деторезанія ідолом от первенец» біля Велесового капища на Подолі, де невігласи «яко коні віскають і ржуть, скверну діють...»²⁷

Те, що зберегли надра землі для археології, народня пам'ять зберегла у вигляді звичаю, скарбу для етнографії. Та навіть не треба й етнографів, досить пригадати собі звичайний побут українського селянина.

Глиняна фігурка бичка.
Білгородівка, Гуманщина.

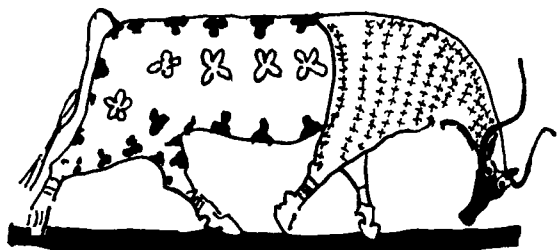
Хрестиковий орнамент
на посудині трип. доби.
Шипинці, Буковина.

Наш селянин і сьогодні ставиться до свійської худоби по-тотемному, себто вона в нього — член родини. Про худобу треба більше дбати, ніж про самого себе. Людина може не поїсти який день, а скотина мусить бути нагодована. «А за маржинку найбільша кара в Господонька святого», — каже селянин у повісті «Рубають ліс» А. Крушельницького.²³ У цій фразі відклався багатотисячолітній світогляд. Маржинка — божа. Коли свято, то й худоба теж має це свято. Її особливо пильно доглянуть і нагодують. Особливо на Різдво й на Великдень. У Страсний четвер люди після Страсти вертаються додому із святим вогнем і так само, як і в своїх житлах, випалюють хрести у стайнях, у житлі скотини.

На «навський Великдень», себто з п'ятниці на суботу (запевняє повір'я) нав'є править свою літургію в церкві. Жива людина може також прийти до церкви, й мерці-нав'є не заберуть її з собою, якщо вона тримає за зубами *трохи сиру*, іншими словами — хоч би навіть яку незначну частину божественної субстанції. Вона охронить. Навіть і відьма не страшна для того, хто тримає за зубами грудку сиру. Така то сила нашого тотему — корови!

Різдвяний цикл особливо переповнений тотемними відгомонами. Двороги відіграють там велику роль. На Свят-вечір дають худобі щедрий корм і вважається, що воли в цю ніч між собою говорять, обмірковують злі й добрі вчинки свого господаря. Господар ночує цієї ночі в стайні, щоб підслухати розмову волів. Навертається на думку питання: чому коні не говорущі, тільки воли? Чи не родичі вони єгипетському Апісові?

Сама обстановка святої вечері дуже уподібнюється до стайні: вносять багато соломи, розсте-

Зображення священної корови, оздоблене хрестиками.
Крит.

Колядники зі звздою.
Сучасний малюнок.

ляють її на долівці, а на столі підстеляють під обрус сіна, щоб уже зовсім було подібно до ясел. У колядках воли — свідки народження святого дитяти. І хоч це дитя має вже людський вигляд, само місце народження зраджує первісне походження новонародженого божества. Широко відомо коляда про волів, що стояли біля ясел і своїм духом підкреслювали святість цього моменту. У деяких варіантах ця коляда каже:

«... Над яслами воли стояли,
То ж не воли, то два янголи...»²⁹

Це ж та сама ідея, що й у Асурі, де воли-асури — охоронці-керуби, себто янголи.

А друга коляда повідає:

«Да з'їхались да три воли,
Да три воли, три буйволи,
Ой, стали вони чмохати-гадати,
Чим сеє дзецко даровати...»³⁰

А ось ще одна теличка-колядничка:

«Бігла теличка з березнячка,
Да в дядин двір.
Я тобі, дядю, заколядую,
Дай пиріг!
А ти, дядинко, хоч паляничку,
Зажену тобі бичка й теличку,
А ще й пожену да й напасу,
Дядинко, дайте ще й ковбасу!»³¹

Хоч і процenzуровані церковними діячами, українські коляди мають ще немало слідів славословлення колишньому головному тотемові і картинно малюють, як то виглядало це свято «волів і теличок» у прадавні часи.

Те саме.

Солярний знак
Кам'яна Могила,

Колядники носять ще «звізду», символ сонця. Символ «сонце-бик» спільний для всієї Євроафразії. Якщо правильно зрозуміти слово *коляда*, то воно й означає — закликання сонця, славлення його народження. А що прийшло воно з давніх-предавніх часів, то видно це хоч би з широкого ареалу його поширення. Це просто убогість — думати, що наше слово «коляда» запозичене з латинського, коли весь слов'янський світ має це слово в різних варіаціях: *коленда*, *календа*, *коледо*, *коледа*. Можна навіть пере-числити.

Коленда (польське) — поздоровлення.

Календа (боснійське) — пісня в честь ідола на Новий рік.

Коляда (словацьке) — славлення.

Коledo, коледа — (далматське) — день літнього сонцестояння.

Коледа (хорватське) — подарунок на Новий рік.

Коліодка — (у балтійців).

Колдун, колдованіє — (рос.) — чарівник, чарувати, себто те саме, що роблять і колядники.

Колокол (рос.) — дзвін, скликає до церкви.

Старі слов'яни, що їх німці називали *вендами*, мали звичай *коледувати*, — ходити по хатах із піснями й танками.³⁰

Та не тільки слов'янський світ: греки теж мають різні варіації цього слова. У грецькій мітології *каляденнаї* була збірна назва для богинь Харит, у пов'язанні з бурхливими гамірливими святкуваннями й танцями в їх честь.³¹

Грецьке слово *коллавдо* — означає: «хвалю, оспівую».³⁰

У цьому ж ряді можна тепер згадати й про римлян, та їх *календи*, народні святкування 25

грудня із забавами й ворожбою.³⁰

Ну, і маємо ж наше дієслово цього кореня: *кликати, закликати*, що дуже подібне на англійське *кол (to call)*.

Хіба ж не видно, що це спільна спадщина, а не якесь там запозичення в когось?

Палеолітичне закликання сонця, чарування, щоб силою навіяння й хотіння воно народилось і принесло всі свої блага, було дійством мітичних істот, убраних у личини різних звірів. Від колишнього багатства до нас дійшла личина кози, що зветься «туром». А це значить, що й тур був. Замість представлення старовинних мітів з'явилося дійство про Ірода й трьох царів.

У цьому ж циклі народження божества відбувалися й церемонії посвячення (ініціації) доросту — із різними випробуваннями, іспитами. Виродилися вони тепер у святочні забави молоді, як от, наприклад, забава «Калиту кусати».

Виглядає ця гра так: підвішують до сволюка у хаті коржа (це, начебто, сонце). Один учасник гри вбирається «у чорта», себто вбирає то темну маску, що тепер замінилась просто обмазуванням сажею лица. Другий сідає на кочергу й каже:

— Іду, їду калиту кусати!

«Чорт» відповідає:

— А я буду по губах писати!

— А я вкушу!

— А я впишу!

Завдання «чорта» — розсмішити бажуючого вкусити калити, а того на коцюбі — не розсміятися. Якщо засміявся — «чорт» «вписав» його сажовим квачем і він втрачає право «калиту кусати». Його заступає інший, що може витримає спокусу та доведе свою витривалість, як

Чарівник. Різьба у
гроті Кам'яної Могили.

кандидат на дорослого й змузнілого. Тут ми маємо якийсь уривок з драми змагання Білобога й Чорнобога при народженні молодого сонця.

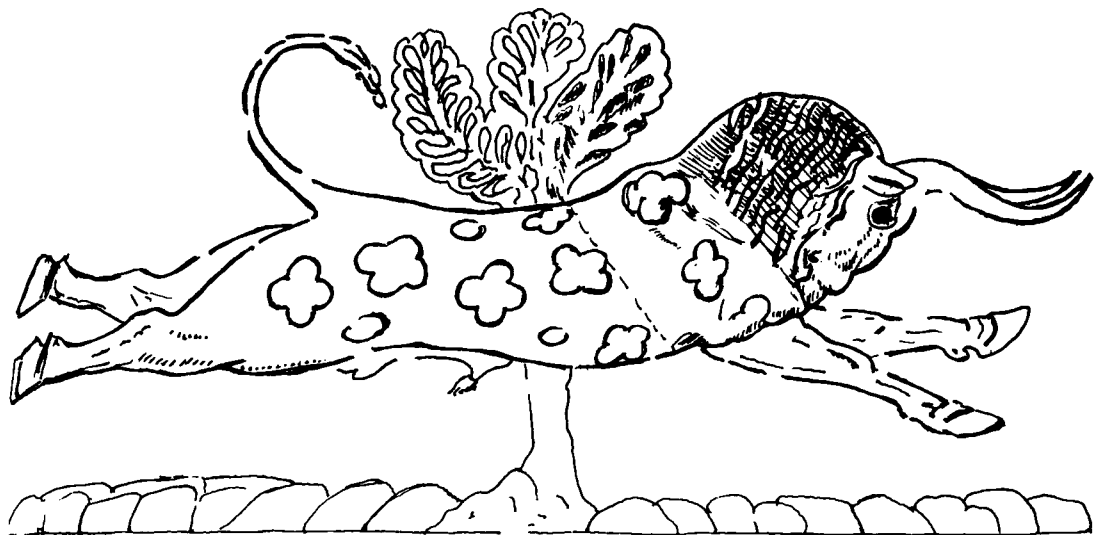
Білобог під «Василя» (Ваала, бо ж Білобог-Білун — «перекручене» слов'янізоване Ваал-Беленус) ото й уповноважує волів говорити людським голосом та віщувати пророцтва на майбутній рік. Це ж бо день їх патрона, Велеса-Ваала. Оракул-віл хай нас не здивує, пригадаймо собі, що в тодів буйволи, їхні деви, завжди провіщають усе наперед. Оракули старовинних цивілізацій також удягали звірині маски, щоб могли краще бачити майбутнє. Така велика сила звіра-тотема.

Не меншу роллю відіграє дворіг у релігійному дійстві, що тепер зветься весіллям. Там так докладно розроблено ритуал, що воно виглядає, як антична драма. Це, очевидно, з такого дійства й розвинувся грецький театр.

Українське весілля дуже стара установа. Весільні звичаї почали складатися ще тоді, коли не було іншої назви для дворога, як жіноча. Тим то родове тісто, що посідає центральне місце у весільному обряді і символізує собою весь рід

Танець Мінотавра. Греція.

Бик. Настінний розпис у палаці царя Міноса. Крит.

Уламок трип. посуду.
Більче Злото,
Тернопільська обл.

та відтворчу біологічну силу, яка має уділитися молодій парі, це родове тісто напочатку таки справді було дворогом, жертівним, забитим для з'єднання роду з божеством у весільній учті. Тож із того часу так за ним і закріпилась назва короваю, а не бузівка, бичка чи там як. Кінцівка ай була достатня, щоб визначити, що це — самець.

Є ще одне слово для означення *корови*, але воно в нас збереглося лише, як назва м'яса з корови-бика. Це — *гов'ядина*. На свиняче м'ясо не скажеш «гов'ядина». Так і є: ведичне *gâus* і авестійське *gâus* — означає «корова». ³¹ ^

І що ж тоді означають відомі наші слова *говіти* — «постити, сповідатися, причащатися», — *заговіти* — «стриматися від скоромного», — *розговітися* — «побожно вкусити свяченого»? Поставте замість кореня «гов» слово «корова» — й вийде тотемістичний обряд, де святістю, божим тілом (тотемом) є *корова*.

Не тільки наш український фолкльор, а на диво й індуський запевняє, що воно так і було. Наводимо цитату автора, який ні сном, ні духом не відає про українські звичаї:

«Каста Коматі. На п'ятий день весілля з'являється на столі вирізьблений кокосовий оріх, що зображує собою лице жінки з очима, носом, устами. Оріх стоїть на орнаментованій бронзовій таці і всі присутні збираються навколо.

Тут же на столі стоїть корова, зроблена з тіста. Її розрізують і роздають весільним гостям. Кажуть, що в місцевості, де ця церемонія відбувається, окремі родини призначені різним частинам корови. (Цей розподіл тотема на частини стається в наслідок розростання роду, тож кожен малий «підрід» має своїм тотемом якусь одну частину тварини. Д. Г.).

Після розподілу мучної корови палять перед кокосовим зображенням (очевидно, предкинею-бабою. Д. Г.) камфору й махають перед нею світлом, щоб відігнати «зле око». Кінчається церемонія тим, що молодий чоловік із партії молодого вклоняється в ноги всім присутнім». ³² (тобто просить пробачення, що його товариш, молодий, ламає старіший звичай і замість прийти в цей рід, забирає молоду у свій. Д. Г.).

Тепер для нас цілком ясно: корова, яку поїдали у весільному обряді наші пращури, змінилась на коровай. Потім тварину було замінено на вироблений коровай із тіста. Звичай так і передається з покоління в покоління, як святість, а вже міняти назву не було сенсу, бо вже само дворого божество почало затемнюватися й відступати своє тронне місце іншому звірові. Але в звичаї воно тримається до наших днів, і то настільки, що весілля вважалося недоконаним, як не було короваю. Тих, що повінчалися без короваю, називали безкоровайними. Як каже дослідник Ф. Вовк, церковний шлюб без народнього весілля з короваєм у центрі ще не був доконаним фактом одруження. Л. Нідерле, другий дослідник слов'янства, каже, що церковний шлюб був обов'язковий для князів і бояр, але не для простих людей. Про це говорить «Поученіє» (з XI століття) київського митрополита Йоана II-го: «Не биваєт на простих людех благословенія і венчаніє, но боляром токмо князем венчатіся; простим же людем — яко і меньшіце поімають жени своя с плясанієм і гуденієм і плесканієм...» ³³

Силу коровайного звичаю можна можна пояснити дуже просто. Акт поїдання спільної святої жертви вважався актом прийняття до роду, це була сама по собі релігійна дія, і то з найглибших часів,

Більче Злото,
Тернопільська обл.

з палеоліту. Чужі й непричетні не могли їсти короваю. «На чужий коровай очей не поривай», — ясно й виразно каже народня приказка.

Другий важливий момент у весіллі — молоді стають на волівій шкурі в час вінчання, що само по собі означало вже присягу, контакт із опікунчим божеством. З часом шкуру замінили рушником. «Стати на рушник» означало доконання шлюбу. Тепер звичайно стелиться рушник перед аналоєм у церкві. У народній пісні «Копав же я криниченьку» досконало відбито цей старий народній закон.

Стіна, Вінницька обл.

... А як прийшли до церковці —
Тепер ти моя!
Вона стала, відгадала, —
Неправда твоя!

А як узяв за рученьку —
Тепер ти моя!
Вона стала, відгадала —
Неправда твоя!

А як стали на рушничку —
Тепер ти моя!
Вона стала, відгадала —
А вже ж не чия!

Уже й вінчатися прийшли, а вона ще протестує: неправда! Аж акт стояння на рушнику (читай: на волівій шкурі) примусив дівчину визнати доконаність факту, що вона зробилась «чиясь».

До вінчання молодій розплітають косу (приготовляють до переходу із стану дівчини в стан жінки) і в цей час вона має сидіти на пікній діжці, накритій кожухом догори вовною. Після вінчання молоді сідають за столом на покуті —

Чарування-танок
Баламутівка Чернівецька обл.

знову на кожусі догори вовною, себто в щіль-
нім контакті з тотемом. Дотик це ж споріднення.

Що весілля не була забава, а важливий то-
темно-релігійний ритуал, у якому головну жрець-
ку роллю виконувала мати, видно з того, що ма-
ти раз-у-раз виступає в кожусі, вивернутим до-
гори вовною (читай: у вигляді Великої Матері
ведмедиці, чи вовчиці, чи корови, — залежно,
який тотем). Вона весь час чарує, закликає, бла-
гословляє. Мати молодой зустрічає поїзд моло-
дого у вивернутому кожусі, а мати молодого так
само зустрічає невістку. «Вийди, мати, з хати,
вийди, мати, з хати, у кожусі пелехатім», — спі-
вають у цей час дружки. Бож мати не тільки
дочку видавала, але сина так само вона женила.
У «Трудах...» П. Чубинського є 46 пісень, де
мати женить сина, але нема ні одної, де б зга-
дувалось, що сина женить батько.

Це й визначає вік нашого українського об-
рядового весілля: започаткувалось воно в палео-
літі, у надрах первісних материнських родів з
центральною частиною обряду-поїданням жерт-
венної святости, тотемної субстанції. Це устано-
вилось задовго до того, як викристалізувався
культ бика. Тож треба тільки завмерти з поди-
ву, як стійко наш нарід тримає традиції. А може
треба думати так, що український нарід (читай:
предки його) ніколи не був розбаваний чужи-
ми елементами аж так, що мусіли позабуватися
старі звичаї?

Не тільки під час урочистостей, коли вби-
ралися в різних звірів (кіз, ведмедів, дворогів,
оленів, коней тощо) та бігали так по селі, та зай-
малися «ігрой сатанінської с бубни і сопелі, і гу-
денієм струнним, с плесканієм і плясанієм, же-
нам же і дівцям їх голови киванієм, і устами все

Танцюрист у звіриній
шкурі. Тейжа, Франція.

Баламутівка,
Чернівецька обл.

Те ж.

Танцюрист
Баламутівка
Чернівецької обл.

скверние песні, і хребтом їх віхляніє, і ногам їх скаканіє і топтаніє, ту же і женское і девічье шептаніє, блудное їх воззреніє ... — висловлюючись обуреним монологом ігумена Памфілія (1505), перетканий був побут наших предків стародавніми тотемними віруваннями. І на кожний день буднів було повно вірувань, мітів та повір'їв. Дещо залишилося й для нас.

Найкращий сон, як сняться воли, бо цей сон віщує здоров'я, добробут, щастя, багатство і успіх. Як же збігається це з прикметами Аполлона та Велеса.

Приказка «а що я, в Бога теля з'їв?» підкреслює звичну асоціацію бог-теля-поїдання.

Є й такий вислів: «теля боже». Про члена в родині, який нічим не турбується, кажуть: «Ходить, як теля боже». Якийсь натяк, що були посвячені телята, божі, яких не обходило нічого, вони були упривілейовані.

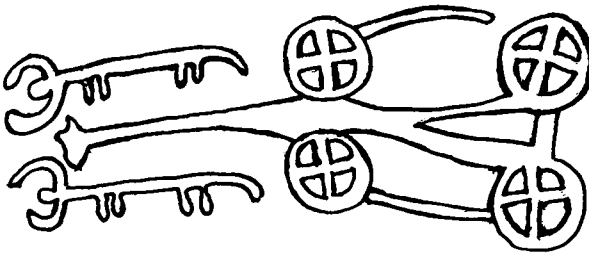
Вигук «а, ти бісова личина!» свідчить про дуже знайоме явище для тих, що обмінювалися подібними виразами.

Повір'я: при купівлі-продажу товару старий господар передає налігача новому через кожух чи свиту. Ті, що так роблять, не знають чому... Так треба. А ми думаємо, що передача освячується і оформлюється за участю частин тотема, його шкіри (бо в ній живе душа його).

Приказка «якби так розказати все, що було, то й на воловій шкірі не списав би». — натякає, що на воловій шкірі писалися якісь важливі документи. Може магичні знаки й письмена, такі самі, як ті, що збереглися на скелях?

Коли у господаря народиться теля з білою латкою на чолі, то це теля називається звідочолим. Звідочола телиця більш люблена, ніж

Супряга биків і віз.
Богуслан, Швеція.

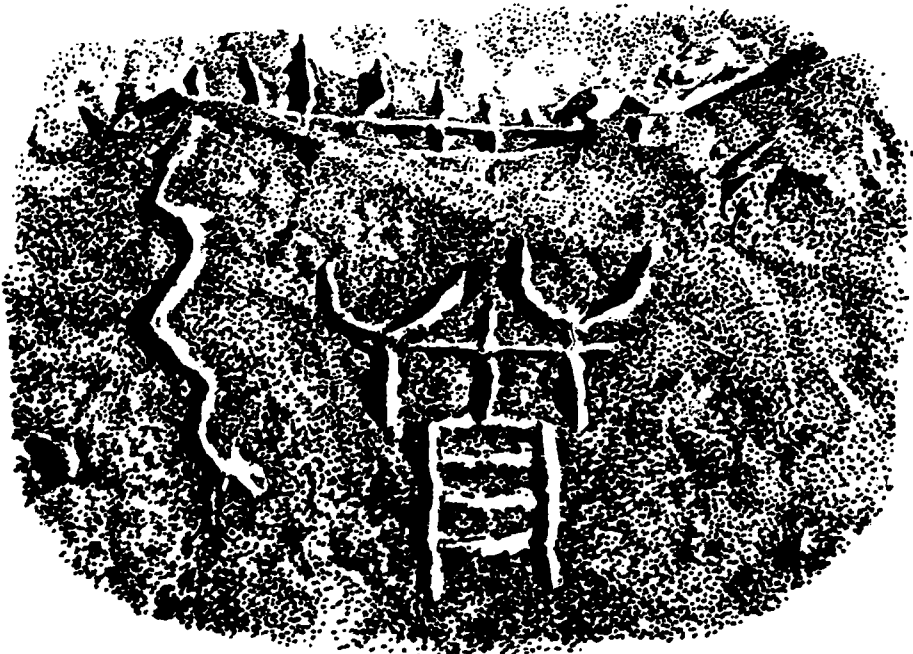

Супряга биків.
Монте Бєро, Італія.

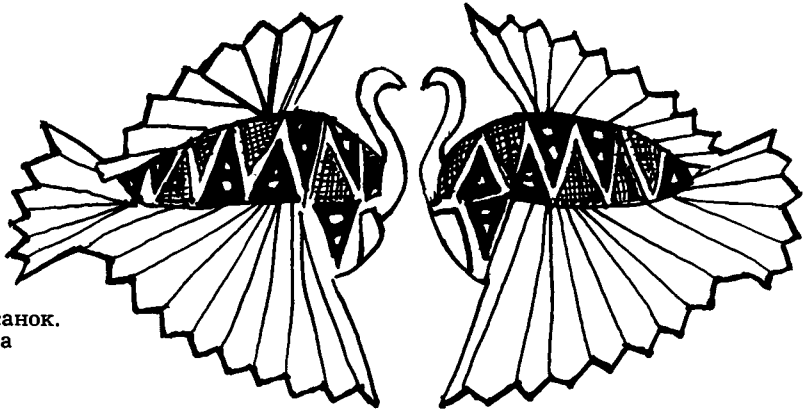
незвіздочола, вона прикметніша й бажаніша. Чи не далека це ремінісценція якогось прадавнього вірування, на зразок єгипетського Апіса із хрестиком на чолі, чи Астарті, що дала ім'я зірці (star)? Символом Іштар-Астарті у Вавилоні була зірка.

І коли господар уже покидає цей світ, то його труну, на знак великої святости й урочистости моменту, везуть запряжені в похоронний повіз воли.

Хоч усе це здмухнув смерч подій у ХХ-му столітті, але живуче старе покоління ще все це пам'ятає.

Супряга биків. Кам'яна Могила.

Голуби з писанок.
Гуцульщина

13. ГОСТИНЦІ ВІД ЗАЙЦЯ

Родинний наш альбом наповнився дивними родичами, ближчими й дальшими, — звіздами-коровами, сонцями-биками, таврами, савурами й Сварогом із своїми Сварожичами, Велесом, що виявився попросту нашим Василем... Усе це — нащадки тотемних з єднань культу дворога.

Чи не було в нас більш ніяких інших звірів-тотемів, крім дворогів?

Були, ще й дуже багато. Тотем рогатої худоби був найпоширеніший і наймогутніший, але не виключний. Євразія в міжльодовиковому та післяльодовиковому періоді була повна усякої дичини, на неї полювала й на ній жила негуста людність того часу. Деякі з тварин надавалися до приручення, і після багатотисячолітніх змагань та зусиль освоєні, деякі залишилися дикими. Деякі вимерли.

Як і в інших сучасних цивілізованих народів, у нас були тотемами різні звірі та птахи. Повір'я, казки й байки — те джерело, звідки можна черпати відомості, які саме звірі були тотемами. Деякі ще й досі вважаються охоронцями садиби, як, наприклад, лелека.

Голубиногорова
Афродита. Кипр.

Трипільська фігурка.
Сабатинівка, Одещина.

Лелека

Уже само назвисько цього птаха — бузько, бусол, боцюн, гайстер — оповідає, що лелека була в садибі якби малим божком. Бузько приносить у родину дітей — це зовсім у дусі тотемізму. Лелека живе на хаті чи на клуні і вважається охоронцем садиби. Убивати лелек не можна, гріх, бо буде лихо в домі. Коли лелека покидає обійстя, то це дуже недобре, буде якась нещастя, найшвидше згорить хата чи клуна.

Мабуть, найстаріша назва це *лелека*. Вона — жіночого роду. Вона може — само ім'я Матері Богині, що залишилась у нашій мові у звороті наголошеного піднесення: «Леле моя! Лелечко!» Хто це ця Леле? Мати, предкиня, як каже вираз «Ой, нене, ой, леле». Може й трипільські фігурки звалися «леле», бож вони були умовними зображеннями Матері Богині. Так і залишилась за малими фігурками назва «ляля, лялька». Та ще — за малою дитиною і за тим, що стосується дитини. Одежа її — льоля. Колиска — люлька. Присипляти дитину — люляти.

Зустрічаються й прізвища цього тотему: Лелико, Бузько тощо.

А коли говоримо, що в найдавніших культурних покладах Криту знаходиться той самий комплекс, що й трипільський (глиняний посуд із спіральним орнаментом, жіночі статуетки тощо), то не проминімо додати (може й без усяких підстав), що серед найстаріших племен Криту зустрічається одне: *Лелеги*.

Голуб

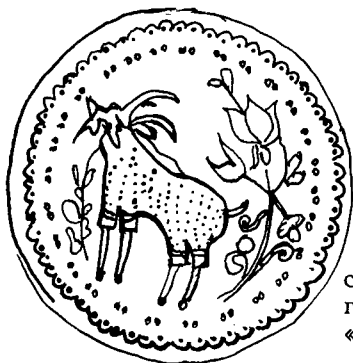
Голубів убивати не можна, це — свята птиця. Голуб — символ Святого Духа. Голуб — символ миру. Він також символ кохання, птиця, по-

Сучасна версія
індоевропейського
повір'я про лелеку.
Нью-Йорк, США

Лука-Врублівецька,
Хмельницька обл.

Сучасний український посуд. Галичина.

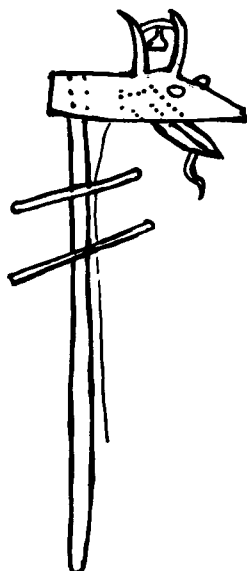
свячена богині кохання. Є й слід, що був і танок голуба, з нього залишилося пританцювання — «голубчик».

Є багато прізвищ «голубиною походження»: Голуб, Голубенко, Голубничий, Голубицький тощо.

Коза

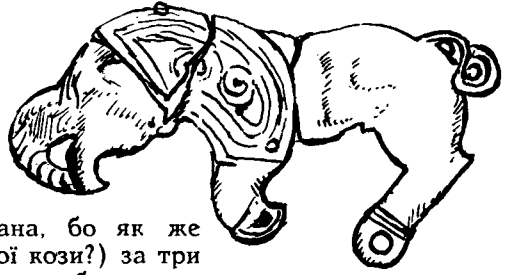
Коза напевно була поширеним тотемом у неоліті, як спадщина палеоліту. Ще навіть у ХХ-му столітті коза ходить славословити з колядою. Коза має якісь таємні властивості впливати на урожай, щоб був добрий, як сказано в пісні із обряду «водіння кози»:

Де коза тупає,
Там жито купую,
Де коза рогом,
Там жито стогом.
Де коза ходить,
Там жито родить,
Де не буває,
Там вилягає...

Колишні вірування, вигнані сучасним логічним мисленням, ще знайшли собі притулок у дитячих казках. Тому будьмо дуже уважні до цих свідчень. Отже ж і в одній казці є Коза-Дереза, вельми вибаглива істота, що вимагає для себе пильного догляду. Дід усе мусить делікатно її питати: «Кізонько моя люба, кізонько моя мила, чи ти пила, чи ти їла?» Коза вередливо відповідає: «Не пила я й не їла. Бігла через місточок, вхопила кленовий листочок, бігла через гребельку, вхопила води крапельку. Тільки пила, тільки й їла...» Потім ту лобу кізоньку дід почав різати, — очевидно, це жертвоприношення. Але коза раптом у іншому місці вже рекомендується: «Я — коза луп-

Схематичне зображення голови «кози», яку вбирають у плахту й намісто під час різдвяної коляди. Микільська Слобідка, Київ.

лена, (то виходить, що вже зарізана, бо як же можна злупити шкуру з недорізаної кози?) за три копи куплена...» Виходить так, що коза була таки зарізана, але воскресла. Маємо справу з божеством, що вмерло, як одна особа, але воскресло, як вид, та приносить урожай.

Ця казка поширена в усьому слов'янському світі, а з цього можна робити висновок, яке це старе божество, звичайна собі коза.

Прізвищ, що залишилися від цього тотему, є дуже багато. Наприклад, Козицький, Козловський, Козленко, Цапко, Цапок тощо. На Чернігівщині є село Козороги.

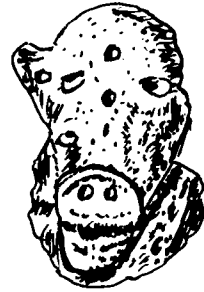
Свиня

Одною з обоз'язкових ритуальних страв, що їх несуть святити на Великдень до церкви, це порося. Як нема поросяти, то хоч кільце ковбаси чи шматок сала. Це говорить недвозначно за те, що існували роди з тотемом свині, отож вони, схрестившись із іншими, ввели у загальний вжиток звичай розговлятися свининою, поруч із яйцями, сиром, великодньою бабою-паскою. У самому назвисьгу є СВ, натяк на колишню святість цієї тварини. Поросна свиня (себто в стані материнства) зветься льоха. Знову бачимо «льо», відміну «ле».

По селах водився такий звичай: коли одна хата заколе кабана, то геть усі родичі й сусіди мають потроху. Іншими словами: заколену тварину поїдали всі гуртом, тільки кожна сім'я в своїй хаті. Якийсь рудимент від колишнього родового побожного поїдання усім гуртом свого тотема в одному місці, вкупі.

На Чернігівщині є село, що зветься Свині. Ця назва, що передається з покоління до поко-

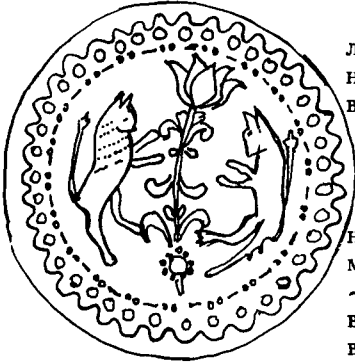
Зображення вепра.
Мартинівка,
Черкаська обл.

Лука-Врублівецька,
Хмельницька, обл.

Кошилівці, Тернопільська обл.

ління, не відчувається там образливою і, очевидно, залишилась, як пам'ятка від тотемного родового об'єднання, що тут існувало в свої часи.

Кішка, кіт

Ці домашні звірки — хатні віщуни. Вони найперше знають, коли має бути вітер, а коли мороз, коли сподіватися гостей. Кіт умивається — будуть гості! У Літинському повіті існує повір'я, що кішка має здібність охороняти людину від усього злого.¹ Вона — з рукавиці Діви Марії... Вона — символ хатнього затишку, як і в Єгипті. Недаром же котик, а не хто інший — головний персонаж колискових пісень. У них він дійсно охороняє малу дитину, воркоче, поки вона спить і його закликають навіть не ходити своїми оксамитними лапами по хаті...

Багато прізвищ «котячого походження» є в нас: Кішка, Котович, Котик, Кіценюк, Кицька тощо. Чим це пояснити?

Пес

Дослідники думають, що пес — найперша свійська тварина й друг людини вже з часів пізнього палеоліту. Чи міг коли він бути тотемною твариною? Ну, а чим пояснити повір'я, що собака це перевертень дитини?¹ Ярчук (першо-

Песиголовці. Середньовічна сцена. Франція.

народжений пес) бачить відьму. Так само й у жінки за її гріхи може народитися сліпе щеня, що його називають зіньським.¹ «Ой, ти зіньське щеня!» — кажуть до дитини, що дуже пискує.

Є ще слово *псявіра*. Виходить, — той, хто вірить у пса? Є й слово *песиголовець*, — себто той, хто носить личину пса? І в західній Європі в середні віки було таке вірування, як показує середньовічний малюнок: люди з собачими головами. Марко Поло (1200 р.) теж оповідає, що на індійському острові Ангаман він бачив «у всіх тутешніх мешканців голови, зуби й очі зовсім собачі». Це він бачив псявірів під час їхнього тотемного свята. «У всіх у них голови зовсім, як у великої собаки», — дивується Марко Поло.³

В Австралії тепер є племена, які мають своїм тотемом австралійських собак, дінго.^{3А} Австралійці тримають їх у своїх дворах та турбуються про них. Можливо, таким способом і приручено було колись диких псів, що їх песиголовці тримали в однім житлі із собою та вважали за своїх родичів. Пси ще й досі в це вірять. Більшого друга, як нес, не знайдеш.

Півень

Є історичні докази на те, що півень був темною істотою у наших предків. «Люнгсбурські венті (слов'яни)... при священному дереві заколювали півня з обрядовим зливанням і покроплюванням, потім заходилися танцювати й співати»...⁴ «Вояки Святослава занурювали в Дунай півнів при обряді поховання поляглих воїнів»⁴ — пише Лев Диякон. «Під час переходу дніпрових порогів, пройшовши їх усі, русси і слов'яни на острові Хортиці роблять свої жертвоприношен-

Кахля. Косів,
Івано-Франківська обл.

Дзеркало бронзової доби.
с. Кут, Дніпропетрівська обл.

ня, бо там росте величезний дуб. Вони приносять у жертву живих півнів, довкола зтикають стріли... як вимагає їх звичай. Вони кидають жеребок, чи зарізати їх у жертву, чи поїсти, чи пустити живими...» — пише Костянтин Багряно-родний.⁶

Кури у слов'ян була обрядова їжа, їх приносили в жертву Рожаницям. «Коури ріжуть...» — довідусмось із «Поученій».⁶

Прізвище Півень. Кокоша. Когут нерідко зустрічається в Україні й тепер.

Друга назва півня це *галаган*. І таке прізвище дуже поширене в нас та вважається козацьким. В дійсності це прізвище — уламок чогось більшого за звичайний один тотемний рід десь в Україні. Аджеж і в далекій Ірляндії є таке саме прізвище — О'Галаган (O'Gallaghan) Яким чином? Предки ірляндців, кельти, чи ще інше *галли* були поширені від Іспанії до Малої Азії. Про це кажуть хоч би тільки назви місцевостей.

Галатія — країна галатів, старогрецька назва кельтів. Містилась у центрі Малої Азії.⁶

Галлія — територія сучасної Франції, а на рід — *галли*.⁶

Галісія — провінція в північнозахідній Іспанії.⁶

Галац — місто на Дунаї.

Слово *галло* — привітальний вигук у англійській мові. Чи не був це первісно родовий вигук *галлів*, як у слов'ян «слава!» Тотемні родові групи мали свої родові вигуки-імена, кожна свою, що з ним вони йшли у бійку з другим племенем, або ж при якихсь обрядових okazях. Думається, що цей родовий вигук і давав

Верцінгеторікс, вождь галлів,
На голові має емблему галлів,
птицю.

для сусідів матеріал, як кого називати.⁷

Але повертаймось до назов місцевостей.

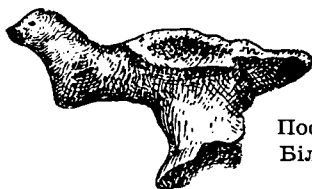
Галичина — західня частина України. «Є вказівки на ряд племен, що заселяли територію сучасної Галичини — найімовірніше — тракійського походження... Є також наявність кельтських (галльських) поселень. Ім'я Галич зв'язане з Галатами».⁹

Галич — місто в Галичині. Очевидно, люди з тотемом *гал* (півня-галагана, чи якої іншої птиці). Птиця — дуже частий мотив на кельтських зображеннях, як якийсь священний символ. Можливо, що *гал* — це загальна назва для птаха, бо й *галка*, зовсім не півень, також так зветься. От якісь «гали» з пташиним тотемом і заснувалися в тім місці, що потім стало славним містом Галичем, а від міста й на всю околицю перенеслася назва. Не дивуймося із приростка *чі* («галичі»), он у римські часи кельти, що проживали в південнозахідній Іспанії, називали себе теж кельтичами (*Celtici*).⁸

Гармонізує з нашим здогадом і звичай жертвоприношення галаганом (півнем), дуже поширеним в Галичині. «Перше теля від телиці, півень від кожного двору в день зимового Миколи (Перуна) віддавалися донедавна в Галичині й Лемківщині парохіві. У старовину і теля, і півень приносилися в жертву Велесові й Перунові біля вічного негасного вогню у боголіссі: кров вилася у вогонь, а м'ясо з'їдали ті, що принесли жертву».⁹ Отже, вияснюється, півень жертвенна птиця Перунові. І як це, знов, гармонізує з прислів'ям: «Пускати червоного когута» — підпалювати. Це ж Перунова здібність, як володаря блискавиць. «Червоний когут» — во-

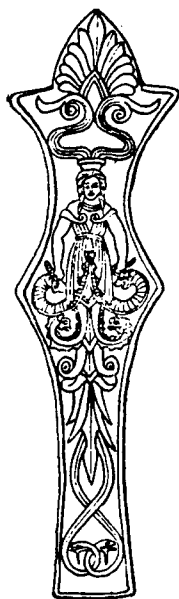

Сучасна кахля. Косів,
Івано-Франківська обл.

Посудина у вигляді птиці.
Білогрудівка, Гуманщина.

гонь.⁸

лика Цимбалка,
Запорізька обл.

У нас залишився рудимент цього жертвоприношення у вигляді коржичків-півників, розмальованих на червоно й на зелено. На початку XX-го століття, коли в Україні були церкви й діти причащалися, матері давали їм ще копійку на ці коржики. Після причастя, за церковною огорою чекали їх баби-сидухи із цими гарними коржичками (півники, коники, чоловічки) і діти за копійку купували собі їх. Звернімо увагу, що ні в який інший час, а тільки в цей сакральний. Поганський звичай, колишне жертвоприношення й поїдання свого тотема, вигнаний з християнської церкви, примостився під нею, за огорою, і став лише забавкою для дітей. І ніхто не знає, чому й нащо це так, а от — звичай з діда-прадіда...

З цього цікавого прикладу, які різні народи витворилися в Галичині, галльській Франції, Ірландії, Галісії тощо, впливає один повчальний висновок: вирішальним у творенні народу-нації є автохтон, який і надає своєрідного обличчя всьому тому, що припливає до нього. Але чи означає це, що споріднені назви — споріднені й народи? Імовірніше буде припущення, що народи Європи й Азії мають свій спільний працентр, отже ми всі — родичі тільки наших спільних прапредків, аж через них можемо визнавати споріднення. І цього також досить.

200

Трипільська чара для заклинання води із зображенням змії.
Кошилівці, Тернопільська обл.

Херсонес,
Кримська обл

Змія, вуж

У гуцулів є повір'я, що змії — охоронці дому. Є повір'я: «Не бий вужа, бо мати по-мре!»¹⁰ Мимоволі приходять на думку, що предкиною своєю скити вважали жінку-змію, яка народила Гераклові трьох синів: Агатирса, Гелона й Скита. Проходить якась спільна думка в цих двох згадках. Якась предкиня тотему змії виступає з них обох. І далеким відгомонам цього буде, мабуть, повір'я, що змії у домі — щастя. А вуж — багатство. Херсонська Діва також зображена так: голова бичача, тулуб людський, а ноги змісподібні. Але культ змії-матері щось таке вже далеке, що ми можемо бачити тільки глухі натяки на нього.

Ленківці,
Хмельницька обл.

З а є ц ь

Зате от заєць — улюблений сюжет наших казок. Із зайцем знаються переважно старі бабусі й тітусі, коли йдуть десь у гості. Тоді вони невідмінно зустрічають десь по дорозі зайця і дістають від нього різні гостинці: пиріжки, пампушки, калачики, або навіть і цукерки. І все це вони приносять до своїх внучат та небожат. Такі інтимні стосунки із зайцем, завжди добрим і щедрим, показують, що заєць відігравав видатну роль в первісній мітології та в житті людини, роль щедрого добродія. Тож недаремно на сучасних Великодніх картках заєць приносить повний кошик крашанок та писанок.

Прізвища Заєць, Заячківський тощо дуже поширені.

201

Прикраса VI—VII ст.
Середнє Подніпров'я.

Голова ведмедя в ритуальній позі, між лапами. Чигирин на Київщині.

Ведмідь

Найвиразніший слід тотему ведмедя залишився в Галичнині. Там його називали *вуйком*, себто просто таки причислювали до своєї родини. А ще називали й *Той*, щоб не виголошувати святого імени. Тож недарма на Свят-вечір закликають цього вуйка до святої вечері. Є повір'я, що ведмеді це — колишні люди, лісові люди...¹¹ Ведмеді дуже часто являються персонажами казок. Ведмедів водили процесійно.

Прізвище Ведмідь у нас трапляється дуже часто.

Як брати ширший ареал, то можна згадати й білоруське шанування ведмедя. Там 24-го березня перед Благовіщенням святкували обряд «комаедзці». У кожній хаті варили ритуальні страви, на смак ведмедя. Після обіду всі в хаті лягали якнайповільніше й перекочувалися з місця на місце, наподібноючи ведмедя, і так дві години. Це для того, щоб ведмідь міг легко встати після зимового сну. Удягали для цього кожуха. Це — рештки старовинного тотемного свята прокидання ведмедя.¹²

У Березані на півдні України знайдено статуетку ведмедиці-жінки. При цьому дослідники згадали про культ Артеміди Браваронської в Атенах, де дівчата танцювали ведмежий танок. Ні одна не могла вийти заміж, не побувавши кілька років ведмедицею.¹³ Це значить, що дівчата були жрицями культу ведмедиці й виконували ритуальний її танок.

Але прикладів може набігти так багато, що самий опис культу ведмедя по всьому світі може розростися в грубий том.

Танець ведмедя у північно-американських індіан.

Герб міста Берлін, Німеччина.

Вовк

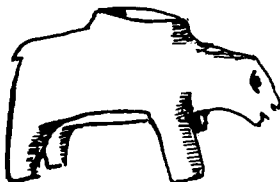
Що тотем вовка був сильно поширений на теренах нашої батьківщини, на це є дуже багато свідчень. Геродот оповідав про *неврів*, що ото вони раз на рік переверталися у вовків, а потім знову ставали людьми.¹³ Це ж не що інше описує він, як щорічні обряди інтіціуму у племені тотему вовка. На час цих церемоній члени племені перебиралися в шкури й маски свого тотему та уподібнювалися своєму родичеві. Сучасні дослідники вважають неврів давніми предками слов'ян.

Ілюстрацію до оповідання про неврів можна сьогодні побачити у Нью-Йорку в Природничому музеї, у відділі північно-американських індіців. Три людини, убрані, як звірі, одні тільки ноги людські видно. До цієї сцени є таке пояснення: «Персоніфікація духів і тварин. Церемоніяльні маски північно-американського племені нутка... Масковані церемоніяли були релігійною необхідністю у нутків. Це були драми, що ілюстрували мітичні теми і що їх виконували таємні товариства протягом зимових місяців. Вважалося, що в цей час надприродні істоти відвідували селища й перебували серед смертних. Для втілення цих духів вживали добірних убрань, грали музика тощо, щоб досягти складних драматичних ефектів. Хоч ці церемонії були, переважно, релігійні, вони мали вартість і як театральні вистави. Перед тим постили, у час свят було повно танців, співів і роздавання власности. Масковані виконавці вважалися опанованими надприродними істотами і в цей час вони були здібні творити чудеса. У цій групі: ті, що стоять, надприродні істоти, а той, що повзе —

Вовкулака
чи вовк-чарівник.
Альтаміра, Еспанія.

203

Трипільська посудина — ведмідь.
Шипинці, Буковина.

Зевс у вовчій шкурі.
Греція.

Дика Людина, Лісовий Дух».

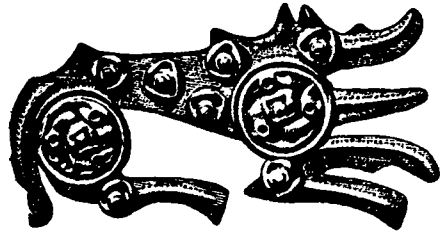
А що ж таке Галловін (Hallow'e'en), ірландське свято, як не подібне до щойно описаного індійського кельтське вірування: «Душі померлих спускаються на землю і перебувають серед людей?»¹⁴ Оце ж ці свята забороняли єпископ Кентерберійський, Стоглав, «Слово некоего Христолюбца» та інші.

Сліди цих церемоній ще недавно існували і їх позаписували етнографи. Дослідниця Я. Клавє¹⁵ подає багатий матеріал із слов'янщини і в тім числі із України. Ось кілька таких прикладів.

На Покутті: «Вовкулака — той, що перевертається на вовка два рази у рік. Обростає шерстю і стає вовком. На Різдво й на Купайла». Ага, в день зимового й літнього сонцестояння. На Покутті: «Яку шкуру натягне, тим і стане. Найвідповідніше місце перетворитися на вовків це весілля. Цілий весільний поїзд перетворився на вовків (Люблин). На Холмщині 1820 року занотований факт перетворення всіх весільних на вовків. На Білорусії так само. Видко, колись весільні учти й відбувалися так, що не тільки мати, а всі весільні вбиралися у вовків і «були вовками».

Цезар згадує за плем'я Волке (Volcae), що жило від середини Дунаю до східних Карпат. У «Хроніці» Гелмолда (1168 р.)¹⁶ є оповідання про федерацію слов'янських племен, що мали спільну назву Вільці (Wilzi), себто мали спільного тотема вовка.

Але знаменно, що німці й досі звать себе «вовками», бо що ж таке слово *volk*, «нарід», як не *волк*? З цього можна зробити висновок, що це слово вже було задовго до викристалізування германства та слов'янства, а десь у тотеміс-

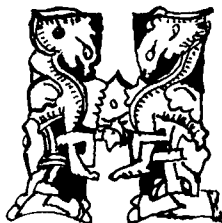
Михалків,
Тернопільська обл.

тичній давнині, — коли люди іменували себе іменем тотема. Тільки у нас це слово залишилося в своєму першозначенні для назви звіра, а там зацепилося, як назва для слова «нарід» (Нім., англ.).

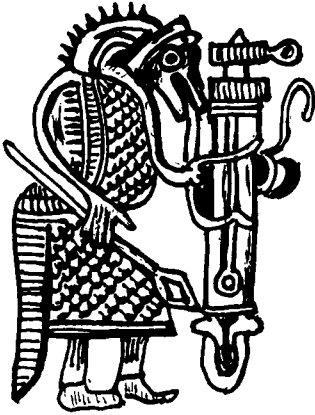
Це ж слово до нас зворотно прийшло у вигляді *фолкльор*.

Не тільки в свята та на весіллях відбувалися ці перетворення на вовків. Тотемістичний лад передбачував усі потреби добре організованої громади. Дуже велику роллю відіграло виховання молоді та введення її в стан дорослих, випробовування й загартування юнаків. Ці ініціалії затрималися у вигляді незрозумілих обрядів-забав, люди їх виконують, переймаючи від старшого покоління, а чому — не знають. Знову цитата з Я. Клаве:

«Вовком зветься молодий хлопець, що вперше вийшов косити. У Слупцях (біля Калішу) відбувається воно так: «Вовк» косить у першому ряді від полудня до підвечірка, а товариші його плетуть корону із соломи й квітів. Після підвечірку звільняють хлопця від коси. Старший кладе на голову «вовка» корону і плете із збіжжя довгу плетінку та закладає її «вовкові» за пас і за стегна. Увечорі вся громада косарів з музикою йде до двору (в минулому — до голови роду. Д. Г.). Старші провадять «вовка» на посторонку, всі б'ють у коси, зняті з держака. Біля ганку співають пісню про вовка, знайденного в лісі та прийнятого до товариства і праці. При словах: «Там під бором, там під лісом вовчисько виє» — всі виють: «ау, ау, ау!» Промова кінчається словами: «Ми вигукнули гур-ра, аж на ньому затрусилась та вовча шкура»... Далі йдуть до коршми, «вовк» ставить горілку й пла-

Ініціал з Євангелії XV-го ст.
Кисво-Печерська Лавра.

Вовкулака-коваль.
Баварія.

тить музикам (Заміна жертвоприношення? Д. Г.). Багато при тому обрядових витівок: обмащують «вовка» сажено, шмагають і навіть немилосердно б'ють...».

Перед нами — обряд ініціації, втаємничення нового дорослого члена тотемного об'єднання і переведення його через різні іспити. В іншій місцевості іспит кінчається словами: «Раніш ти був вовк шкідливий, а тепер ти косар слухняний...». В інших місцевостях посвячують кілька «вовків» одночасно, з іншими церемоніальними додатками. Наприклад: під побренькування на косі учасники наслідують скоки й виття вовка, виють: «Гу-гу! Гу-гу!» Ще в іншій місцевості такий звичай: хвилина мовчання, тоді хтось каже: «А хто там? — А брат! — А чий? — А вовчий!» І при цьому виють вовками, скачуть і згадують про вовчу шкуру...¹⁵.

Це зовсім нагадує обряд ініціації в американських індіців (Тексас). І там так само учасники ініціації вбирали вовчі шкури, бігали навкарачки, втаємниченому давали в руки лук... Тільки в індіців це ще був релігійний обряд, повний містичного значення, а те, що позаписували в Європі етнографи, вже тільки забава на зразок «Калиту кусати» чи дитячої гулянки. Там також невідмінно вовк є. «Гуси, гуси, додому! — А чого? — Вовк за горами! — Який? — Сірий-білий-волохатий, бігом до нової хати!» Ця дитяча гра — відгомін якоїсь тотемістичної містерії наших пращурів.

Оповідання про вовкулаків, що стали вже фольклором, були колись вірою, яку витворив тотемістичний лад. Ще в «Слові о полку Ігоревім» ця віра була в повній силі. Князь Всеслав — вовкулака. «Всеслав князь... в ночь волком

Бог Один серед вовків. Данія.

Комбарель, Франція.

рискаше: із Києва дорискаше до кур Тмурораканя, великому Хорсові волком путь прерискаше». У літопису «Повість временних літ» є прізвище одного воеводи — «Вовчий хвіст». Такий тотем міг теж бути, як є «Кобиляча голова», «Полукоза», «Кінська нога» тощо. Та й тепер є немало «вовчих» прізвищ, що являються ремінісценцією давніх вірувань наших предків: Вовк, Вовчук, Волканович тощо. Села: Вовчики, Вовче тощо.

Багатий «вовчий» фолклор свідчить про дуже велику поширеність цього тотему. І ось як влучно оповідає народня казка про занепад вовка та встановлення нового тотемного божества:

«Пес, бажаючи віддячитися вовкові, своєму приятелеві, за послугу, що колись йому вовк вчинив, запросив вовка до хати на весілля в господаря. Вовк, прибувши, отаковився під лавою й довгий час сидів тихо, задовольняючись обгризанням кісток, що їх кидали весільні гості додолю. Коли ж, однак, внесено було коровай. Вовк не витримав і почав голосно вити, цим виявивши свою присутність. Зразу ж його вигнали з хати, а він, бажаючи помститися, зібрав військо й виповів псові війну. На його боці стояли дикі звірі: вепр, заєць, рись. На боці пса — свійські звірі: когут, баран і гусак. Заєць, висланий на розвідку, так перелякав вовка оповіданням про військо, що було у пса, аж вовк війну занехаяв».¹⁶

Ця басчка точно визначає час утрати значення вовчого тотема. Це сталося тоді, як на зміну йому прийшов корозай (свійський бик) і навколо короваю почали відбуватися всі ті урочис-

Льос Казарос, Еспанія.

«Бик» і «ВОВК».
Швеція.

Людина в оточенні звірів.
Усатове, Одеська обл.

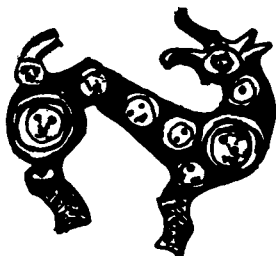
тості, які раніш належали вовкові. Вовк, що оце міг бути присутнім тільки крадькома, такого вже не міг стерпіти. Поява свійських звірів на чолі з короваєм це одночасно й час занепаду тотему вовка.

Віра у вовкулаків та перевертнів, ця чисто тотемістична ідея, що людина може приборати образ свого тотему, а вовк, коли захоче, може стати людиною, трималась у нас до останніх часів, хоч як давно вже занепав цей тотем. Це свідчить про дуже довгий період існування вовчого тотему і тому, мабуть, вірування це залишило глибокий відтиск у народній пам'яті, навіть і в XX-му столітті ще не згладжений.

Крім вовка й перелічених вище звірів, птахів було ще багато й інших святостей. Було загальне божество вогонь і все, що приналежне до нього (піч, кочерги, мітелка тощо). «Господиня повинна замітати припічок чистим віником, бо якщо брудним, то вогонь розсердиться й спалить; ставити на ньому горщик з водою й поліно, щоб мав що їсти й пити. Про вогонь так кажуть: «Ми шануємо вогонь, як Бога. Він наш дорогий гість». У вогонь не можна плювати, гріх говорити про вогонь щось непристойне».¹⁷ І навіть не можна при печі лягати: «Сказала б я, та піч у хаті...».

Крім того, кожен рід мав собі своє хатнє божество, крім загальних. Свідками й по сьогодні залишилися прізвиська, а з них можна судити, які саме тотеми були в Україні. Ось група прізвищ, виписаних тільки з одного списку в газеті, взятого нав-

Михалків, Тернопільська обл.

Верхній Салтів,
Харківщина.

мання: Рябокiнь, Сивокiнь, Кабан, Єндик, Орел, Шупак, Баран, Хом'як, Пискур, Жук, Хрущ, Чапля, Куниця, Гуска, Гусак, Сорока, Коропей, Синиця, Чайка, Когут, Соловей, Крiль, Хробак, Кулик, Черепаха, Шпак... Все це — колишнi «жуковiри», «орловiри» тощо, тощо.

Череда пiвнiчних оленiв.
Тейжа, Францiя.

Олень

Ми навмисне не згадували досi про оленя, бо тотем оленя був такий поширений i могутнiй, що затемнював тотем бика. Але олень не став загальнопоширеною прирученою твариною, вивiвся i вимер. Уже з давнiх-давен, от хоч би з часiв вигасання льодовика (десь так 15 тисяч рокiв тому) у Европi було повно оленевiрiв. Льодовик поступово вiдступав на пiвнiч, i простори вкривалися спочатку тундровою рослиннiстю, потiм вiчнозеленим i листвяним лiсом. Слiдом за рослиннiстю iшла дичина, великi табуни оленiв, а за оленями — оленевiри, що на цьому звiрi жили. Зимове сонцестояння означало для них, що скоро стане тепло i оленi вже незабаром будуть iти на новi пасовиська. На мiсцях переходу оленячих табунив отаборювалися й оленевiри. Там виникали тимчасовi стоянки мисливцiв за оленями, отож там започат-

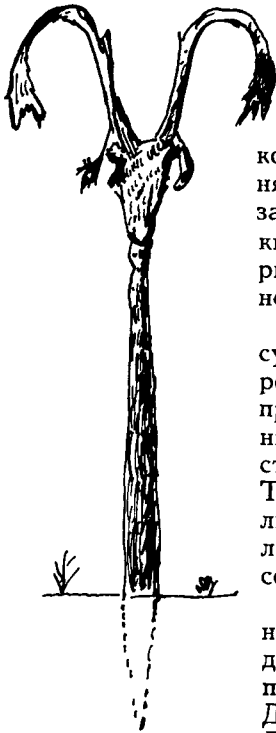
209

Олень. Кахля. Косiв,
Iвано-Франкiвська обл.

Знак сонця.
Галичина.

Ритуальний стовп
часів мезоліту,
Гамбург, Німеччина

ковувалися й культові церемонії і славословлення тотемові та сонцеві, що й увійшли в цивілізацію, як свята Різдва та Нового Року. Колядки, ці магічні заговори наших предків, оленевирі співали вже 15 тисяч років тому для інтимного контакту із звіром.

Так, наприклад, у Познані знайдено з часу 15 тисяч років тому тотемного стовпа із черепом та рогами північного оленя. Стояв він при вході до поселення, зовсім так, як у північно-американських індіанців стояли їх тотемні стовпи, коли європейці прибули до Америки. Там, де тепер Гамбург, відкрито тундрову рослинність 15-ти тисячолітньої давности та утоплену в озері самицю оленя із каменем у карку, себто забиту намірено-ритуально.¹⁸

В Україні олені водилися вже за часів раннього кам'яного віку, уже в перших фазах льодовика в Європі. «Вже в таких археологічних пам'ятниках, як печерна стоянка Вихватинці над Дністром (пізній ашель) та стоябище Кодак над Дніпром (раннє мустьє) знаходяться рештки північного оленя. В наступні фази льодовикової епохи олень — постійний супутник людини на Україні, постачальник їжі, одяжі, матеріялу для виробу знарядь (кістки й роги)»¹⁹ — повторюємо слідом за знавцем палеоліту П. Єфіменком.

Чи це може бути, щоб людина, яка так залежала від оленя, та щоб не мала з ним родинних взаємин, як це було з іншими звірами? Якщо ж вони були, то це мусіло б залишитися у якихось відкладах, пережитках. Так і є, у наших найархаїчніших колядках знаходимо дуже багато оленів поруч із туром. Ось одна колядка:

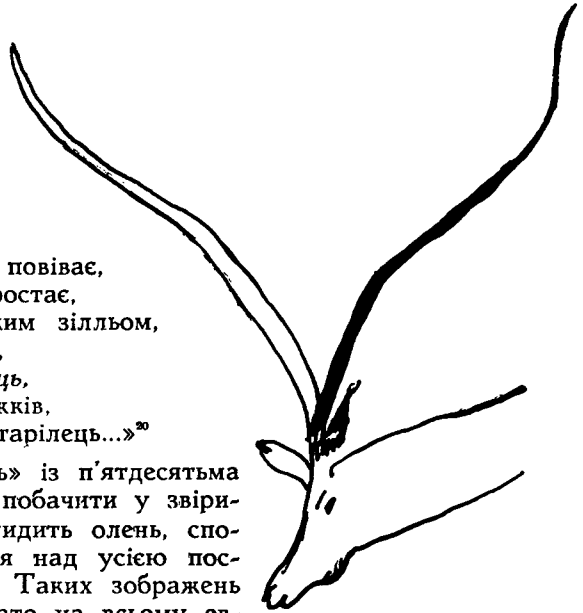
Індіанський танок оленя. Арізона, США.

«А з гори, з долу вітер повіває,
 Дунай висихає, зіллям заростає,
 Зіллям-трепіттьом, вшеляким зіллям,
 Дивное звір'є спасає зілле,
 Спасає зілле сивий оленець,
 На тім олені п'ятдесят ріжків,
 П'ятдесят ріжків і один тарілець...»²⁰

Як виглядає цей «оленець» із п'ятдесятьма ріжками, то це можна навіть побачити у звіриному скитському орнаменті: сидить олень, спочиває, а роги розкучерявилися над усією постаттю, майже закривають її. Таких зображень археологія відкрила дуже багато на всьому євразійському континенті. Ще один доказ про надзвичайну поширеність оленячого тотему. Дика богиня Діва (Артеміда), найархаїчніше жіноче божество, що довго, майже до історичних часів, трималося, вона теж має біля себе оленів і ланей. Інакше кажучи, вона найпервісніше уявлялася, як ланя. І колядка непідкупно зберігає давнє значення: «дивное» — це ж і є «божественне, святе звір'є».

А як так, то чи можемо ми поставити собі запитання: яка ж назва була цих оленів-тотемістів і чи можна оленів також ввести до нашого родинного альбому?

Доба, що ми до неї так пильно придивляємось у цій праці і що в ній таку величезну роль відіграв бик, має в археології назву «бовідська», «вік бика». Але доісторики вирізняють ще й попередню добу, «вік оленя». Тож не може бути, щоб «оленеві» назви не залишили своїх відбиток для сучасності. За аналогією далеко йти не треба. Ось північно-американські індіанці, що живуть полюванням на оленя, звуться *карібу*,

Ля Пенья де Кандамо,
 Еспанія.

Скитський олень.
 Синявка, Черкаська обл.

Ак-Мечеть, Кримська обл.

Печера
Мадлен, Франція.

а олень у їх мові також так зветься — *карібу*. Тож ітимемо за цим способом думання й гіпотетично спробуємо приглянутися до звуку Р-С. Під ним криється якась тотемна назва, — а яка? Надзвичайна поширеність цього Р-С у всій Європі та Азії вражає. Спробуємо переглянути кілька прикладів.

Рутені — в Піренеях. Нарід у *Gallicia Aquitana* на кордоні з Галлією.²¹

Рутулі — давній нарід в Італії, тепер зник.²¹

Расени (*Rasенае*) — етруски.²¹

Русель (*Rusellae, Roselle*) — місто в Італії.²²

Русійон (*Russillon*) — колишня провінція Франції. Назва позичена від романського міста *Руссіно* (*Russino*).²³

Руссель (*Russell*) — прізвище, наведене три рази у Енциклопедії Британіка, значить дуже поширене.

Руссо (*Rousseau*) — прізвище, наведене п'ять раз у цій самій енциклопедії.

Россіні — прізвище.

Русь — Біла Русь, Червона Русь, Київська Русь, Новгородська Русь, Тмутороканька Русь, Закарпатська Русь тощо.

Рось — ріка на Київщині, доплив Дніпра.

Рось, роси чи *русь* — або таври, скитське плем'я, що жило біля «Ахілового бігу»²⁴ (Тавріка).

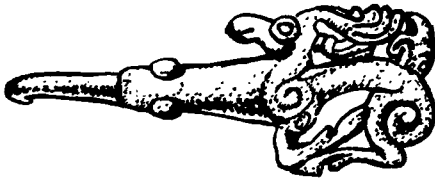
Рошський князь — згадується у Біблії, в Іезекіїла (гл. 38). Цей Рошський князь — із Магог-землі. Магог-землю давні історики утотожують із скитами й означає вона — народи півночі від Палестини, в області Кавказу та північніше.²⁵

Скитський олень.
Нальчик, Кавказ.

Те ж.
Центральна Європа.

Рясні Могили,
Вороніжчина.

Руса — князь Урарту (теперішня Вірменія).

Рош — скитське плем'я, що жило над рікою Араксес (Аму-Дар'я).²⁰

Рассі — місто в Аккад, Месопотамія.

Ретену — єгипетська назва Палестини й Сирії.

Що ж криється під цим Р-С? Ще спробуймо поглянути з іншого боку й побачимо, що цей звук також один із найпервісніших на означення звіра взагалі; отже відноситься до того часу, коли мова предків лише починала вироблятися засобом частого повторення.

Урс — ведмідь.

Росс — (нім.) кінь.

Горсе (англ.) — кінь.

Рись.

Росомаха.

Рохла — свиня. Звідси — «рохкає».

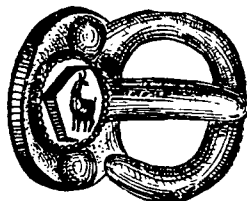
Неврос — молодий олень (грецьке).²⁷

Маленька дециця цих прикладів (а їх можна назбирати безмірно більше) вже підтверджує археологічне свідчення, що палеолітичне населення посувалося слідом за табунами-отарами звірів, які пересувалися на північ слідом за відступанням льодовика. Перед вели олені, що люблять тундри й втікають від спеки. Отже й «оленевіри», племена, зв'язані з цією твариною, завжди жили в підльодовиковому кліматі та ознакою їх була білявість. У нашій мові це найточніше відбито словами: *русявий, русий*.

Тут виникає дуже цікаве питання. Чи не в підльодовикових холодних смугах витворилася біла раса? Це ж для витворення її потрібно було багатьох десятків тисяч років, які й дав льодовиковий період. А де була крайня північна ме-

Прикраса зі склепу
Керч, Кримська обл.

Сарматська пряжка із зображенням оленя.
С. Нещеретове, Ворошилівградська обл.

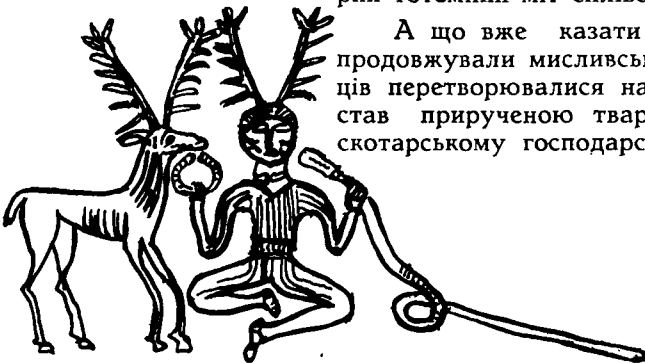
Печера Комбарель, Франція.

жа льодовика в Європі, скажімо в Україні? Та от саме її сучасні північні межі, далі вже на території сучасної Московщини були льоди, там неможливе було ніяке життя. В Україні ж археологія вже відкрила майже 250 стоянок того часу. А час той дуже солідний — як не 50 тисяч років, то 100.

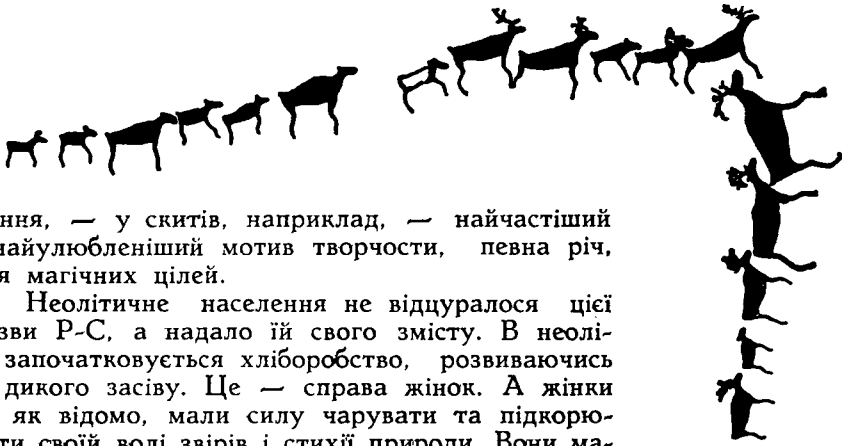
Уявімо собі на мить, скільки можливо, той час. Населення Європи дуже рідке, воно розкидане малими групами в лісових нетрях та безмежних просторах-тундрах-степах. Розходячись, ці групи втрачали між собою зв'язок і витворювали свої місцеві відміни — мовні, світоглядові, звичаєві, обрядові. З потеплінням одні схрещуються із хліборобськими родами, що прибувають із півдня та сходу, а другі йдуть далі на північ, слідом за оленем, що утікає в приємніші й холодніші місця. Ті, що zostалися на насиджених місцях, хоч уже втратили того звіра, іменем якого вони звалися, але за старою звичкою називали себе давньою назвою і далі мали оленя за святість. От, наприклад, у середньовічних кельтів було божество Цернуннос — людина з великими оленячими рогами.

Є на заході міт про святого Губерта (у нас він — Євстахій). Міт цей поширений у всій Європі. Патроном цього святого був олень, його зображують із ясним німбом довкола голови й рогів, а посередині між рогами — хрест. Старий тотемний міт сплівся з новим християнським.

А що вже казати про східні племена, що продовжували мисливську традицію та з мисливців перетворювалися на скотарів? Хоч олень не став прирученою твариною і не відігравав у скотарському господарстві ролі, але його зобра-

Кельтське оленяче божество, Цернуннос, із оленем і вужем.

ження, — у скитів, наприклад, — найчастіший і найулюбленіший мотив творчості, певна річ, для магічних цілей.

Неолітичне населення не відцуралося цієї назви Р-С, а надало їй свого змісту. В неоліті започатковується хліборобство, розвиваючись із дикого засіву. Це — справа жінок. А жінки ж, як відомо, мали силу чарувати та підкорювати своїй волі звірів і стихії природи. Вони мали таємні знання споконвіку, то вже вони знали, як примусити звіра множитись, а зілля рости. Засобом їх чарування (крім інших) був звук, його вони повторювали для більшої сили багато разів. У процесі багаторазового виголошування виробляються все виразніші звуки, а сам процес виголошування так само й звався, як те, що вигошувалось. У нашій мові є слово *річ*, а від нього дієслово *ректи*. Отже, й можна було б перекласти на наші поняття: «ректи» це значить «наслідувати звук святого свого звіра для магічних цілей». А як же зветься «річ» звіра? Він *рикає*, *ричить*, *урчить*. «Урс» (ведмідь) — *урчить*.

Оленьча череда.
Залавруга, Карелія.

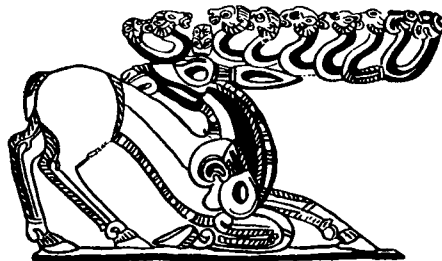
Що мова (річ) була магічним дійством, свідчать такі слова:

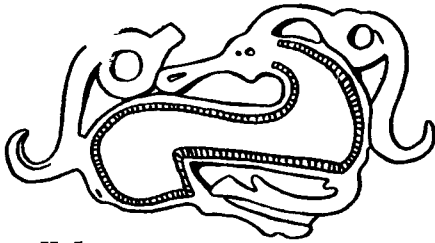
уроки — чарування словом, заклинання;

наврочити — накликати словом якість лиха. У сучасній мові є ходовий вираз: «Щоб часом не наврочити», а іншими словами — треба остерігатися, що кажеш, бо слово може притягти небажані наслідки;

нівроку — у цьому слові вміщується неутралізування небажаного «наврочення», «уроків» від слова. «А ти ж і вигарніла, нівроку!» Тут «нівроку» додається для того, щоб знейтралізу-

Скитський олень.
Мадярщина.

Те ж. Кобань,
Північна Осетія.

вати злі сили, які не терплять, щоб дівчина вигарніла й відразу кинуться подіяти в протилежний бік.

Мова була спочатку більш ручна, як звукова. Звук нерозроблений, один і той же міг означати багато понять, то допомагали руками. Ще й тепер ми допомагаємо собі ручною мовою, жестикуляцією. А що у функції порозуміння між людьми таку велику роль відігравали ці члени людського тіла, то й ім'я їх таке саме, як *річ* (мова) — *руки*.

Хто ж була та постать, що *рекла, урочила?* Бачимо цю постать в оленячій шкурі з оленячими рогами — Мати роду. Ім'я її, як і роду людського та роду звірячого, — *Рос, Рось, чи Рокс, чи Рассі, чи Рош...* Вона вже дещо розуміє у оброблюванні землі та насаджуванні зерна, щоб вирости нове зело. Вона навіть знає, що землю треба напоїти водою, якщо хочеш, щоб поховане зерно дало нове життя. Тож у її віданні вода, дощ. Своєю магичною всесилою вона може викликати дощ, коли цього треба. Це спеціальність чисто жіноча. Влада жінки над дощем — загальне вірування у всіх народів минулого. Тому й не диво, що в нашій мові вода, яка тече, зветься так само: *ріка, ручай*, а те, по чому тече — *русло*. Не диво, що маємо ріку *Рось* (Буквально: «вода материнського роду Рось», а якщо наша гіпотеза справджується, то роду Оленів»). Не диво, що з неба спадає також *роса*. («Дана від Великої Матері Рос з невичерпного джерела її»). А в одній легенді навіть малі оленці падають із хмари.²⁸

Виходить, що ця назва розійшлась по всьому світі ще в ті часи, коли ніяких націй не бу-

ло й у зародку, у часи палеолітичні. От чому знаходимо ми тепер подібні відкладення Р-С в найвіддаленіших і несподіваних місцевостях. Була це назва (в різних варіаціях) племен тотему оленя. Цікаве питання: простежити, де центр і зародок цього слова, і може тим самим вивести з манівців спір про нашу старовинну національну назву.

У значенні «вода» усталилась вона до того часу, як індоевропейці розпливлися на карті Євразії, десь, мабуть, у неоліті. Бо й у грецькій мові та мітології до слова рос приточене розуміння «вода» та «жінка-аграрниця». Ось що каже один міт. Богиня Аграулос, господиня оброблених ланів, мала дві дочки. Одна звалася *Герсе*, що означає: «падуща роса», а друга — *Пандросос*, що означає: «та, що все зрошує».²⁹

Про універсальність рос у значенні «вода» каже табличка:

раса (Rasa, санскрит) — вода,

рос (Ros, латинське) — роса,

рус (Rus, кельтське) — озеро.³⁰

З появою патріярхату цей самий словозвук набрав новітнього значення. Патріярх привласнив собі ім'я *рекс* (rex, лат.), що означає «цар» і створене за такими самими законами, як і *асур* — цар (тотемне божество місто Асур), *базілей* — цар, за яким ховається тотем *боус* (bous), бик. Коротше: *рекс* зраджує тотемне оленяче товариство вже патріярхального часу, що мало свого жерця-рекса.

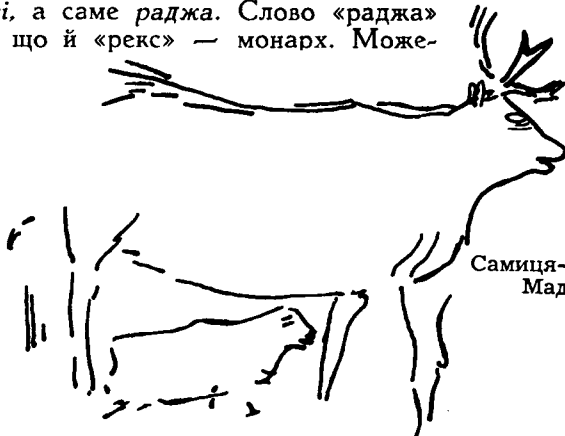
Десь у другому кінці Євразії, в Індії, є відповідник *рексові*, а саме *раджа*. Слово «раджа» означає те саме, що й «рекс» — монарх. Може-

Комбарель, Франція.

Те ж.

Самиця-олениха з малям.
Мадлен, Франція.

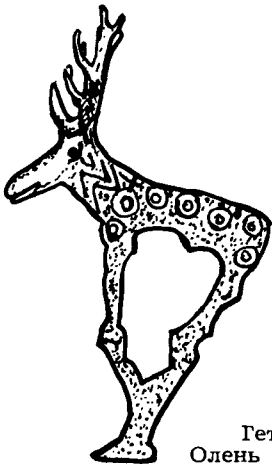
Скитський олень.
Ст. Єлизаветинська, Прикубання.

мо додати: з роду оленевірів, той, що вбирався в оленячу шкуру й роги при відправі жертвоприношення.

А на просторі між Апенінами та Індією проживали ще інші оленевіри, збачайте, нащадки оленевірів з тотемними лише пережитками й традиціями. Ці племена мали в своїй назві різні відтінки такого ж кореня: *рокси*, *аорси*... З'явилися *альяни*, що іменем дуже подібні на наші сучасні назви того ж звіра: *оленя*, *лані*. Святе значення оленя в цих племен не вигасас. У їх казках олень і далі — опікун та чудотворець, подавач усілякого добра та щастя.

Які епохи пройшли між першими творцями словозвуку, як пересувалися племена, куди вони відходили і як знову присунулися до центру Європи, України — не знаємо. Але вже бачимо в четвертому столітті по Р. Х. на півдні України сарматські племена *роксолянів*, що мали свою письменність. Сучасники описують їх світлими, білявими, себто *русявими*. *Роксоляна** — слов'янське жіноче ім'я, що вважається дуже гарним. У Персії ж жінка царя Камбіза звалася *Роксана*.³¹ Відомий також і герой казок *Руслан*. Ця популярність імен також свідчить про великий обіг словозвуку Р-С, спадщини від прадавніх часів.

То як же не долучити до нашого родинного альбому ще й оленя, може одного з найдальших наших славних предків, що проживав у підльодовиковій смузі, у часи відходу льодовика на тере-

Гетитський наверхник.
Олень із сонячними символами.
Мала Азія.

* Ім'я Роксоляна — складається з двох племінних сарматських назв: "рокси" і "альяни". "Рокс" (ще "рухс") передувало назві "Русь". "Ацирухс" — чудесна дівчина-олень у осетинській казці.

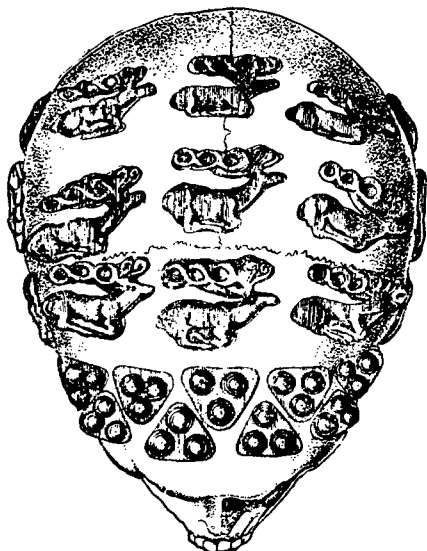
виковій смузі, у часи відходу льодовика на теренах України й звався тоді *рось, русь?* Русяві, високі, рум'яні від морозу — вони й не уявляли собі, скільки головного болю завдадуть далеким нащадкам, що захочуть розшифрувати їх родову святу назву.

Та олень вимер, не пристосувався до теплішого клімату, що заходив на Україні. Місце оленів заступили корови, тури, свароги, воли, бики... Усе це споконвіку товклося і обтиралось у хвилях нових колонізацій, що приходили на нашу землю й залишали свої вклади, усе це висилало свої хвилі у світи...

Та прийшов час, що й Сварога, найбільшого родоначальника товарів північного Причорномор'я, заступило нове тотемне божество.

Скитський олень.
Юрієва гора, б. Сміли,
Черкаська обл.

Череп скитського вождя
із золотими прикрасами,
Синявка, б. Канева, Черкаська обл.

Киммерійська кіннота.
Грецьке зображення.

14. ГЕТТЯ

«Так говорить Господь: уже ринуть води з півночі, прибувають, мов потік заливаючий, і за-топляють землю з усім, що на ній, усяке місто з осадниками його. Тоді закричать люди кругом, заридають усі, що живуть у країні.

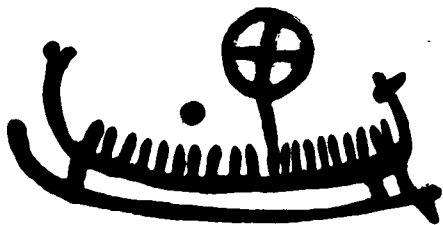
Почувши гук та тупіт копит у сильних коней його, гуркіт колесниць його і рипіння коліс його, батьки й не зирнуть на малечу свою, помліють бо руки в них...» (Єремія, 47).

«...Біжіте, утікайте хутко, ховайтеся глибоко в печерах... Погибель надходить із півночі... Ось прийде нарід із півночі, нарід великий... У руках у них луки й списи, а жорстокі вони й немилосердні; ревуть, як море, мчаться на конях, як один муж...» (Єремія, 46, 49, 50).

Біблійні пророки весь час бачать видиво: з півночі сунуть численні орди завойовників і заливають усе по дорозі... «мов уранці воря, розкидається нарід скрізь по горах; безліч його, нарід сильний, якого не бувало з давніх віків... Поперед його — огонь пожираючий, а позад його полум'я палаюче; поперед його земля мов би сад Едемський, а позад його — пустиня порожня, і нікому не буде рятунку від нього... Скачуть по

Урартська бойова колісниця.
Вірменія.

Люди везуть на човні сонце.
Скандинавія,

верхах гір із гуком, наче від возів, із тріскотом полум'я вогненного, як соломі пожирає, — се нарід потужний, усе до бою готовий. Побачать його люди й затремтять — у всіх обличчя побліднуть. Бігом біжать вони, бо сильні вилізають на мури, бо се вони хоробрі; кожний прямує своєю дорогою, з дороги не зверне. Один одного не тисне, усякий пильнує путя свого, а впаде хто на списа, так і се не шкодить. Уви-хаються по місті, вилізають на мури, на дома, вломлюються у вікна, мов ті розбишаки...» (Йол, гл. 2).

У Європі не було в той час ні пророків, ні літописців. — цю функцію виконує тепер археологія. Порівняно молода наука, археологія вже в стані намалювати картину того, як справді ставались зрушення всього населення Європи і переміщення народів в наслідок появи звідкільсь орд завойовників.

Були часи — сунули вони на волах, у гарбах-шатрах, попереду воїни, озброєні списами та бойовими сокирами, а за ними і все їх домочаддя — жінки й діти, отари, череди, косяки, ну, і звичайно їхні боги: Дзеус, Діос, Сварог, Сіва. Заливали вони рідко населену Європу, шукаючи пасовиськ. Ішли помалу, але невгавно й неухильно, досягаючи аж через кілька століть найкрайніших пунктів Європи. Їх сліди — залишені на скелях зображення приручених волів, оранки, сонця, воїнів, що розмахують своїми сокирами. У їх могилах знаходять оці самі бойові сокири, золоті диски-сонця, бронзові чаші...

Та то було приблизно чотири тисячі років тому і було то воляче повільно. Одні племена напірали на другі, може й поколіннями засид-

Гетитська бойова
колісниця.
З єгипетського барельєфа.

жувались на одному місці. Але ось ці, що про них лементує Єремія, уже зовсім інші. Ці ринули навальним і стрімким потоком на «сильних конях», не даючи опам'ятатися. Повільного вола заступив бистрий кінь, що побив усі досі відомі можливості руху, зблизив простори, дав безконкурентній переваги верхівцям-кіннотникам над тими, що ще не мали приручених коней.

Знайшлися такі фахівці скотарства, що зуміли виплекати не тільки кращі породи дворогів чи там овець, а й непомітного досі коня. З дикого коня-тарпана вони вихохали щось досі невидане: гарячих і баских шляхетних скакунів, що покривають простір, як блискавка. Такою державою кіннотників була й Гетитська (Хеттська) держава, що в часи свого розквіту (1800—1200 до Р. Х.) володіла великими просторами на півдні Чорного моря. «Можливо, що вони увійшли в Анатолію (тепер у Туреччині) з півночі через Кавказький просмик між Чорним морем і Каспійським» — каже дослідник.¹ Але це не вони започаткували приручення коня. У їхній столиці Хатуза знайдено підручника, як приручувати коней, записаного на глиняних табличках. Автор цього підручника був із сусідньої держави Мітанні. Була така держава на півночі Месопотамії десь наприкінці третього тисячоліття до Р. Х. Видко, там мистецтво приручення й плекання коней було поставлене дуже високо, коли підручника склав мітаннієць Кіккулі.¹

Отже, ці гетити (хетти, а в англійській назві Hittites) говорили якоюсь цікавою мовою,

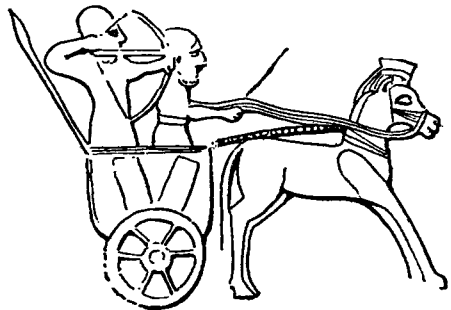
що в ній упізнають дослідники індоєвропейські коріння та назвали її протоіндоєвропейською.* А як згадати, що вони спустились десь із-за кавказьких гір, може з Кубані, то зовсім стає цікаво. Що за гетити? Може наші предки?

Були вони майстрі швидкого бойового нападу, якого ще ніхто досі не знав. Вони вигадали легкі двоколісні бойові колісниці, запряжені трьома кіньми, й на них летіли в бій. Один поганяє коні, а двоє б'ються. Під натиском такої блискавичної армії, звичайно, не могли встояти народи, які досі нічого подібного не бачили. Навіть могутній Єгипет потерпав і терпів поразки від гетитів.

Та, крім кінноти, гетити мали ще одну перевагу: вони вже мали залізну зброю й були монополістами цього, нового в ті часи, металу. Яка рідкість і цінність було залізо в ті часи, можна судити з того, що залізо цінилось у п'ять разів дорожче за золото та в сорок разів дорожче за срібло. Залізо вживалося для прикрас, так було його мало. Сам єгипетський фараон просив у гетитського царя, щоб той наділив його залізом. На це гетитський володар, що себе називав *сармат*² («цар землі»), відповів спочатку відмовою, але потім на знак прихильності трохи таки дав. Залізо ж — основна перевага того, хто його має, і не в інтересах гетитів було постачати ним сусідів. Де ж брали залізо самі гетити?

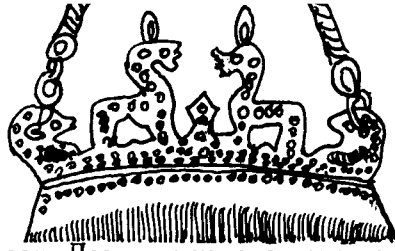
Це була тасмниця окремих родів у кавка-

* Перша фраза, що її розшифрували, була така: "Ну нінда-ан еццатені вадар-ма еккутені", що означає: "А тепер будемо їсти хліб і пити воду".

Гетитська бойова колісниця.

Гребінець-підвіска,
прикрашений двома кіньми.
Київська Русь,

зьких горах. Деяким племенам пощастило навчитися добувати залізо з руди і цього винаходу вони нікому не передавали. Ще тисячу років тримали вони в секреті техніку видобування заліза, бо хто мав секрет, той і був володарем світу. І гетитські царі мали десь у бганнях численних гір у своїй державі такі племена залізоборів.

Що сталося із Гетитською імперією? Її знищили нові завойовники десь 1200 року до Р. Х. Нові «люди з моря» ішли зі своїми пожитками та дітьми через усю Малу Азію й Сирію, аж дійшли до єгипетських укріплень. Вони були вже цілком озброєні залізом.³ Гетитської імперії не стало, але довкола Чорного й Каспійського морів порозселялися народи з схожими між собою назвами та укладом.

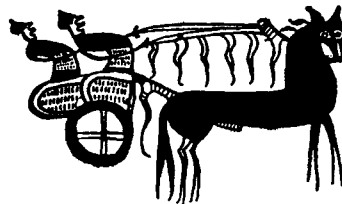
І так само європейська археологія стверджує, що приблизно за одну тисячу років до Христа якись верхівці із довгими списами й сокирами перейшли усю Європу і дійшли до найвіддаленіших її закутків, до найдальших островів. Їх перевага була у здібності швидкого пересування та в зброї, що досі ніхто не знав і не бачив.

Цей багаточисленний нарід верхівців переніс свої тотемно-релігійні уявлення з бика на коня. Уже кінь стає жертвенною твариною, охоронцем і віщуном, йому приписуються чудесні здібності. Уже в стародавньому індуському збірнику гімнів Ріг-Веда кінь починає грати видатну роль у мітології. Пара коней — *Ашвіни* — везуть у колісниці ранкове сонце Ушас.⁴ Упізнаємо в цих Ашвінах грецьких близнят *Діоскурів*, що везуть Єос, ранкове сонце, по небі в колісниці.

«Є підстави припускати, що на Криті шану-

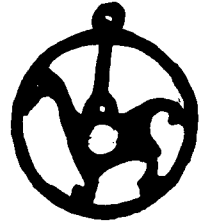
Діоскури.
Римська монета.

Зображення бойової колісниці. Мікени,

Стилізований коник,
вершник і сонце.
Верхній Салтів,
Харківська обл.

вали, як божественну істоту, дерев'яного коня. Що коні вважалися божественними, надприродними, відомо з «Іліади». Коней поїли кращим вином. Андромаха виносила їм їжу перше, ніж Гекторові, що повернувся з бою. Звертання до коней із проханням допомогти, характерне, як молитва. Коней завжди називали на ім'я. Як і гомерівські герої, вони — нащадки богів і мають славетний родовід. Вони безсмертні. Коні оплакують смерть Патрокла за всіма правилами ритуалу. «Коні плакали, як побачили, що їх шляхетний водій упав. Вони стояли нерухомо, звисивши голови долі. З вій їх ллялися гарячі сльози на землю в пісок, від туги за вбитим водієм. Пишні гриви їх упали на землю з обох боків і забруднилися чорною землею». Не загинув Патрокла, а горе коней викликало співчуття Зевса. Коні говорять людським голосом і пророкують, наперед оплакуючи смерть Ахілла».⁴

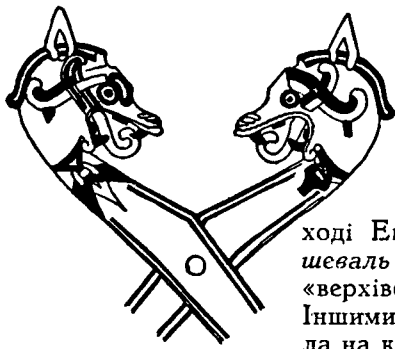
Подібно ж і в масагетів — кінь шанується в асоціації з сонцем. «Масагети... богом вважають тільки сонце, а в жертву йому приносять коней».⁵ Кінь уже жертвенна тварина, а це означає, що він і сам — божество.

Ці індуські Ашвіни-«коні» об'являються і в Ірані. *Асва* (*asva*) або *аспа* (*aspa*) — це іранська назва коня. Так само і в санскриті *ашва* (*asva*) — кінь.⁶ Об'являються вони і в сучасних грузинських закінченнях прізвищ «...швілі», що означає «господар коней».⁶ Один арійський князь у Сирії, згаданий у єгипетських записах, звався Бірідашва, що означає: «власник великого коня».⁶

Господар поганяє коні.
Кавказ.

І що ви скажете на те, що і в далекому за-

Різьблені кінські голови на передку вікінгських човнів. Скандинавія.

ході Європи, у Франції, кінь зветься так само: *шеваль* (cheval), а від цього *шевальє* (chevalier), «верхівець», а також і «шляхетний», «дворянин». Іншими словами, панівна верхівка, що прискакала на конях і підкорила місцеву людність. З цього «шевальє» еспанці зробили «кабальєро» в тому ж самому значенні. Наше слово — *кавалерія* — «кіннота» того ж походження.

Не важко впізнати в цьому Ш-В старовинне С-В (Сварог і його брата). Воно тільки перенеслося на нову істоту, коня, що став центральною постаттю, а колишні святощі відтиснув у царину пережитків. Із перегляду поширення Ш-В відразу видно, що рознеслося воно разом із верхівцями по всьому євразійському світі. Не тільки Франція, входить у цей ареал і Англія із своїм *свіфт* (swift) «швидкий» — а це головна ознака коня. Навіть *Швеція*, що її називає наш літописець Свеї, носить відтиск цього Ш-В. Справді, як казав біблійний пророк, нарід цей давnezний і численний.

Але це вже не ті архаїчні часи, коли вбиралися в шкуру свого звіра-божества, давали їм жертвоприношення, вважали їх царями тощо. Ні, культ коня набирає вже інших форм. Кінь і їздець зливаються в одну фігуру. Кінь — чудесний, несе на край світу, вивозить із усякої біди, але й їздець якнайпильніше дбас про свого вірного товариша. Він надзвичайно турбується про зовнішню виставність коня. Збруя на коневі вся в мистецьких орнаментах, у інкрустаціях, сяє й виграє коштовними металами, сідло дороге, килимове, вишите... Усе це має значення, як обереги, охорона коня від злих сил. Коли їздець помирає, то й його товариш-кінь іде з ним у

Кінь везе сонце. Данія.

Розпис погребального
склепу.
Керч, Кримська обл.

могили, бо вони ж нерозривне одне. Поминальні трапези-тризни відбуваються з жертвеним конем.

І відповідно з'являється новий образ. Уже не звіролюдина, як, скажімо, у асирійських зображеннях, а їздець на коні. Сіявуш, мітичний предок хорезмійців (Середня Азія), в образі бога-верхівця — улюблений сюжет на хорезмійських монетах від 1-го століття до Р. Х. і до VIII століття після Р. Х. Те ж саме й на перських, боспорських, тракійських монетах. Верхівець на коні — найпопулярніше зображення у скитів, кельтів, сарматів... У могильних склепах, на могильних каменях, на прикрасах тощо.

На тлі цього велетнського процесу, що тривав кілька тисячоліть, починаючи з появи гетитів (ще не вершників, але вже конярів), причорноморські скити — один з епізодів, але який значний! Перші звістки про них з'являються у сьомому столітті до Р. Х., а востаннє згадуються вони у II-IV столітті після Р. Х. Самі ж скити мали перекази, що живуть вони над Бористеном (Дніпром) уже тисячу років, як розповідає Геродот.

Скити проживали не тільки в Україні. На західному узбережжі Чорного моря була Мала Скитія, на відміну від Великої Скитії («Велика Скуфь»). Вони ж посідали незміренні простори в Середній Азії під збірним іменем *масагетів*, поділяючись на численні племена. За Каспієм були *саки*, а ці, що проживали в північному Причорномор'ї, на грецький лад звалися *скити*, біблійна їх назва *ашкеназ*, асирійська — *аскузаї*... Самі причорноморські скити звали себе *сколотами*. Уважається, що ці сколоти, вірніше їх держава, проіснували в північному Причорномор'ю 800 років.

Верхівець на коні.
Середня Азія.

Кістяна пластина від луки сідла.
Шоставиця, Чернігівська обл.

Скитська псалія з кости.
Басейн Сули.

І ще вважається, що ці скити — західня гілка закаспійських саків, іраномовні, і без ніяких помітних слідів розпливлися у морі слов'янських племен.⁸

Чи справді не масмо ніякого відношення до цих іраномовних вершників, що перебували 800 (а вірніше тисячу плюс вісімсот) років у степах України і потім, як мильна булька, зникли із своїми дивними іменами: Скілур, Анахарсис, Ідантирс тощо? Знову ж візьмімось ми до нашого випробуваного способу, пошукаймо в нашій мові пояснення на ці питання і сумніви. І вже відразу кидається ввічі найперше близьке до слова *скит* — *скот*, *скотина*. Це — збірна назва для свійської худоби. А коло цього слова відразу ж розквітає цілий куц питомених українських слів, таких, як *скора*, *скіра*, *скура*, *шкура*, *шкіра*, — це — «частина», «верх» скоту.

Аж п'ять варіантів. Це показує, у якому великому обігові в нас подане слово.

Скоро — синонім слова *швидко*; обидва слова відповідають назвам богів-коней: Діоскурів і Ашвінів, але в нас вони побутові українські слова.

Скут — що потім став «щитом». *Скутум* (*scutum*, лат.) — великий довгастий щит.⁹ Скут робився з волової шкури. У «Повісті временних літ» є також це слово. «Гліб же возьма топор под скутом».¹⁰

Шкана — стара коняка, що вже здатна тільки на шкіру.

Сакви — мішок на плечі, потрібний для мандрівного життя, очевидно, шкіряний.

Сак, *сачок*, — короткий верхній одяг, зручний для верхівця. На зображеннях скити саме у таких саках показані.

Скитатися — переходити з місця на місце.

«Коник» на миснику в хаті.
Жукинь, Чернігівська обл.

«жити, як скит». Царські скити були номади і зневажали осілих хліборобів, «маючи їх за своїх рабів».

Вияснюється, що скити — скотарі, які мають справу із шкурою, скотом. За те їх, очевидно, греки й назвали цим іменем. З їхньої ж мітології довідуємось, що це ще означало й коня. Раз якось Посейдон заснув на скелі Атте Колонус і під час сну його сім'я впало на скелю, а вона після того народила жеребця *Скіфіуса* (*Skyphios*) чи *Скіронітеса*¹¹ (*Skironites*).

Ну, а богів-юнаків близнят *Діоскурів* ми вже згадували. Дослівно: «боги Скури», що уявлялися, як пара баских коней. Вони щоранку виїжджають на небо, запряжені в колісницю, везучи ранкове сонце.

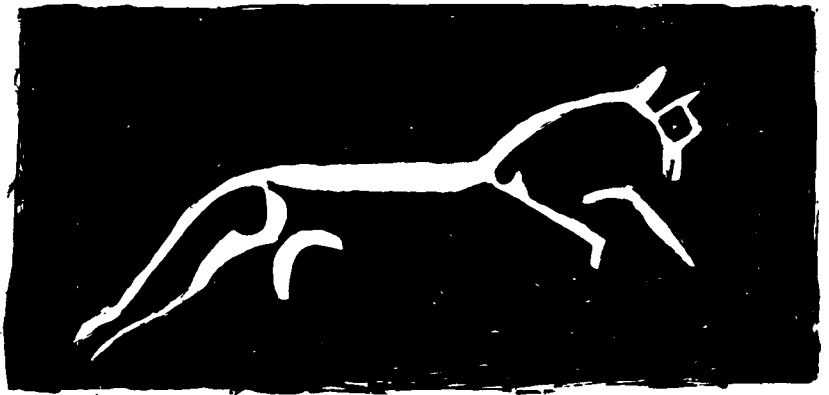
Так за допомогою грецької мітології ми вияснили, що ж таке ці скити були. А були вони конярі, табунники коней. Такими їх і показано на знаменитій скитській вазі, викопаній із могили Чортотлик (біля Нікополя). Степовики приборкують коней, вчать їх приклякати на передні коліна...

Перська назва *саки* (*sacae*), *саклаб*¹² мало відмінна від грецької. Так перси звали своїх сусідів, що проживали в закаспійських степах і були одним із масагетських племен. Але назва ця заходить у ще старіші часи, коли в двох протилежних кінцях знаходяться народи з цим самим іменем. На заході Європи — *Саксонія* (провінція Німеччини) і *сакси*, що взяли участь у творенні англійської нації; а на сході, у північній частині Індії — плем'я *сак'я*, що з нього походить Будда.^{12а}

Це ж можна сказати й про споріднене слово *скот*. Воно нібито наше слов'янське, а тим часом

Два скити-верхівці. Кінці золотого шийного обруча. Куль-Оба, Кримська обл.

Білий кінь
на горбі Уфінгтон, Англія.

таким іменем називають себе шотляндці — скоти. Скоти чи шкоти гордяться своїм іменем і старовинністю. Сухою мовою археологія повідомляє, що одним із складників старого населення Шотляндії були вихідці із північно-європейської рівнини біля двох тисяч років до Р. Х. Вони жили на пастушестві більше, ніж на осілому хліборобстві, і їх вожді виділялися тим, що їх ховали під високими могилами із зброєю престижу у вигляді тонко зроблених бойових сокирок. Різні міркування наводять на думку, що цей нарід прийшов із South Russia, себто українських степів, де він був у контакті з вищою цивілізацією сходу... Кожне поховання цього народу — під високою могилою. Цей похоронний звичай повинен бути зв'язаний з носіями бойових сокир і їм мають бути приписані найраніші могили в Шотляндії.¹³

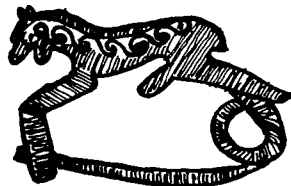

Срібна кельтська монета
Перемишляни,
Львівська обл.

Яке це знайоме! Високі могили, спочатку на Кубані, а потім у причорноморських степах...

Причорноморські скити, чи як самі вони себе називали, сколоти звали себе ще й *склав*. Як могло перетворитися «склав» на «слав», то на це є таке пояснення: у старовину кожне бойове з'єднання мало свій вигук, що з ним ішло в бій. Отже, коли склави йшли у бій і кричали «Склав!» то *к* стерлось і стало звучати «слав!» Ми ж і досі вигукуємо в урочистих випадках: «Слава! Слава!», як інші вигукують «Ура!» чи ще інші «Гіп-гіп, ура!» (Гіп — *hippo* — «кінь»), а кав-

Стилізований коник, шпилька.
Кавказ.

Коники-обереги. XI-е ст.,
Київська Русь.

казці — «Асса!», це їх улюблений вигук при танках, і очевидно, теж «кінь». «Слава», це ж і «слово», бо той родовий чи племінний вигук і був одне слово. В англійській мові «склав» (slav) і досі означає «слов'янин», а в перській теж і досі слов'ян звать «саклаб».

Ніхто не заперечить, що слова *слава* й *хвала* — рівноправні синоніми у нашій мові. Алеж «хвала» — звуковий варіант відомих уже нам «шеваль» (коняка), «швілі» (володар коней). І так, коло замикається, бо якщо «хвала» — синонім слова «слава», то напрошується думка, що й «слави» це «ті, що зуться коні». Народжені в багатовіковому процесі назви — *саки*, *сколоти*, *саклаб*, *склави*, *слави*, а також і *козаки* — все це тільки варіанти. Сталась лише одна знаменна заміна: *шва*, а як виявилось, то *сва* (Сварог), перемінив свій образ бика на образ коня. І де це сталося? Може на Кубані, біля Хвалиського моря (тепер воно зветься Каспійським). І коли? Може в другій половині третього тисячоліття до Христа, бо це ж там на Кубані знайдено найдавніші (з III-го тисячоліття до Христа) золоті могили степових можновладців у товаристві з табунами коней (від 20 до 400).

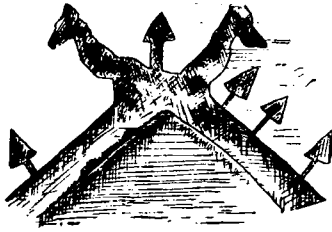

Стела з зображенням скита.
Ольхівчик, Донецька обл.

Якщо ж назва «слов'яни» не є спадщина від скитів чи пак «склав», а слов'яни це щось зовсім відмінне, що в ньому безслідно розпливлися скити, то де в нас узявся культ коня в його різноманітних пережитках? Колишні кінські голови, що

Верхівець на коні
перед вітарем.
Керч, Кримська обл.

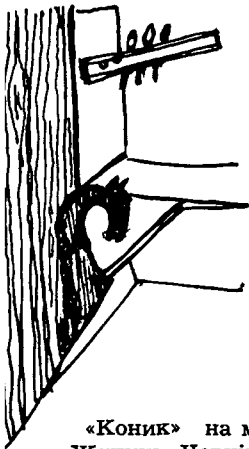
Мотив списа й коня
скито-сарматської епохи,
Симферопіль, Крим

їх вшали на хаті, на городі чи на воротах, тепер замінили виробленими з дерева кінськими голівками, що оформлюють верхи хат. Знайти кінську підкову — означає щастя і її прибивають на порозі, щоб усе з добром ішло до хати. Кінський гній — ліки від болю в грудях. На Новий рік уводять до хати коня, — «саме божество завітало».¹⁴ Прізвище Рябокінь чи Сивокінь — спадщина від предків, що звалися «Рябі коні», «Сиві коні», бо такий був їх родовий тотем. Був же в поляків герб «Кобиляча голова» і називали ж носіїв цього герба «Кобилячі голови», бо вони таке вигукували, коли йшли в бій.¹⁵

Культ коня можна простежити в усій нашій пісенній спадщині. Звідки це, як не від народу конярів, скотарів?

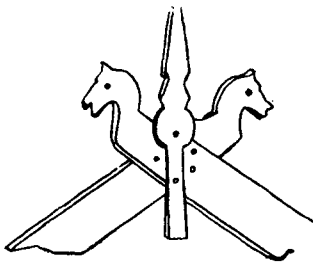
Ці верхівці-скити були голосні в історії Європи й Азії у останньому тисячолітті до Р. Х. Це ж вони своїми навальними й нищівними походами у Закавказзя, в Малу Азію розстрожили Асирію, зруйнували Ніневію, добігали до єгипетських укріплень. Це ж вони заснували столицю свою Саккіз в Урарту (Вірменія). Це ж про них лементували біблійні пророки, як наведено на початку цього розділу. Західнім своїм крилом вони набігали за Дунай, нищили балканські країни та допікали римським володінням своїми безперервними наскоками й нападами. Їх сліди-могили знайдено тепер у Мадярщині, у Німеччині, бо ж добігали вони аж до Райну.

Углянувшись у туманні обриси минувшини, що їх щораз значніше вимальовують новітні відкриття, можна вже бачити, що скити йшли тими ж шляхами, які за тисячоліття до них були вже відомі гетитам. Скити — наступна фаза того навального руху вершників, який започаткували

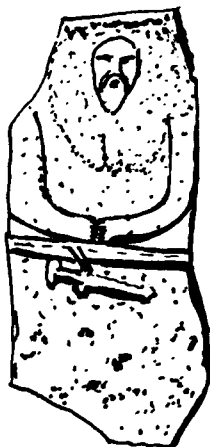

«Коник» на мисникух
Жукинь, Чернігівська обл.

Мотив списа й хоня в сучасній українській народній архітектурі. Христинівка, Київщина.

гетити, чи як називали себе вони, *гатті*. Вони, якись гатті, прийшли в Анатолію «з-за моря», спочатку змели попередників, а потім на тому ж місці заснували свою Хатузу, — укріплену столицю, що панувала в Малій Азії. Південні межі цієї імперії вже добре відомі, але які північні? Як далеко простяглася сфера впливу цієї держави на північ, на схід і на захід? Бачимо тільки, що різні тепер народи в різних кінцях мають однакові назви. На заході Чорного моря відоме тракійське плем'я *даки* (Дакія — попередниця Румунії) і в Середній Азії масагетське плем'я *даки*, теперішнє туркменське плем'я *теке*. Або *гети*. Середньоазійські *масагети* («великі гети»), західночорноморські *гети*, (і в тих, і других імена цариць: Таміріс, Томирис). Біблійні гетії — мешканці Палестини. Давидові псалми співалися під акомпаньямент *гиттейських* гуслів (Псалма 21). Давид забрав жінку Урія Гетійця (2 Самуїлова, II). Нарешті, появляються *готи*...

Стела з зображенням скита. Північний Кавказ.

Установлюють, що еспанське слово *каза* (*casa*) «замок», фортеця» і *гауз* (*house*) німецько-англійське «дім», і українське *хата*, *хижа* — мають один корінь із гетитським словом *хатуза* («фортеця»).

Нарешті, велика кількість назв місцевостей наче пунктиром накреслює сферу впливу гетитів. У Іспанії є провінція *Каталонія*, осідок народу *коти*. *Тіра-геті* — гети, що жили коло Тірасу. А скільки є Хотинів! Один у Басарабії, другий Хотин у Чехії, третій — на Волині. Під Києвом — Хотів, Гатне. У Білорусії — Катинь. А ось ще якась Хотена в північній частині Вірменії, а нарід — *хотени*.¹⁰

233

Та сама пластина, що й на ст. 227, з іншого боку.

Верхівець на коні.
Середня Азія.

Скільки питань насувається разом із цим! Може й справді вірні здогади В. Щербаківського й В. Петрова," що населення часів Трипілля було гетитське, як показує й антропологічне вивчення трипільських черепів та вигляд статуєток?

У гетитів найвище божество була Велика Мати богиня, Мати гір і рік, сама сонце... Але все це таке темне, темне! Поруч із цим бачимо на єгипетських барельєфах полонених гетитів і ось один із них — із козацьким оселедцем, і тип — зовсім не східній...

Той безмежний резервуар євразійських степів зроджував же все нові сили, безконечні назви племен, що мов у калейдоскопі змінювали одне одне... Навіть і скити — це ж тільки збірне ім'я, а племен та назоз родів було безліч.

Та ось на допомогу нам знову послішає наша українська мова. Вона зберегла цю назву *гатті* у слові... *геття*. «Геття!» і «гаття!» кажуть тільки до коней, до волів цього слова не скажеш. То як так, воно ж і означає: «коні». Та й упізнаємо в цьому самоназву гетитів, *гатті*, що такі означає «коні». Так і бачиш, як вони проносять на своїх баских конях, мов буря. У словнику Грінченка є цікаві родичі цього слова, «кінські».

Гатала — навскач.

Гаталай — галопування коня. Це таке народне слово, що навіть може прибирати ще інших форм. «Маленький Миколайчик по припідку гаталайчик» приказують до малої дитини.

Гаталати — бігти навскач.

Гача — (гачати, род. відм.) — лоша.

Гачур — жеребець.

Гачура — трирічна кобила, що не мала ще лошат.

Гетити-полонені на єгипетському монументі. Один — з оселедцем.

Скити у битві з мідянами.
Персія.

Чи ж не видно, що *гаття*, *гатті* — це й с «коні»?

А от ще далі. Старослов'янське слово *gati* (праслов'янське *hatja*)¹⁶ в українській мові звучить *гачі*. Це — штани, така характерна одіж для кіннотників. Погляньмо тільки, яку одіж носили стародавні народи? Хітони, туніки, тоги, халати тощо. Аж ось кіннотники запровадили штани й стали вони універсальною чоловічою одіжею нашої цивілізації. І звалися вони іменем т'х, хто перші почали носити — *gati*. Гетитів так і показують — уже в штанах, між іншим, по цій одіжі вже встановлюють якийсь зв'язок між гетитами й скитами, бо називають: «у скитській одіжі».

Але в тому ж Грінченковому словнику ми знаходимо ще й інші слова, що малюють цих *гатті*, як вояків. Ось — *гатити* — означає: «бити, рубати, сильно вдаряти, сильно стріляти, з гармат, наприклад». Іншими словами: «брати приступом фортецю так, як це роблять *гатті*».

Гатитися — «битися, рубатися, зударятися».

А ось народня форма зберегла й назву старшого, — *гатаман*. То й *гетьман* же — тільки варіант цього ж самого значення. І витворився він з того ж кореня — народу кіннотників, вояків, що самі себе звали «коні». Свій кінський тотем вони жертвоприносили і його їли побожно. Є й слово *гателити* — їсти жадібно, жерти. Ми вже знаємо, що значило в минулому «жерти». То це

Знак на черепицях даху.
Херсонес, Кримська обл.

ж можна прикласти й до слова «гателити».

Але гетити не тільки ж наші предки. Вони предки й греків, кельтів, римлян та інших середньовічних народів. Аж тепер ми можемо розшифрувати ще одну назву божества (крім Діос та Бог). Німецьке Гот (Got), англійське Гад (God) виясняється, як перенесена з тотемного божества назва на найвище християнське поняття Бога.

Наш здогад можна перевірити й на українській мові. Деякі питоменні слов'янські слова з цього кореня відклалися у нас у значенні «добро».

Вгіддя — земельні посілості, добра.

Гідний, гожий — гарний. Позитивне значення.

Вигода — знов слово з позитивним значенням.

Пригода — дивна, незвичайна подія.

Годити — старатися бути в пригоді комусь.

Згода — мир.

Годувати — давати їсти. Чи божество («гсд») годує собою, чи його годують (дають жертву).

Гадати — думати.

Гадать — ворожити (рос.). Мати стосунок із надприроднім, вгадувати майбутнє.

Вгадувати — приблизно таке ж значення, як і попереднє.

Год, год — рік. Новий год! Новий рік! Новий бог-сонце! Кінь і сонце були дуже переплетені в мітології. Тут розкривається зміст звичаю, приводити в хату на Новий рік коня.

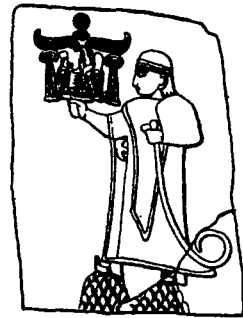
Наскельне зображення
кобили з лошам.
Середня Азія.

Тепер, коли ми придбали собі таких знаменитих родичів, як гетити, нам повинно стати цікавим про них усе. Аджеж усе, що про них стає відомо, стосується у великій мірі й нас і навіть у більшій, ніж заходу, бо ми з найдавніших часів перебуваємо у щільному зв'язку зі сходом, відстані не переділені морями, доісторія наша й сходу переплетена. Багато чого вяснимо й для себе, знаючи про гетитів, а вони ж залишили багату спадщину. У їх хатузах розкопують бібліотеки-архіви з десятками тисяч записів-глиняних табличок. Стіни їх хатуз вкриті барельєфами й різьбами. Вони подбали, щоб далекі наступні покоління про них знали.

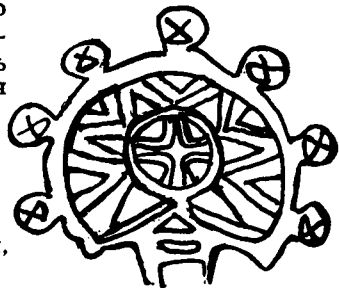
Цікаво ж зиркнути, які божества-опікуни охороняли гетитів. Багато між ними й нам знайомі. Ось бронзова статуетка оленя; бронзова статуетка вола у ярмі; крилата людина з головою птиці, тримає сонце; крилате сонце; богиня на левові; бико-люди: ноги, хвіст, роги тваринні, а руки й тулуб та обличчя людські — ця істота тримає сонце; корова-сонце, що дуже подібне на нашу різдвяну зізду.¹⁹

Усе це — льокальні родові охоронці-боги, між ними не помічасмо коня, він ще не богує у самих гетитів. Ці їхні тотеми дуже старовинні. Але на перше місце вибивається сонце, що було державним знаком гетитів. Цар мав титул сонця й сам себе іменував: «моя сонячність». Ось молитва, виписана з ритуальної церемонії царя Муваталліса (1300 до Р. Х.):

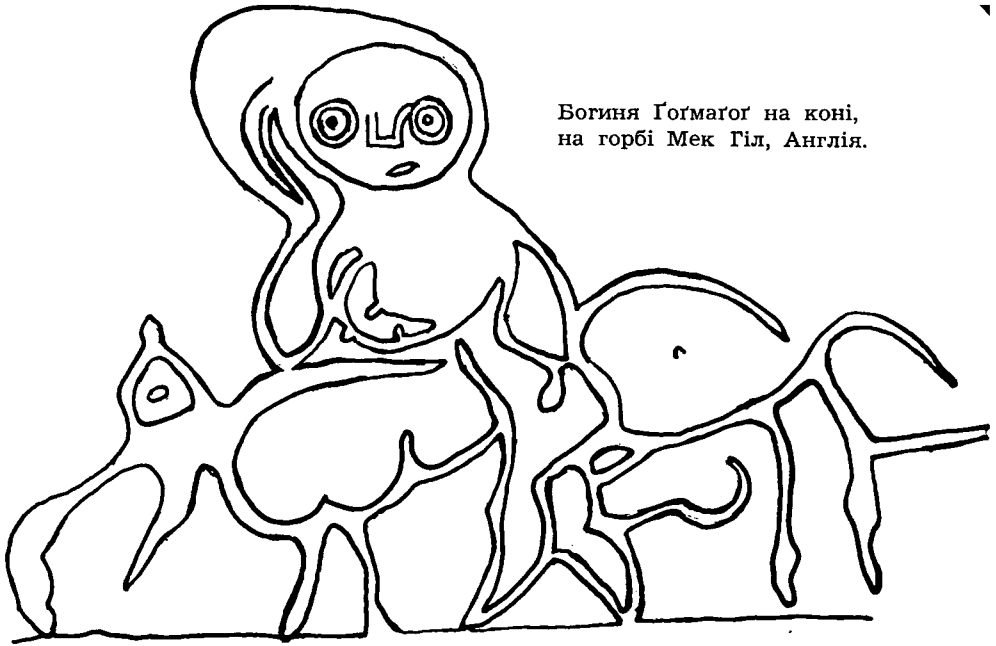
«Боже, Сонце неба, пастуше людей!
 Ти встаєш із моря, Сонце небесне,
 Вгору по небі ти йдеш своєю дорогою
 Сонце боже небесний, мій пане! Дітям людським,

Знак гетитського царя із символом крилатого Сонця. Анатолія, Туреччина.

Гетитський знак сонця. Дуже нагадує нашу різдвяну «зізду». Там же.

Богиня Гогмагог на коні,
на горбі Мек Гіл, Англія.

Собакам, свиням, диким тваринам у полі
Ти даєш справедливість, о, божественне Сонце,
День-у-день!»⁵⁰

Цей державний знак — крилате сонце — пізніше став державним знаком Персії. Країн сонця в тім східнім напрямку об'явилося багато. Хуррити («хурр» це й є «сонце»), Хорасан, Хорезм («Земля сонця»), Хорсабад місто...

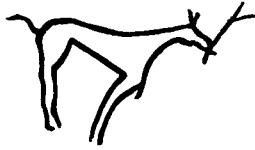
Чи не впізнаємо ми й нашого слов'янського Хорса, бога сонця? Німецькою й англійською мовою це ж означає «кінь» (horse).

В Англії якісь далекі предки на горбах викладали білим каменем велетенські фігури верхівців на конях із сонцем і ті фігури мали імена Гог, Магог. Боги й богині сонця, а також і далека ремінісценція біблійного князя Гога з Магог-землі. Хтозна — чи то скитського, чи гетитського...⁵¹

Наскельне зображення коней і їздця,

Швеція.

Відтоді, як людина сіла на коня й стало можливим дуже швидко пересуватися в просторі — прискорилось схрещення народів, а з ним і схрещення ідей та на цій базі витворення нових, вищих. Якби не було коня й заліза, то не було б і нового кроку людства. І по цей день у Європі було б так приблизно, як застали еспанці у південній Америці. Це завдяки коневі настала та епоха, що в ній живемо й діємо.

Навіть велике божество попередньої епохи, Сварог, перейшов на службу до нового й став ковалем, що підковує коні.

Та й цей тотем, коня, вже вигасає. Ніхто й не здогадується, що цей ветеран, якого заступив кінь сталевий, був колись божеством. Уже не вішають на воротах оберега, череп кінської голови, як було ще не так давно. Але підкову все таки прибивають на порозі, внутрішнім вигином до хати, — щоб усе входило до хати з добром. Знайдена на дорозі підкова — добрий знак, треба її берегти на щастя. Підкову-брошку можна побачити дуже часто. Це тепер прикраса, а колись був охоронний амулет, символічна частина божества.

Так пройшла перед нами еволюція божества. Від звірини-самиці, Великої Матері роду, через рогату корову, що носить на рогах сонце, корову-небо, — до бика, що символізує відтворчу силу природи й культ фаллоса, у переплетенні з сонячним культом. Сонце й стихії (грим-блискавиця, вітер-буря тощо) та влада царя-патріярха, самого бога пастухів. Нарешті, кінь, що басує на небі. З яким трудом витворювалось уявлення

239

Фрагменти з рисунків
Кам'яної Могили.

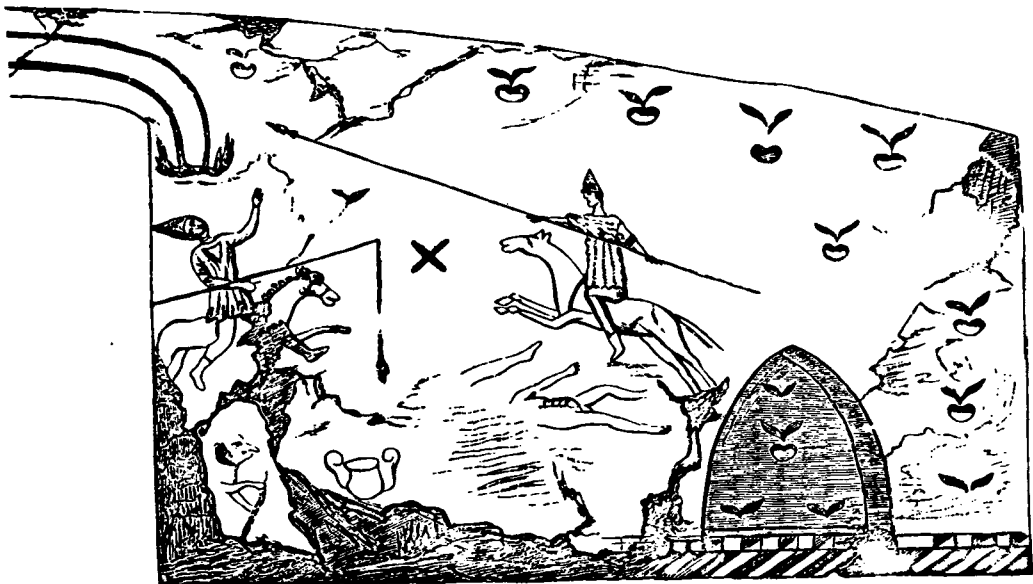

Фрагмент різьби на плиті
Кривий Ріг, Херсонська обл.

про єдиного Бога, що вище людського розуміння!

З появою заліза дійшов до кінця подвиг людини — освоєння більшої й дужчої за себе фізично тварини; перший етап оволодіння природою скінчився. Людина вже давно виділила себе із звіриного царства. Вона вже різко відмежовує себе від звіра, звір стає для неї домашнім приятелем, слугою, тягловою силою, шкірою, вовною, харчовим продуктом — усім, тільки не божеством. Та й то не конче. Усе це людина пробує вже замінити синтетичними, штучно виробленими матеріялами: з газу робить матерію для одягу, з пластику — заміну шкіри, а м'ясо також може бути замінене таблетками. Людина тепер уже великодушно творить інституції охорони тварин, як слабших істот, від людської жорстокости.

3 настінного розпису в похоронному склепі. Керч, Кримська обл.

Композиція на плиті Кам'яної Могили.

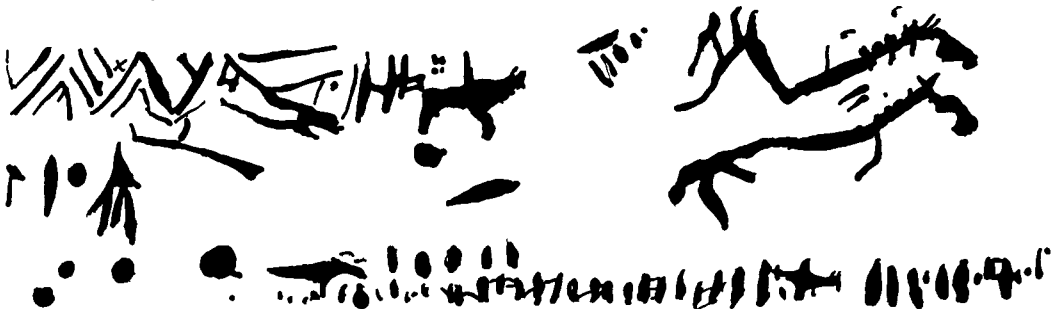
15. КОЛИСКА

Чи варто було стільки шпортатися в давноминутих віруваннях, себто вигадці диких і примітивних людей, що стояли недалеко від звіра й уявляли себе частиною звіриного світу? — спитаймо себе після всього цього, що було попереду сказано.

У цих словах — жахливе недооцінення тотемізму. Навпаки! Тотемізм не тільки відіграв величезну роль у становленні людини людиною, як всебічна школа, але ще й сьогодні має таке, чого слід сучасній людині повчитися.

1. Тотемізм це, насамперед, тренувальна школа, що в ній людина навчилася мислити. Цілі сотні тисячоліть проходили, поки людський розум здобувся проробити ту маленьку розумову операцію, що сьогодні легко робить п'ятилітня дитина. Магія — вірування в споріднення за суміжністю й за подібністю — відклалась у нашій мислительній системі, як здібність робити асоціації за суміжністю й за подібністю. Це — підстава образowego мислення поета. Усі перші святі книги написані цією образОВОЮ мОВОЮ, мОВОЮ звіриних символів, як і належить мудро-

Те ж.

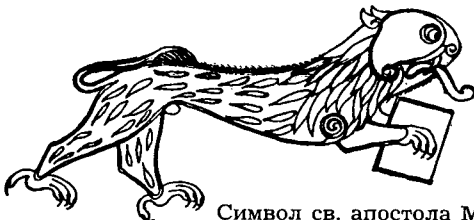

Мітична істота:
собако-птиця.
Київська Русь.

сті, витвореній в лоні тотемізму. У нашому щоденному вжитку залишилися ці (деякі) ходові символи: кішка — «затишок», змія — «розум» лис — «хитрість» тощо, тощо. Звірина символіка — перший крок до вміння абстрагувати, вживати одного збірного поняття, замість перелічувати багато поодиноких. Цим ми зобов'язані багатьом тисячоліттям тотемізму. Без цього не могли б відбуватися логічні і всі складніші розумові операції, що базуються на логічних. Високорозвинене мислення не могло б існувати, як не може існувати вища математика без перших чотирьох арифметичних правил. Велика заслуга тотемізму, що він підготував ум до абстрактного мислення. Отже, на фундаменті тотемістичного мислення базуються всі дальші його форми.

2. Виявом мислення є мова. Мова це набір словесних символів, що ними оперує думка, хоч і не такий гнучкий та багатий, як сама думка. Мовні звуки це звуковий вияв мізкових вібрацій. На розглянутих вище мовних прикладах ми не раз переконувалися, як у лоні тотемістичних уявлень зроджувались основні мовні стовбури, що на них розгалужувалися мовні дерева. І не тільки дерева, а гаї, ліси мов. Якби не було таких багатобічних ідеологічних стосунків із тотемним звірем, то не було б і вироблених відповідних звуків, які лягли в основу людської мови.

3. Сучасна наука, при всіх її запаморочливих успіхах, недалеко зайшла вперед за тотемізм у вузлових своїх проблемах. Навіть не знати, чи можна це назвати прогресом — твердження хемії, що матерія не гине, смерти нема, а є лише безперервний життєвий процес переміни одного виду матерії в другий. Наприклад, тіло людини

Символ св. апостола Марка — лев.
З Євангелії St. Chod,

Символ св. апостола Луки.
З Євангелії св. Августина.

не вмирає, а перетворюється в солі, ці солі втягає в себе корінням рослина, а рослиною живиться звір, а звіра їсть другий звір, бо й м'ясо — тільки сконденсована рослина. Коротше — одне віддає себе другому.

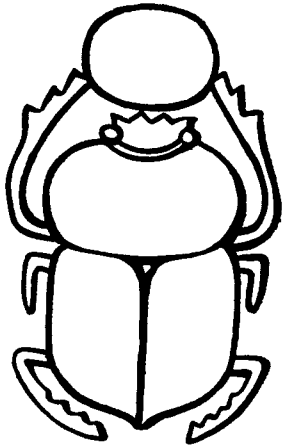
Це ж точнісінько те саме, що знали й тотемісти, але дійшли вони до того без кропіткої лабораторної праці. Вони знали, що одна істота з'їдає другу, а ту з'їдає знов інша і т. д. — і так іде обмін усередині цілоти. Рівноваги дотримано. Усі стають родиною. І де ж тоді заслуга науки, якщо вона після довгих блукань мавпцями відкрила тільки те, що давно без неї знав тотеміст?

Походження людини? Тотеміст відразу був певний, що він — нащадок звіра. Навіть більше: що людина — таки сама звір. Наука дослідила це, простеживши розвиток людського ембріону, що прискореним темпом переживає звірину частину своєї біографії, всі етапи розвитку живої істоти, почавши з протоплазми. Ембріон людський спочатку має зябри, потім виглядає, як щеня, дитина родиться зморщена, як мавпа, аж тоді вже стає гарною людською дитиною. Сто років уже переконує дарвінізм цивілізований світ про те, що тотемісти знали напевно.

Може хто вважає, що первісні й примітивні дикуни (гарна шана до своїх предків!) не знали законів природи й бачили світ у перекрученому власною уявою вигляді? Згода. Але чи сучасна людина, навіть її наука ХХ-го століття бачить світ не перекручено? Щоденні відкриття нових, невідомих досі сил природи показують, як ми перекручено бачимо світ. І навіть ще вживаємо виразів перекрученої уяви. Усі вже знають, що зем-

Сфінкс. Сирія.

Скарабей котить сонце.
Єгипет.

ля ходить навколо сонця, а не навпаки, але уперто кажемо: «Сходить сонце». Усі знають, що газ, повітря — теж матерія, але перекручено вважаємо їх нематеріяльними. Учора ми вважали перекручено, що атом неподільний, а сьогодні (мабуть, теж перекручено) — що він ділиться на ще менші частини.

Наука зоології поділяє на види все звірине царство. Тотемісти мали досконалу характеристику виду, ідеальну й для науки: Великий Олень, Мати Маїсу, Велика Мати Картоплі, Житня Баба, бик Асур тощо. Це тотемне джерело, куди відходять і звідки прибувають усі поодинокі істоти — хіба це не поняття виду? Тільки воно висловлене іншою, образною мовою.

4. Тотемізм заклав і дві основні течії філософії, — матеріалістичну та ідеалістичну. Що справді таке — віра в переміну одної матерії на другу (на мові тотеміста «взаєможертва»), як не матеріалізм? І що таке «Велика мати роду», яка ніколи не вмирає і в якій живуть душі померлих, як не образно виявлене поняття про Дух? Ще багато після цього треба, щоб провадити складні філософські спекуляції. Але як би могли з'явитися висоти людського мислення, коли б десятки чи може й сотні тисячоліть тотемізму не підготували ґрунт?

5. Тотемізм, ця (нашими словами) техніка приручування звіра й підпорядкування цілям та потребам людини, в дійсності — щось безмірно більше. Це — велетенський крок людини, що підняла ногу з попереднього місця, тваринного, і ще не поставила на нове, духове. Усі ці згадані попереду (і незгадані) культури — лише зразки, як зіпсовано первісну ідею взаємин людини із

Оленята.
о. Хортиця, на Поділлі.

всесвітом. Усі ці різноманітні культури — барвисте цвітіння первісної думки на шляху людини до вищого стану, усе це — різні стежки до одної цілі. Одні виявилися сліпими й не привели ні до чого, позалишалися у вигляді незрозумілих обрядів, звичаїв та забобонів. Другі — плідні, вони повели людську думку до перспектив, яких ми в теперішньому нашому стані не можемо ще розгледіти.

Основна ідея тотемізму — нуклеус усіх релігій. Людина — частина, відміна і вияв божества, а стосунок між людиною і божеством — постійний взаємообмін. Людина добровільно й радісно дає себе божеству, божество так само любовно й радісно дає себе людині. Здійснюється це у формі жертви, а жертва це — циркуляція божественної есенції через Бога, Природу, Людину. Жертва (чи то людини, чи божества) прибирає суть і ім'я божества, а хто її вкусить, то теж приєднається, причаститься.

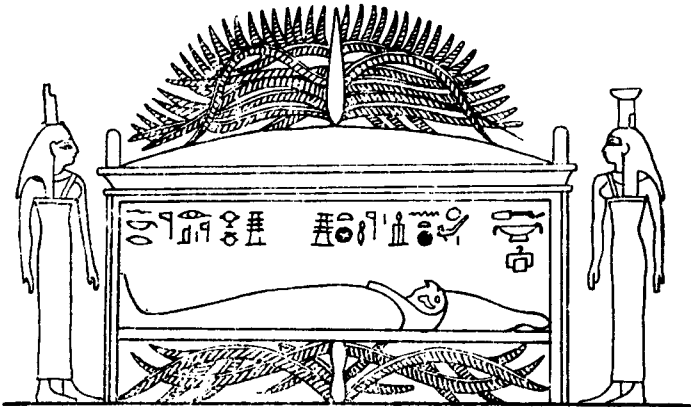
Може не так? Переконаймося на кількох паралелях із сучасних мов. Ім'я в кожному куцикові слів однакове:

У нашій:

Жрець — той, хто приносить жертву.

Жертва — те, що приносять у жертву.

Жерти — їсти побожно, причащатися субстанції божества.

Гробниця Озіріса. З неї росте дерево. Єгипет.

Хижак-грифон замучує оленя. Пазирик, Гірський Алтай.

Їжа — те, що жерли, тепер просто харч, провізія.

Щось подібне і в французькій мові: *Vikarij* (vicaire) — жрець, той, що приносить жертву, священник.

Віктуалія (victuaille) — їжа, провізія.

Віктім (victime) — жертва.

В англійській:

Прієст (priest) — священник, той, хто приносить жертву.

Прей (prey) — жертва. У словнику перекладається «молитва», але первісний зміст розкривається в назві хижакої птиці. Bird of prey (бірд оф преї) — хижа птиця, та, що забирає жертву. І в нас «молитися» означало «жертвувати»: «Вілам короваї молють» (себто приносять у жертву).¹

Прєєр (prayer) — молитва і той, хто молиться. Жертвування і жертвувач.

У всіх трьох прикладах одна й та ж картина. Священик-жрець приносить жертву із заклинаннями-молитвами, а потім її усі їдять родом, — «жеруть», «віктуються»... Як рудимент цього, сучасний звичай: перед обідом батько має прочитати молитву, тоді вже їдять. Сучасний батько спрощено виконує функцію жерця.

Ця чиста ідея тотемізму зазнала різноманітного перекручення, що його в загальному можна б класифікувати так:

а) Бажання допомогти тотемові розмножитися, себто протегування йому, взамін за його протегування людям. Такий австралійський інтічіум. У час розмноження тотемної тварини відбуваються вродистості-чарування, тотема не їдять, лише потрошку причащаються його під час

Панатеня, свято в честь богині Атени і її жертвоприношення. Греція.

свята. Наш піст перед святами саме такого походження. Потім неїдження тотему під час розмноження у деяких народів переродилося у звичай не їсти свого тотему зовсім. (Між іншим, чому? у нас не їдять конини. Чому?). Простодушна людина чесно зводить порахунки із тотемом та обмінюється протегуванням.

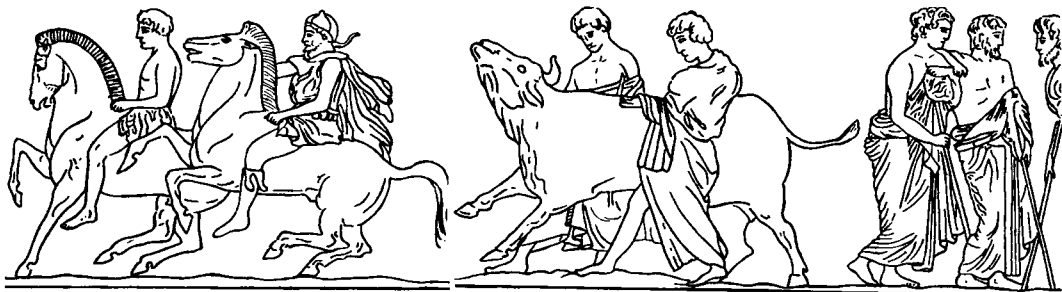
б) Людська жертва з-поміж свого роду. Кожне умирання так і розглядалося, як жертва тотемові. «Щасливий той, кого з'їсть крокодил», — вважали єгиптяни. Але коли прийде стихійне лихо, посуха чи що, то треба умилювати богів і принести їм жертву від себе, з свого роду. Не далеко ходити, таки в слов'янському середовищі таке діялося: «І жряху їм, наричующе я боги, і привожаху сини свої і дщери, і жряху бісом, і оскверняху землю требами своїми І оскверніса кровми земля Руска і холмо-ть».² Кидали жеребок на отрока й дівицю, кого з них «зарізати богом»...

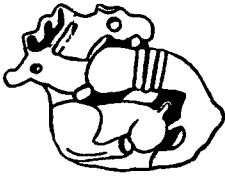
в) Звичай вибирати на три дні «царя», йому догоджати й віддавати царські почесті, а потім убивати. Такий звичай відомий у Месопотамії. «Щоб династія не прийшла по кінця, цар Ерра Імітті посадив садівника Енліль-Бані замість себе на трон». Йому мали три дні віддавати царську почесть, коронувати... і вбити. Це робилося щорічного року. («Хроніка старого Вавилону»)³ У старій Європі теж був звичай вибирати царя на три дні, що замінив би справжнього, який zostався живим. У «Золотій гілці» Фрезера є багато прикладів. Цей звичай розкриває значення, що таке цар. Очевидно ж, що жертва, яку плекали для того, щоб потім віддати богові.

Виразно й досить голо це представлено в

Мітра ритуально забиває бика. Сіцилія.

Хижак перегризав
горло оленеві.
Зах. Сибір.

Індії.

«Від касты Кондг у 1902-му році прийшло до уряду прохання узаконити людські жертви. Для жертви купували дитину, і вона росла до часу, з нею добре поводитися, а в час убивання напоювали опіюмом і садовили біля стовпа. Юрба танцювала довкола із співом: «О, Теда Пенно, ми тобі даємо жертву!» «Дай нам добрий урожай за це і здоров'я!» Жертву цього дня ведуть додому. Другого дня задурманену жертву обмащують олією, кожне до неї доторкається та намащується. Юрба з жертвою обходить село, разом із стовпом, що волочиться по землі... Потім беруть жертву у джунглі, прив'язують до стовпа, прикрашують квітами... Усе, що з нього взято, — святе. Бажаючи взяти від нього трохи слини, щоб помастити своє тіло, майже задушують. Так водять жертву сім днів, а після того або задушують, або ламають шию, тоді кожен вириває шматок тіла й біжить із ним до свого поля, щоб забезпечити добрий урожай»...⁴

Жертва має бути в красі й розквіті сил. Бог має бути вдоволений. У ацтеків 1497 року під час посвячення храму в Гюйтціолопочтлі було дано в жертву 20 тисяч осіб. Ацтецькі жерці вибирали найкращих із шляхетних полонених на жертву. Жертва жила пишно один рік, а в кінці року її коронували і приносили в жертву. Бог відновився. Ацтеки вірили, що бог має годуватися людською кров'ю.⁵

Та те ж робили й кримські таври, як згадувалося попереду вже.

г) Намагання обійти закон самовіддачі ще й іншим способом: заміною людської жертви тваринною. Тут уже виступає тільки одна частина

Жрець забивав жертвовного бика. Крит.

жертвування. Тварина — тільки страждальна істота, ніякого взаємопожертвування вже нема. З двох половин взаємодії залишилась тільки одна, вигідна для людини. Це вже час, що людина далеко відійшла від своїх перших уявлень, утратила почуття рівності із звірем, а не то що божествлення, відчула себе вищою. П'ячала хитрувати, винаходити різні викрути, щоб обійти старі обряди. У первісному «інтіціумі» мати роду просила жертву вибачити, що її їдять, «бо діти голодні». Тепер зайшов іншого роду обмін. Люди дають богові жертву, бо бог «любить нюхати пахощі крови», а за ці пахощі бог платить людині опікою. Торг натурою. Бо як не буде дано жертви, то бог розсердиться і зніме свою опіку. До речі, люди самі ж поїдають цю жертву.

Так до невпізнання викривлено ідею тотемізму, і дедалі ідея ця все більше викривлювалася та егоїстично витолковувалася. Розв'язка йде не лінією внутрішнього вдосконалення, а лінією виконання ритуалу із збереженням інтересів людини.

Інша дорога, інший сліпий кут:

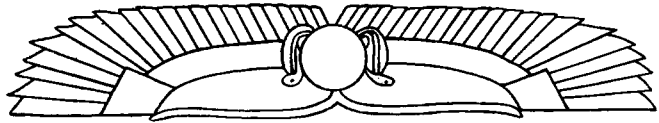
а) Ушанування окремішної тварини, як справжнього божества. Бик-цар Єгипту, чи в Ін-

249

Жертвоприношення бика перед храмом Юпітера. Рим, Італія.

Крилате сонце. Єгипет.

дії — священна корова. Ця, так звана, зоолатрія, що витікає із загублення справжньої ідеї, показує, який великий час минув від народження ідеї самовіддачі до культу звірів у Єгипті.

б) Олюдинення звіра й надання йому людських рис. Зевс, Астарта, Аполлон, Ізіда тощо — усе це вже люди, але із звіриними атрибутами.

в) Божествення явищ природи, що або на звірях їздять, або мають звірині прикмети. Наприклад, крилате сонце.

г) Звичайний спорт, наприклад, бої биків в Іспанії, чи півнячі бої. Це теж пережиток первісної ідеї, у якому вже все геть чисто забуте, а зостався лише смак публіки до «гострих відчужень». Тварина тут навіть уже й не жертва, а річ для розваги.

Отак зазнав поламавання первісний тотемістичний закон взаєможертви, звироднів і викривався до невпізнання, а то й до цинізму. Здавалось би, ці ідеї з розвитком духового змісту людини мали б перенестися в суто людський світ, у площину взаємин між самими людьми. Але цього не сталося. Якщо є війни, то значить нема здійснення ідеї.

Дві тисячі років тому, якраз із початком сучасної ери, цю зіпсовану людьми ідею пригадав і продемонстрував у найчистішому вигляді на прикладі свого власного життя, галілеянин Ісус Христос. Він проголосив ті самі слова, що їх виголошували в печері засновники тотемізму і що лунали багато десятків, а може й сотень тисячоліть. Ось та формула: «Це є тіло моє — каже Ісус, розломлюючи хліб, — прийміть і їжте». І далі, про чашу з вином: «Се кров моя нового заповіту, що за многих проливається» (Марко,

Аполлон летить до Гіпербореї. Греція.

Св. апостол Марко — лев.
З Євангелії Durrow, Англія.

14). «Тіло моє, справді, їжа, а кров моя, справді, напиток. Хто їсть моє тіло й кров мою, — у мені пробуває, а я в ньому». (Йоан. 6, 55, 56).

Це ж чисто тотемістичні формули, вживані тисячами й тисячами віків, а такі зрозумілі сучасникам Христа. Саме цих символів він ужив, щоб передати їм в образах, якнайбільш зрозумілих і ясних, свою ідею.

І це — центральне, найсвятіше місце християнської літургії. «Це є тіло моє, що за вас ламається на відпущення гріхів. Пийте її всі, це є кров моя, що за вас проливається на відпущення гріхів». Жертва просить сама, щоб її їли, вона добровільно дає себе. І ця жертва — людина. Вона промовляє ті слова святости, що йдуть із людиною із глибокого палеоліту. Вони настільки всеохопні, що й Христос узяв цю випробувану тисячоліттями формулу, вклавши в символ новий зміст, відповідний до нашої епохи.

Минуло дві тисячі років. Але людство ще й досі не зрозуміло значення крові й тіла Христового, жертви нового заповіту. Очевидно, дві тисячі років — дуже ще малий час, щоб розвинулись ті ідеї, які заклав він, як зародок, в уми малого кола своїх учнів. Алеж прийшла вже нова доба, то мусить прийти нова мораль і етика, новий устрій душі, перший наступ на людське себелюбство. Не може ж нога, яка відірвалася від старої звіриної опори, висіти в повітрі безконечно, має вона колись стати на нову точку опертя. Аджеж призначення людини — вирватися з тваринного себелюбства і справді таки перейти в стан істот, які вже не тварини.

Справа йде дуже помалу. За дві тисячі років ще дуже мало змін у людській душі. Та той рух

Св. апостол Йоан.
З Євангелії St. Chod.

Рисунок на плиті Кам'яної Могили. Нагадує оленя.

«Птиця з видом діви».
З Євангелії XV—XVI
Київ.

християнства, що відбувся протягом кількох століть після життя Христа, показує, що люди таки потребують цих ідей, інакше проповідь генісаретського Рибалки не зазвучала б на весь світ. Численні християнські формації нашого часу показують, що люди щиро хочуть наблизитися до розуміння Христового прикладу.

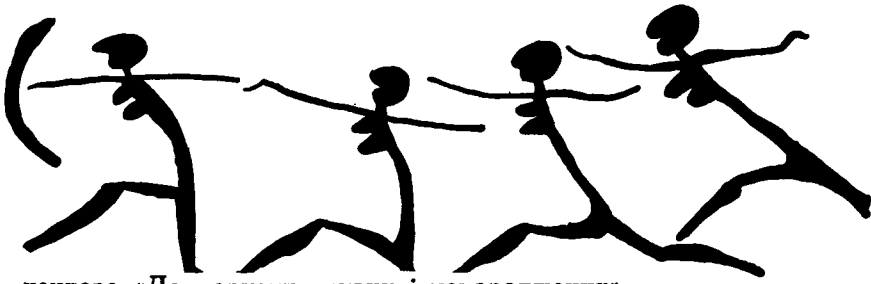
Ще й другі побічні ідеї беруть свій початок із тотемізму. Ідея непорочного зачаття започалася в тих віддалених часах, коли людинозвір не мав уявлення про біологію. Жінка має здібність появляти живу істоту, а тому вона й діва, себто має божеську здібність — такий хід думки перших мислителів. А ще коли жінка під час вагітності побачить якого звіра та дитина вродиться із знаком, то вже й є матеріал до постановня міту про родовий зв'язок, про початок роду від звірини. Таких явищ немало занотовано й тепер: вагітну матір вражає щось, а потім на тілі дитини є такий самий знак. Отже, це дуже стародавня ідея.

Ще одна ідея веде свій початок від тотемізму, а саме — перевтілення душ. Як тотемісти, так і прибічники теорії реінкарнації вважають, що душа кудись відходить, з тим, щоб знову втілитися. Сучасні метафізики виробили складну теорію, але по суті не нову. Тотемісти думали так значно раніш.

Наше українське відчуття — єдність мертвих, живих і ненароджених — згадаймо навіть Шев-

Фантастична тварина. Татуювання
на правій руці похованого
вождя. Пазирик, Гірський Алтай.

ченкове «До мертвих, живих і ненароджених» — це також із того самого грона ідей.

Австралійський
наскельний малюнок.

Навіть матеріалістичний комунізм розвинувся із первісних тотемістичних ідей родового комунізму. «Інтічіум» австралійський у французів зветься комунія (себто причащення свого родового божества).

6. Тотемізм не тільки колыска всіх релігій, не тільки дав поштовх розвитку мови, але також усякого роду мистецтв. Той перший звук, що видавала людина і що був першою назвою звіра-людини, був він одночасно й магічним вигуком, себто першою піснею, зародком заклинань та мотивів, що мали чудодійну силу. Здатність впливати на свого тотемного родича піснею, себто багато разів повторений звук, а потім групи звуків і стала зародком сучасних пісень та опер.

Те ж можна сказати й про танок. Перший танок це — наподібнювання рухів тварини, уподібнення її. У багаторазовому повторенні рухи стали ритмічними і викликали екстазу, що й була, властиво, відчуттям з'єднання з божеством, піднесенням, вірою в успіх і самим успіхом.

Перевдягання у свого тотема, надягання личин, машкар і скуратів, представлення сцен мітичного походження людини від свого звіриного родича — це зародок сучасної драми, театру. Наші Масляна, Різдвяні дійства, французький Марді Грас, ірландський Галловін, усілякі карнавали тощо — це все рештки народніх свят-маскарадів, «перетворень» у оленів, ведмедів, вовків тощо, що походять із тотемних часів. У

253

Танок орла у північно-американських індіан. Арізона, США.

Печера Баламутівка,
Чернівецька обл.

музеях Європи (наприклад у Зальцбурзі) можна побачити такі самі звірині маски (місцеві реліквії з минулих часів), як і на Полінезійських островах, що ще сьогодні в дії, чи на танцюристах Індії, Тибету під час виконання їх релігійних обрядів у храмі. На П'ятій Авеню у Нью-Йорку у вітрині подорожньої агенції «BOAE World of Travel» можна побачити між іншими зразками англійських дивовиж і голову випханого вепра. Напис такий: «Випхана вепрова голова ще й досі складає частину церемоній у Різдваєних святкуваннях у Квін Коледж Оксфорд та деяких старих сільських заїздах (inn's) у Британії».

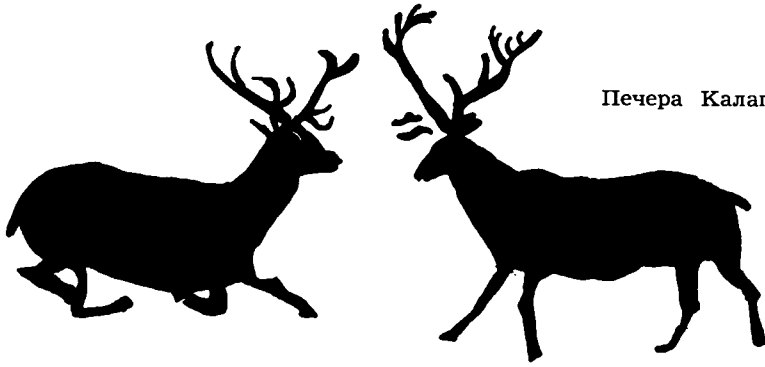
Мітологія і фолкльор це початки літератури. Мітологія започатковувалась у родових переказах про походження роду, світу тощо. Наші казки це такі самі міти. Нестримний лет фантазії грецької мітології й досі вражає нас, а в дійсності це початкова усна словесність, зроджена тотемістичними віруваннями, що їй удалося не загинути, як загинули інші. Священні книги сумерійців, єгиптян, індусів, жидів та інших виростають із тотемістичних пережитків і написані чисто звірино-символічним стилем.

Письмо також розвивалось із малюнків, бо треба вважати, що наскельні зображення звірів це не що, як письмо їх творців. Шляхом спрощення і схематизації фігур дійшло до сучасних літер.

Малярство і скульптура, що мають чотириста століть за собою,⁶ в тотемістичні часи дали всі ті напрямки, які маємо й тепер. Буйний реалізм малюнків у печерах Франції та Еспанії й досі чарує нас соковитим життям, переносить назад на 25 тисяч років. У тотемістів були вже й

Мінотавр.
Крит.

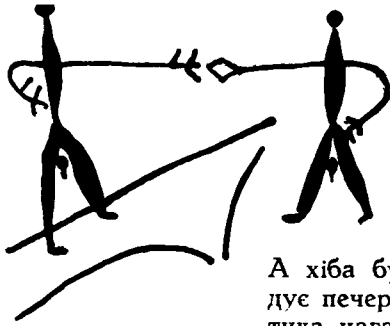
Печера Калапата, Еспанія.

символізм, і схематизм, що перед ним нікчемніє сучасне «модерне» мистецтво. Коли поставити поруч пам'ятники археології й сучасні «модерністичні» витвори, то відразу приходить на думку, що сучасний «модернізм» — тільки невдалий плягіят витворів тотемістичних епох. І нічого не може наша хвалена найпередовіша цивілізація видумати? Підіть до печер у Піренеях і там опинитесь наче в тривимірному кіні, серед живих отар і табунів диких звірів. Такими бачили їх очі маляра і такими передаз він їх на склепіннях печери — і нам не треба напружувати свою уяву, щоб здогадатися, що ж саме хотів намалювати мистець. Схематизм, умовність? Будь ласка, ось африканські наскельні малюнки, а ось і австралійські чурінги, що виконують службу символів. Гармонійний клясичний меандр? Ось маєте, наш мізинський різьблений на ікловині меандр 15-тисячолітньої давности, за скромними підрахунками. Цей меандр навіть складніший, вигадливіший за грецький та напевно відбиває якусь глибоку ідею, нам незрозумілу. Дослідники вагаються визначити фігурки, що на них цей меандр нарізаний: чи це умовно виконана пташка (душа?), чи жіноча фігурка? На це ще відповіді нема.

Архітектура виникла в наслідуванні першого храму людини — печери. У глибині печери, у найдальшому склепінні, у рукавах-закамарках були недоступні місця, куди не так то легко було добратися. Ото там розмальовували печери.

«Пташка» з Мізиня.
Чернігівська обл.

Наскельне зображення.
Дагестан, Кавказ.

А хіба будова сучасних церков і досі не наслідує печеру? Високі склепіння, стіни без вікон, готика нагадує сталактики, на стелі теж різні образи. Ідеально для церкви, коли в неї треба входити, ступивши кілька кроків униз. На острові Криті зовсім не знаходять храмів, а є вони там у печерах гори Іда, очевидно, за традицією з найдавніших часів. Усі оті прикраси, скульптури на церквах та будинках, усі оті фантастичні звірі, що стережуть входи, це спадщина тотемістичного думання й мистецтва.

Та й сам священничий одяг дуже й дуже нагадує кромом суцільну шкуру звіра, зчеплену під шиєю, щоб не впала.

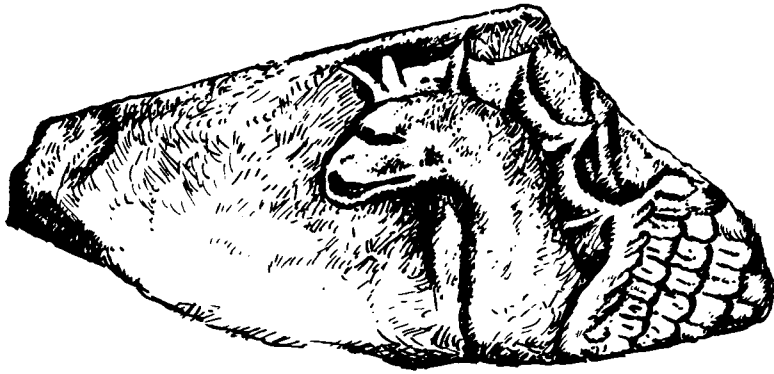
7. Усі прикраси, що їх носить сучасна людина, усі оті шпильки-брошки у вигляді слоників, свинок, підков тощо, усі оті сережки у вухах, пір'ячка на капелюхах, або та горжетка на плечах у дам, — усе це носили з давніх-давен родичі того чи іншого звіра на знак споріднення з ним. Були то обереги від «нечистої сили», амулети й фетиші, а тепер стали тільки прикрасами. і носять їх із естетичних міркувань.

Татування на тілі заступлене вишивкою на одязі. Знак свого тотему був перенесений з тіла на полотно. У нас кожна місцевість мала свої взори, яких не вишивали у сусідній місцевості. Цікаво те, що в українських селян моди не було. Кожне село вдягалось на свій лад. «Оця дівчина з такого села» — відразу впізнавали. бо так там одягаються, мають такі вишивки на сорочках, а от сусіднє вже зовсім інакше.

8. Геральдика веде своє походження безпосередньо від тотемістичних часів. коли кожен рід

Кістяна голівка палиці.
Із скитської могили.
Холодний Яр, б. Сміли,
Черкаська обл.

Уламок кам'яної плити з зображенням грифона. Керч, Кримська обл.

мав свій тотемний знак. Знак цей вимальовували на тілі, нашивали на одязі, ставили на стовпах чи воротах біля свого двору. бойові дружини виходили в бій із своїми знаменами, із зображеннями свого тотему. У нас вони звалися корогвами, себто приблизно тоді дістали таку назву, як існувала для рогатої худоби назва корова-коровай. Потім ці тотемні родові знаки, із пертворенням родового ладу на фєвдальний, перейшли до фєвдала і стали гербами славетних родів. Варто придивитися до геральдичних знаків. Скільки там звірів, або частин звірів! Але скажи англійцеві, що його коронований лев із пазурами це і є його предок!..

9. Гігієна й профілактика, одна з галузей медицини, також започаткувалась у тотемізмi. Піст це не що, як стримання від поїдання свого тотему під час його розмноження. Його причащаються, а перед причастям (розговінням ще) людина мусить очиститися. Тепер уже всім добре відомо, як корисно впливає піст на організм людини, відновлює його і навіть лікує від хвороб, що їх офіційна медицина відмовилась лікувати.

Та й само удосконалення людської породи завдячує тотемістичному ладові, а вірніше виробленими в цьому ладі шлюбними нормами. Цей найперший закон тотемного суспільства — заборона подружжя межі членами одного тотемного об'єднання — може й несвідомо, а спрямований проти виродження... а може навіть і спричинив

Наскельний малюнок. Африка.

Кам'яна Могила.

перетворення клишоногого мустьєрця на стрункого кроманьонця.

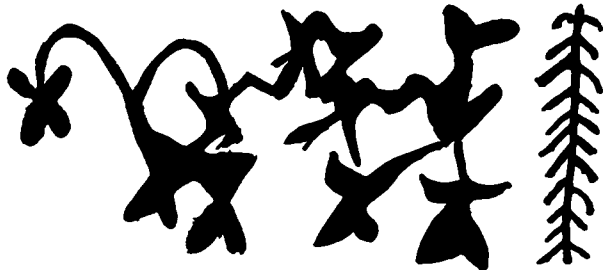
10. Спорт, як і танки, виник із різних тотемістичних церемоній. Вже згадувалось попереду про таврокатапсію на Криті, де треба було бути акробатом... Чи бої биків у Еспанії, чи змагання півнів.

11. Політичний ідеал демократизму започаткувався у тотемізмові: у тотемному родові всі його учасники рівні й однакові, усі одне одного захищають та охороняють. Ніхто не вищий і не нижчий.

12. Магія, забута наука про найтонші вібрації невидної простим оком енергії, що була колась у великому вжитку, а тепер звиродніла й забулась, магія — прямий вислід тотемістичного світоуявлення, що бачило світ, як цілість і сукупність, а тому дія в одному місці цієї цілості відразу впливає на інші складники цілості. Тепер починає розвиватися нова наука парапсихологія, що лябораторним, досвідним способом досліджує явища інтуїції, ясновидіння, гіпнотизму тощо. Але насправді ця «нова» наука — лише парасте якогось могутнього знання і сидить у першій клясі тієї школи, де стародавні майстри були професорами. Зрештою, магія у найчисленніших прикладах оточує наш побут. Святочні побажання, привітання при зустрічах, молитва за когось, лайка тощо — це ж і є магія, чи іншими словами — послуговування найтоншими вібраціями, що їх невидно висилає мозок.

Портрет палеолітичної людини.
Фон-де-Гом, Франція.

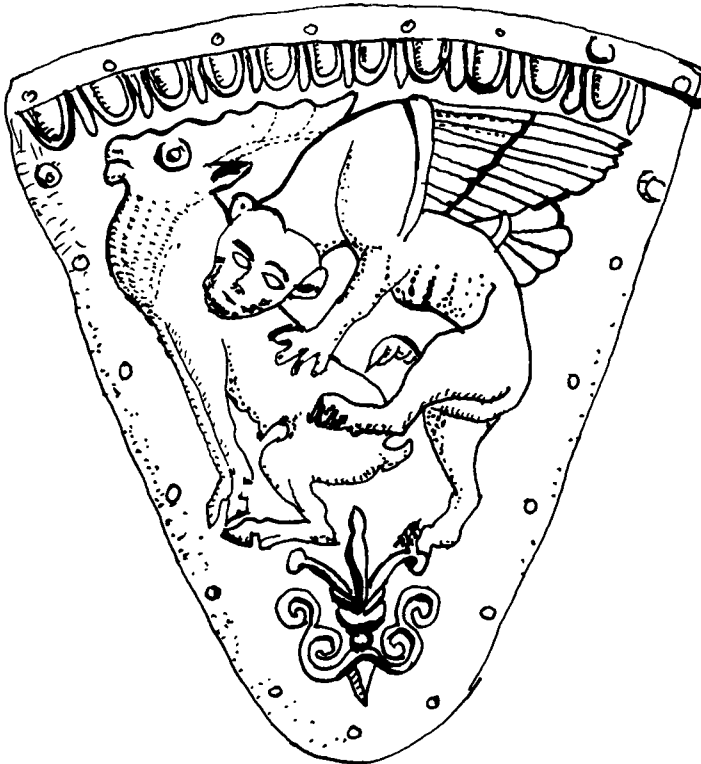

Доісторичний наскельний малюнок, стилізовані людські фігури.
Еспанія.

Баламутівка, Чернівецької обл.

Отже, яку б галузь ми не взяли, скрізь бачимо, що ідеологічні хмаросяги сучасної цивілізації стоять на скелі тотемістичного світогляду. Рішучо можна сказати, що тотемізм — колиска нашої культури, зародок усього, що є змістом нашого життя. І навіть більше: з нього можна брати взірці найкращого в тих галузях, де людина заплуталась, зайшла в тупий кут і не знає, як прорватися в майбутнє.

Золоте окуття сагайдака.
Семибратня Могила, Прикубання.

16. РОДИННИЙ АЛЬБОМ

Кастелльон, Еспанія.

1

А тепер перегорнімо наш родинний альбом знову, спочатку. То виходить, ідучи за обраною у цій праці методою, що всю заснову нашого народу можна вкласти в рогатохудобні тотемні формули, так начебто К-Р. С-Т-Р і компанія; В-Л і компанія; Б-С і компанія. А коли краще придивитися, то можна навіть звести до двох: по одному боці С-Т-Р, а по другому — Б-С. А коли ще глибше вдуматися, то можна звести й до одного празвука, що породив усі різноманітності. Звук той уже не можемо відтворити, бо він вилітав із невірної горлянки звіролюдини, як щось невиразне середнє між Б-С і П-С. Одна галузка цього звука пустилася розвиватися, як *Баст. Бес. біст. Бузіріс. Озіріс* тощо, тощо, а друга — *пастися* з усіма дальшими різновидностями, що дали їй копітні слова-прадіди.

Якщо ми вже погодилися на те, що *баст* і *пастися* мають одне походження, то відкривається ціла серія слів із одного грона у всій Евразії, ще не заторкненого в цій есеї. Може спробуємо кинути оком на малу дозу прикладів?

Це вже відомі нам *пасовисько* (*пастюр* — *pasture*), *пастух*, *пастор*, що «репрезентують»

С-Т-С, але їм відповідають і такі, що не «ре-презентують», проте того ж змісту: *патесі* (сумерійське) — голова громади, *паті* — провідник, вождь у іранській *Зенд-Авесті*.

Назви тварин:

Пуссі (*pussi*) — пестлива назва для кішки в англійській мові. М'яка, пухнаста річ.

Пуштак — (перське) значить: кіт.

Пес.

Песець — голубий песець, — лисиця, що водиться в Сибіру.

Пчола.

Близькі змістом слова:

Пушнина — хутра, волохаті шкури тварин.

Пух.

Пуща — дрімучий ліс, де водиться пушнина.

Псьол — назва річки на Полтавщині.

Псалія — частина кінської збруї.

Пасті — хтось пасе, на відміну від *пастися* — «самопас».

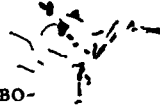
Спасати — не рятувати, а з'їдати. — «Колі спасли пшеницю...» І знову ми опинилися в колі тотемістичних ідей, бо як є таке значення, то «Спаси, Боже!» означає: «З'їж мене, Боже!», себто прохання, щоб прийняв тотем до свого одвічного джерела. І до цього так гармоніює старовинне слово *псальма*, *псалом*, що й означає «молитва», «жертвне. заклинання».

Писок — те ж саме, що й «бузя», «твар» — лице людське назване однаково з тотемною твариною.

Пасія — те саме, що й слово «пристрасть», яке належить до кореня С-Т-Р і озна-

Еспанія.

Стрілець. Наскельне зображення. Еспанія.

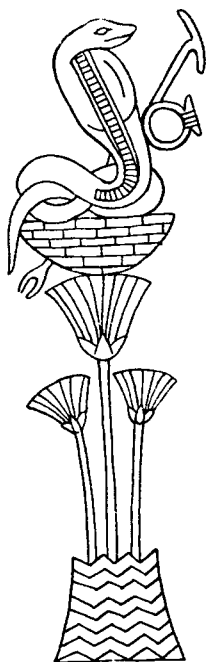
час екстазу в час тотемних церемоній — звичайно, первісно.

Піст — релігійне стримання від споживання тотемної субстанції.

У світлі такого, далеко не вичерпливого, переліку зближених понять (у тотемістичному розумінні) виходить, що П-С і компанія — лише відміна Б-С і компанії. Усі ці відміни не взяли так відразу, а десь мав би бути той працентр, що в ньому народжувався празвук, який дав стільки розгалужень. Справді бо, де відбувався перший етап співіснування людини й звірини, що на наших очах скінчився прирученням звірини? Звідки взялися ті рослі, стрункі, з добре розвиненим черепом кроманьонці із своєю високорозвиненою технікою малювання? Аджеж у піренейських печерах малював уже не звір, не півзвір, не щелепуватий і скіснолобий клишоногий мустьєрець, а людина з високим чолом і мистецькою душею. Де він виробився, де пройшов довгу школу еволюції?

Дослідники сьогодні ще не можуть сказати, де відбулося приручення звіра. Так само не можуть ще сьогодні сказати, де були виплекані культури харчових рослин, у дикому стані їх не знайдено досі ніде. У найперших центрах хліборобства (долині Нілу, Месопотамії, Інду) не можна встановити попереднього етапу освоєння, культивування, а лише готове хліборобство, що вже широко та із знанням збирає диковирослі плоди, щораз повертаючись на знані місця.¹ Де є виразні ознаки навмисного культивування рослин, там тотемна організація вже не тільки зовсім складена, а виявляє всі ознаки пережитково-

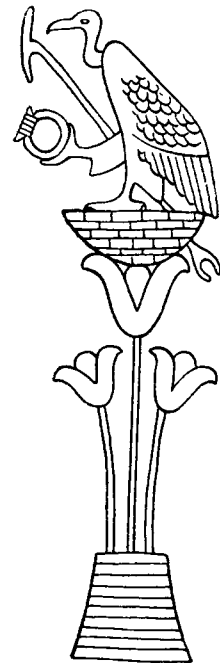
Богиня-покрова
Північного Єгипту, змія.

сти та переходу до чогось іншого. Боги їх уже антропоморфні істоти, духи, або зооморфні (як у Єгипті), тварини вже жертвенні. Втілені боги — жерці й царі — вже февдали...

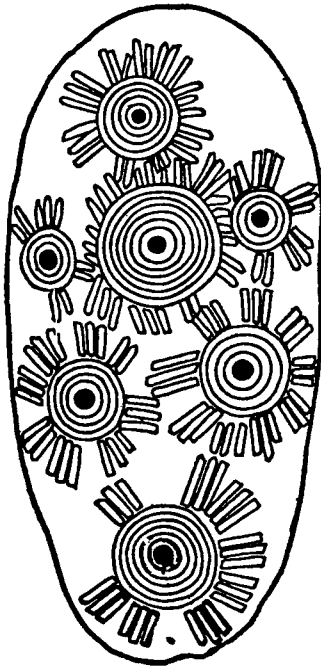
З цього всього напрошується думка, що десь існували континенти, дослідити яких не можна, бо їх уже нема. Геологія розкаже, що обличчя землі мінялося не раз. Де тепер суші, там були моря, а де гори, там були рівнини. Де тепер океани, там були суші, а де пустелі, там цвіли в садах міста. Так, наприклад, у сухій пустелі Сагарі відкривають дедалі більше осередків інтенсивної цивілізації на базі достатку води. Місцеві легенди повідомляють, що теперішній «дах світу» Тибет* був колись низиною на березі моря.² Пустеля Гобі ховає в собі заспані пісками міста. Там, де тепер архіпелаги Мікронезія, Індонезія, Меланезія, — кажуть геологи, — був континент, з нього залишилися лише верхівки гір, оці острови. Зоологи називають цей затонулий континент Лемурія, а геологи — Гондавана.³ Україна в цей час була морем...

От тепер дослідники й шукають, де ж саме зародилася людина й де відбулося її дитинство.

* Советська преса подає, що трирічні дослідження геологів памірської експедиції Євгена Романька та Миколи Машталена закінчилися цікавою знахідкою. Виявлено, що в льодовикових верхів'ях долини річки Ванч на висоті 4 тисячі метрів над рівнем моря були останки табулят — стародавніх коралів, які до цього часу добре збереглися. Спеціалісти-палеонтологи датували їх вік кам'яно-вугільним періодом розвитку нашої планети, коли близько трьохсот мільйонів років тому на місці теперішніх кам'яних велетнів "даху світу" — Памір — простягався безмежний океан". (Ю. Мовчан, "УВ" ч. 62, 1964).

Богиня-покрова
Південного Єгипту, коршуниця.

Австралійська чурінга.
В ній міститься
душа людини.

перші етапи перетворення на людину. Антропологи, біологи, геологи, археологи, етнографи спираються лише на досліджені факти. Вони обережно припускають, що південна Африка, Індія й Австралія були колись з'єднані в один континент, а Індонезія, Меланезія й Мікронезія це — рештки того суцільного масиву, що єднав три континенти. Австралію так і називають тепер живим антропологічним музеєм людства, бо там залишилась та раса, яка існувала ще задовго до затоплення Гондавани і так законсервувалась до наших днів. Не випадково й те, що рештки істоти, яка вже виявляла людські прикмети, стояла на рівних ногах (пітекантропус еректус), знайдено на сусідньому острові Ява. Меланезія також може бути живим музеєм. Там панує архаїчна родова організація на чолі з матір'ю, меланезійці вірять у кривне споріднення з тотемом тварин, рослин, зірок, блискавок тощо. Вони витворили різноманітні свята, ритуали, табу, що через них тотемна єдність досягається якнайкраще і якнайповніше. Роди й клани називаються іменем звірів та рослин.⁴ Можливо, що Меланезія тримає ключ до таємниці тотемізму.

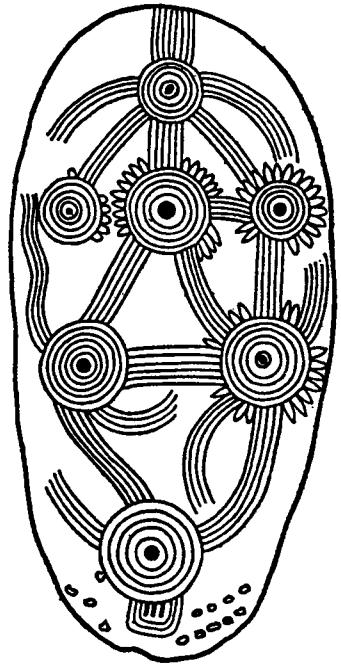
Про минуле людства значно більше й цікавіше оповідають окультисти, що спираються на стародавні перекази, святі книги, а головним чином на оповідання грецького філософа Платона про Атлантиду. Хоч представники позитивних наук скептично ставляться до атлантистів, все ж наведемо в головних рисах їх погляди на затонулі континенти.

Атлантида, — кажуть вони, — що затонула 11 тисяч років тому і була розташована в Атлантийському океані (де тепер Саргоське море), розвивала свою цивілізацію 75 тисяч років. Цивілі-

зація атлантів пішла не тим шляхом, що наша. Атланти зовсім не знали заліза, а лише камінь, мідь і якийсь вид золота, що звався «орічалкун». Головна їх міць і потужність була в тому, що вони дуже високо розвинули магічні сили, опанували мистецтво найтонших вібрацій і за допомогою цього мистецтва виконували ті всі праці, що в нашій цивілізації виконуються за допомогою машин. Це звучить, як казка: володар над вібраціями грає на флейті, і силою вібрацій, що він ними керує в цей час, великі брили масивного каменю підносяться в повітря й лягають покійрно та точно на призначене їм місце. Пояснення цьому таке: той, хто грає на флейті, уміє узгіднювати свої вібрації із вібраціями всесвіту.

Знання ці були зосереджені в жрецькій касті, а вся маса атлантів не була втасмничена. А все ж таки ця нація атлантів була така могутня, що поширила свої впливи на інші країни, започаткувала всюди свої колонії, побудувала такі ж мегалітичні будови, як і в Атлантиді, — і ото ця раса передала свої досягнення в культивуванні рослин та освоєнні тварин колоніям. Причина загибелі Атлантиди, — кажуть окультисти, — та, що жерці, зосередивши в своїх руках могутні сили вібрації, почали вживати їх для своїх власних егоїстичних цілей. Це спричинило порушення рівноваги у космічній вібрації й привело до землетрусів, вулканічних вибухів та потоплення острова.

Отже, Атлантида потонула, але zostалися її колонії в Єгипті, Центральній Америці, на Британських островах, на Криті, у Іспанії, Індії тощо. Доказом цього — мегалітичні будови, засіяні вздовж берегів Атлантику у Європі (Британські острови, Норвегія, Данія, південна Швеція,

Та сама чурінга, з другого боку.

Знак письменности у Майя.
Центральна Америка.

Ініціал з Євангелії,
Кисво-Печерська Лавра.

північна Німеччина, Франція, узбережжя Еспанії і Португалії, північної Африки...). Такі ж мегаліти відкрито в Палестині, Сирії, Персії, Індії, в Америці — Майя, Мехіко, знамениті міста у Чіле, Перу, що стоять на недосяжній висоті і так само збудовані невідомою технікою — без тяглової сили та без металевих знарядь, камінь до каменя припасований так, що нема найменшої щілини. Усе це — величезні брили, не під силу людську. От цей спосіб будови мегалітів — важливий аргумент атлантістів на захист існування Атлантиди.

Другий аргумент їх — численні перекази, легенди і свідчення священних книг про існування богів, які принесли цивілізацію, навчили людей різних знань, а навіть поженилися із дочками людей. Це були велетні. Переказ про велетнів є у Біблії. «Були тоді на землі велетні та й горнулись вони до дочок чоловічих. Се були ті потужники, що з давніх-давен бували високо вславлені». (І кн. М., 6). Грецькі міти також оповідають про титанів, що панували над світом, а що їх Зевс (наша раса) переміг. Він заслав титанів десь на захід, у безодні океану. Цар їх, Посейдон, став богом морів і плаває в них на бикові із своїм тризубом, а на дні Атлантику перебувають його розкішні палаци. Другий титан, Прометей, що ото приніс людям вогонь проти волі Зевса, був навіть нам трохи родич, бо він був скитським царем, а коли Зевс прикував його до скелі у Скитії (Кавказ), то Геракл, також основник скитського роду, звільнив Прометей, розірвавши ланцюга, прикріпленого до різних скель, та вирвавши його разом із скелями.⁸

Геракл убиває орла, що мучить Прометей. Греція.

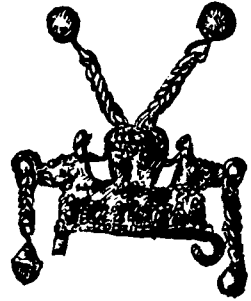
В індуському епосі «Рамаяна» та в інших індуських старовинних писаннях також оповідається про велетнів, що літали в повітрі на «небесних колісницях» і воювали між собою смертоносним промінням.

Так само у скандинавських сагах, тибетських переказах, у легендах Америки тощо фігурують якісь велетні. Навіть у наших переказах про світотворення говориться про велетнів. Ось із П. Чубинського.

Велетні (Ушицький, Літинський, Грубешівський і Луцький повіти). «Велетні» існували лише до потопу. Коли почали з'являтися справжні люди, то допотопний чоловік, знайшовши раз у полі плуга з шістьма волами й плугатарем, забрав усе це на свою долоню, приніс до батька і просив пояснити, що це за черв'ячки. Батько оповів йому, що після них (батька з сином) будуть на землі саме такі люди.⁶

Та атлантісти не зупиняються на Атлантиді, як одному лише попередникові нашої цивілізації. Вони твердять, що атланти це четверта раса (ми — п'ята!), а попереду було ще три. Передатлантійська, третя, була на континенті Му, де тепер Полінезійські острови, і існувала вона не більш і не менше, як 200 тисяч років.

Але обидві ці цивілізації запалились у водах океанів, — кажуть окультисти, — забравши із собою свої знання, залишивши новій расі починати все з самого початку. Якщо Атлантида загинула в наслідок закріпаченості кастовості та зосередження сил у касті жерців, то люди третьої раси загинули в наслідок іншої причини: вони надто захопилися похитливими втіхами, грубим сексуалізмом і цим порушили гармонію всесвіту. Словом, як каже Біблія: «Як же ж побачив Бог,

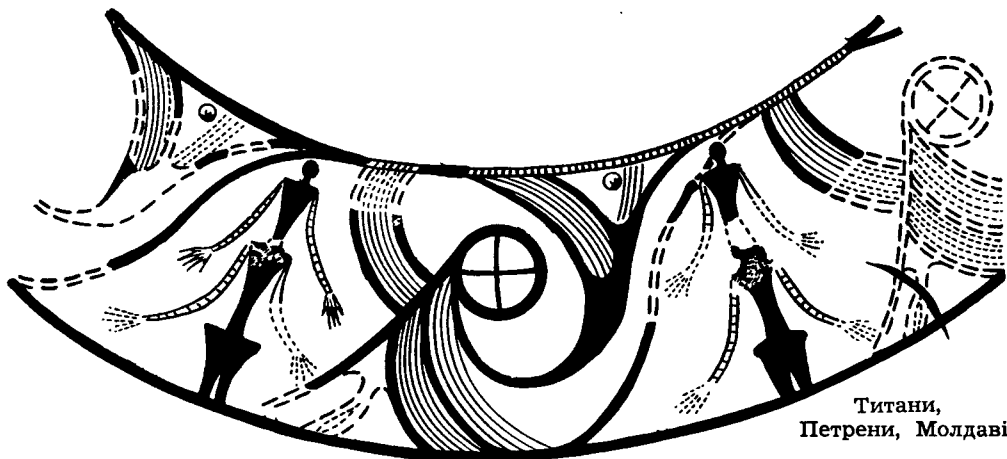
Сарматський амулет.
Голова велетня і двоє людей.
Хутір Зубівський,
Краснодарський край.

що ледарство людське було велике на землі, а люди дбають повсякчасно тільки про лихе, дак жалував Господь, що сотворив чоловіка на землі та й журився тяжко. І рече Бог: «Вигублю чоловіка, що на землі... бо взяла мене досада, що посоздавав їх...» (І кн. М., 6).

От, як то трудно стати людиною! Довелося починати все з самого початку.

Дольмен. Кам'яна Могила.

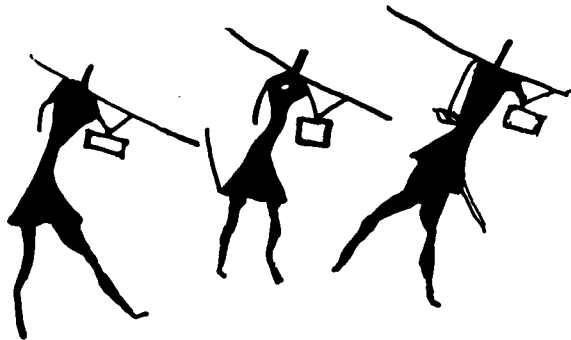

Титани,
Петрени, Молдавія.

2

Хоч наукові авторитети й скептично ставляться до атлантістів та їх теорій — ми не будемо суворо до самої ідеї. Справді бо, чому ні? Чому не можна прийняти, що таки існувала якась цивілізація, коли нічим іншим не можна пояснити раптове постання хліборобства й скотарства за такий короткий час, як кілька тисячоліть, а в той же самий час сама наука дає людині віку мільйон років. Ну, 8 тисяч років існує хліборобство, ну, 25 тисяч років минуло, як піренейські майстри розмальовували свої печери, ну нехай ще 25 тисяч років назад, нам не жалко! А що ж діялося в часі 950 тисяч років? Чи ми не бачимо, що за сто років нововідкритий закон природи, електрика, зробив людей майже богами, малі машини двигаютъ те, на що треба було ще недавно спрягатися мільйонам людських фізичних сил. Це ж уже майже нематеріально, бо витворила це такі людська *думка-вібрація*. То чому ж інша цивілізація, що пішла іншим шляхом, не могла б відкрити інших законів, нам ще невідомих, як от хоч би й закон левітації, протилежний гравітації? Відкривши цей закон, застосувала його в побудові тих гігантських споруд, що

Сагара, Африка.

залишилися нам загадкою, незрозумілі й подиву гідні. Чому б не могли вони запрягти на свою службу вібрації звуку й кольору, як наша цивілізація запрягла електрику? Все ж таки там ті мали за спиною 75 тисяч років розвитку, а ми лише три (з часу винайдення заліза).

А тепер уявімо собі, що сталася світова катастрофа, усі нароблені атомові бомби вибухнули, людство за десять хвилин згинulo. Зосталася десь на якомусь острові пара дітей, що вижили, але нічогосінько не знають, ніхто їх нічому не може навчити. Вони ж уже виростуть дикунами, вони почнуть відкривати все наново, дивуватимуться, знаходячи фрагменти нашої цивілізації. Маючи в потенції, у генах усі ті здібності, що виробила наша раса, їх нащадки швидким темпом пройдуть дитячий вік людства, але, можливо, цивілізація їх піде вже зовсім іншим шляхом, вони відкриють якісь інші сили природи, що їх не відкрила наша раса... Чи таке не може статися?

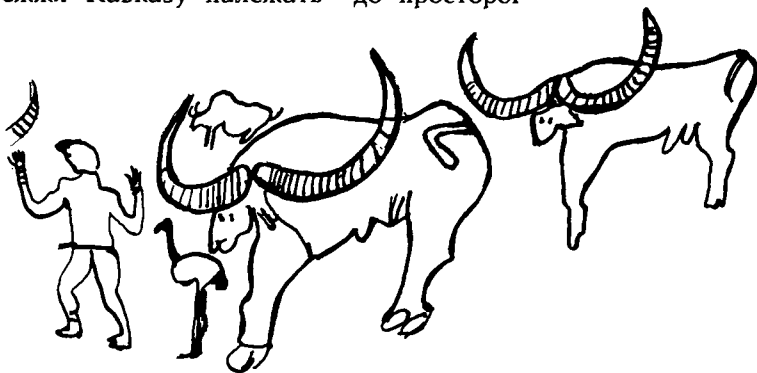
Хоч сама метрополія й загинула, забравши із собою багато таємниць, але загальні здобутки людства перейшли до нової раси. А що атланти (будемо так умовно називати ту цивілізацію) були безмірно вищі за тодішнє людство по околицях, то й видавались вони богами для примітивних наших предків. Тому й існує повір'я, що хліб це дар богів. Треба розуміти — вже готові виплекані культури дісталися новій расі. «Сини божі» навчили людських дочок різних майстерств, — кажуть інші перекази, — як от уміння ви-

робляти тканини, обробляти дорогоцінне каміння, коштовний метал, виробляти парфуми тощо. У стародавніх єгипетських манускриптах пишеться, що янгол Амнаель передав жриці Ізіді знання альхемії.⁷ Скитська легенда оповідає, що предкам скитів упав з неба золотий плуг, золоте ярмо, золота сокира й золота чаша.⁸

Таких переказів можна навести безліч, і всі вони зводяться до того, що був якийсь працентр та що він промінював на всю тодішню периферію чи, сказати б, колонії. Ці колонії почали розвиватися кожна своєю дорогою у схрещенні з абorigенами, палеолітичними мисливцями. От чому й знаходимо дивовижні подібності переказів, звичаїв, матеріальної культури у віддалених країнах, що ніколи не мали нагоди впливати одна на одну. Ті неймовірні звукові схожості назов тварин, що ми їх розглядали в попередніх розділах, також наводять на думку про один працентр і про започаткування там освоєння дворога, звіра, що відіграв найголовнішу роллю для народів Євразії.

Як би там не було з працентрами та «падуцями янголами»-цивілізаціями, але батьківщина дворога — у північній Африці. І не так у Африці, як у всьому середземноморському ареалі, що захоплює й південні частини України. «Тепер уже можна вважати вясненим, що верхньопалеолітичні пам'ятники Криму, сусідніх із ним районів північного Причорномор'я і чорноморського узбережжя Кавказу належать до просторої

Сцена обоження буйвола.
Палеолітичний наскельний
рисунок. Північна Африка.

Чарівник у бичачій подобі.
Східня Іспанія.

групи Середземномор'я, відомої в спеціальній літературі під іменем капсійської, середземноморської або середземноморсько-африканської», — каже дослідник українського палеоліту.⁹ «Бізон представлений у величезній кількості на стоянці біля Амвросієвки в Приозівщині, що являється найпівнічнішим пам'ятником середземно-африканського типу в Європі».

Отож ті, що нагромадили величезні скопища кісток бізона по стоянках Причорномор'я тощо, і були творцями тих різноманітних назов двороба, що перейшли перед нашими очима на попередніх сторінках. З часів найдавніших у цих місцях не переводилися двоноги, а за ними й групи мисливців. З описів полювання сучасних африканських племен можна уявити, як воно відбувалося. Цілий рід оточує череду й усі рухаються в напрямку, де має бути здобич. Їм допомагають собаки. Свисти, виття, пташині заклики та вигуки (ото ж ті С-Т-Р, П-С, Б-С, К-Р, Т-Р тощо) допомагають гуртові узгоджувати свої дії. На відстані списа починають атакувати, заводити в кущі чи на край яру. Або ж убиралися в тваринні шкури й так наближалися до череди проти вітру. Таким маскуванням могли бути часом лише роги, пір'я тощо. Або ж протягом днів гнали череду, поки не втомиться...

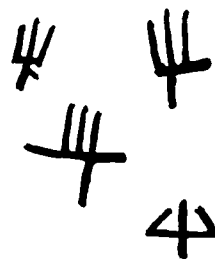
Єдність між Європою та Африкою розривається десь між 15-12 тисяч років і ото ж до того часу й відноситься переказ про Атлантиду, що може в сучасному вигляді не що, як модерний міт у дусі атомової доби.

Але роз'єднані морем племена «бузувірів» духово й далі продовжували спільні колись стародавні традиції та вірування. Доказом може слу-

Оздоблений турячий ріг із Чорної Могили, Чернігів.

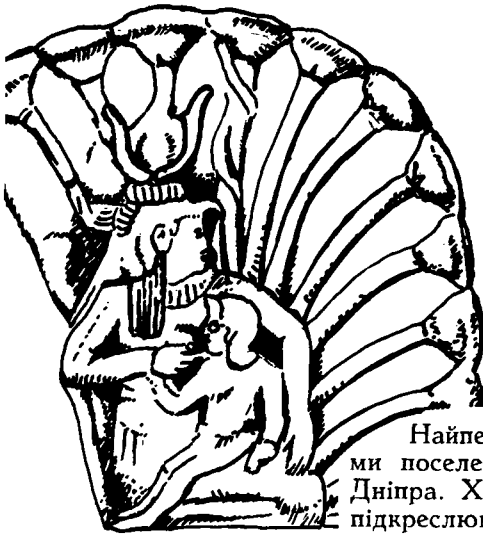
жить хоч би й казка, що в деталях однакова. Казка про бичка-добродія, що сам себе дає на жертву, на добро людям.¹⁰ І в нас, і в Єгипті, і в Сумері. Таким самим спільним для Середземномор'я є й знак тризуб, що спочатку був родовим тавром, а потім знаком письменности. Тризуб — знак Посейдона, із тризубом потім представлений бог бурі гетитів, Крит і Крим мають однакові ці значки з найдавніших проявів. Так із цим тризубом «бузувіри» і ввійшли в неоліт, що його останньою фазою й було Трипілля, також із культом дворога...

Знаки критського письма.
Крит.

Бог Посейдон із тризубом,
Греція.

Ізіда і Горус у болотах
Дельти. Єгипет.

3

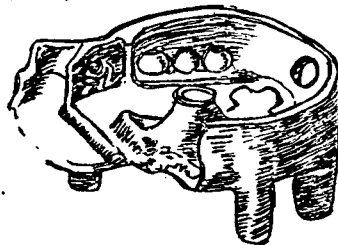
Найперші заселювачі-хлібороби обсіли густими поселеннями береги Дунаю, Дністра, Бугу, Дніпра. Хто вони? У попередніх розділах уже підкреслювалось, а тепер з ризиком надокучливого повторення перечислимо знову ці подібності із іншими осередками цивілізації трипільського часу.

У Єгипті найбільше жіноче божество Ізіда зображувалась, як материнство, мати з дитиною. Так само й у розкопаних трипільських поселеннях знайдено статуетку матері з дитиною на руках. Діва Марія має свою старовинну назву Покрова. Вона також зображується, як мати з дитиною на руках. Відомо, що Матір Божа (Діва, Мати) ніколи не втрачала пошанівку в нашому народі, навіть у найвиразніші патріархальні часи.

У трипільській культурі є модельки хаток із випаленої глини. У єгипетських похованнях також знайдено модельки хаток, тільки більш розроблені, з побутовими деталями: печуть хліб, доять корів, човен з людьми, комора тощо. І на наших модельках — жінка розтирає на зернотерці зерно.

Єгиптяни заміняли тварину тістом, виробленим у формі тварини. Подібний до цього й наш коровай (фігури з тіста на ньому) та коржички у вигляді «коників», «півників», «чоловічків», що мають сакральне значення.

Символіка нашої назви — У-кр-аї-на — дуже близька до символіки єгипетської мітології. В основному звукові КР є залишки тотемної назви

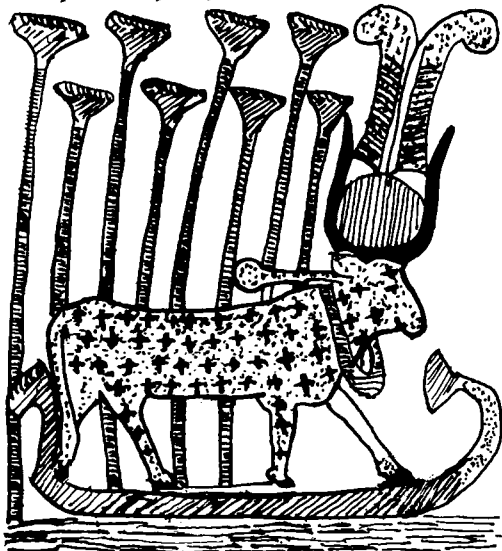

Трипільська хатка, модель житла.
Сушківка, Черкаська обл.

(корова). У єгипетській мітології корова — Пані неба й мати сонця. Вона щодня його народжує — каже міт. «Сонце було народжене у вигляді золотого теляти від неба, що уявлялось величезною коровою з розсипаними по всьому тілі зірками, а пізніші зображення показують цю небесну корову з світилами, що плывуть по її тілі».¹¹ Отжеж, КР це не тільки корова, але й мати сонця, небо, всесвіт, та й син її, теля-сонце такими звуками зветься — Горус, Хорс... Це ж звукосполучення входить і в слово *хрест* — символ сонця. А в трипільських хатах ці хрести були — найпочесніше місце в хаті. Цей символічний звук потім і став назвою тієї місцевости, де живуть люди КР, обрис додатками пізніших епох, як аї («країна биків»), стало словом на означення взагалі краю, бож тотемні об'єднання були численні... А теперішнє значення нашої національної назви таке, як вкладають ті, що вживають вираз «У краю», себто «У моїй країні, у землі моїх батьків».

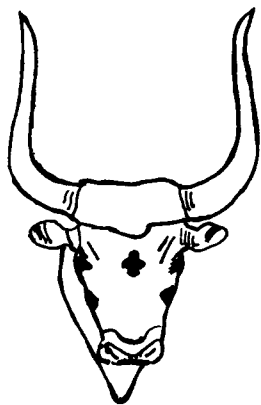
Єгипетський Горус це — сонце, син, сокіл. Така ж достоменна символіка існує і в українському фольклорі. Сини — соколи! Сонце — око Горуса. У нас: сонце — око Боже.

Пекло єгиптяни уявляли собі таким самим, як і в нашій фольклорі: грішники смажаться у гор-

275

Гатгор, небесна корова
Єгипет.

Маска: коров'яча голова з хрестиком. Греція.

нилі.¹² Рай у єгиптян зветься подібно: *earu*. У нас — *вирій*.

Єгиптяни шанували бика Апіса, як втілення божества, а ознаки його — певні признаки на тілі, один із них — хрестик на чолі. І в нас є термін «звіздочола телиця», що натякає на забуту значущість такої відзначеної телиці, може колись теж божественної корови, що ходить по небі та опікується цим родом, до кого вона прийшла. Вона — «теля боже».

Єгиптяни уявляли собі душу у вигляді пташки. У нас також часто можна почути таке ж саме означення душі. У Свят-вечір залишають душам померлих предків їжу, а вранці дивляться, чи є сліди, що душі приходили. Сліди ті мали б бути у вигляді слідів пташки. Це вірування — душа-пташка — тримається стійко. У Шевченковій поезії про три душі — ті душі мають вигляд пташок («Великий льох»). Один знайомий мені розповідав, що під час похорону зимою на кладовищі літала пташка й весело цвірінкала. Він був певний, що то — душа померлого дивилась на свій похорон. Цікаво, що серед єгипетських богів був бог із таким іменем: *Птах*. Він був самостворений, повітряний, причина причин, він створив землю і тварин та людей, а навіть і богів — лише силою своєї думки.¹³ Може це поняття етеричного (без тіла, нематеріальне, повітряне), перенесене на душу, й дало нам слово «птаха»?

Силою своєї думки, замість наших машин, орудували атланти, — каже модерна мітологія. Дослідники¹³ так і твердять, що цей Птах був у зеніті на початку єгипетської історії. Пізніше його заземнили боги грубоматеріального вияву, у вигляді звірів. Для нас був він абстрактний і не-

зрозумілий. Це ж був бог, якого перенесли атлантійські інтелектуалісти-жерці на єгипетський, просякнутий тотемістичними віруваннями, ґрунт. О, то може й до нас цей Птах залетів у вигляді душі-пташки, як спадщина від Атлантиди?

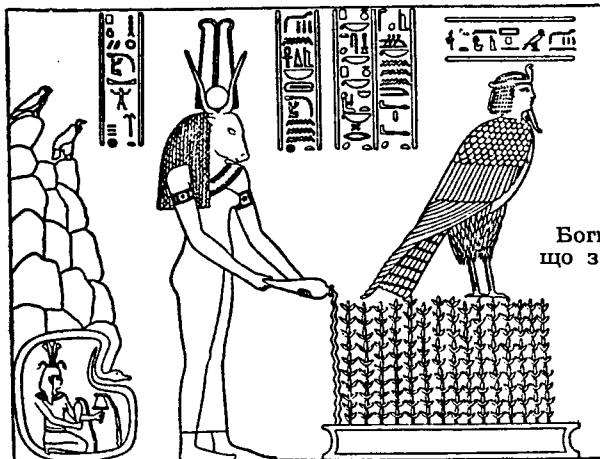
Можна й ще далі наводити подібності з Єгиптом. Згадаймо ще й плетіння в Україні над Дністром, що його ніде інде не існує, тільки в єгипетських шапках. І в нас, як і в єгиптян є повір'я, що переступний рік — нещасливий. У єгиптян було повір'я, що діти, народжені в «зайві дні», нещасливі.

Згадаймо й про відгомін міту Озіріса у нашому слові *зерно*. Характеристику єгипетського божка Беса, подібну на нашу уяву про жартівливих *бісів*.

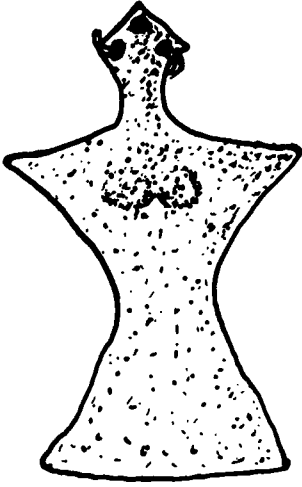
Що можуть означати ці всі подібності? Запозичення? Принесене «єгипетськими імігрантами на Україну»? Чи може доказ, що українська духовість має потужні зв'язки з Середземномор'ям від таких незапам'ятних часів, які вже недоступні нашому вглядові?

Зовсім інші подібності маємо із Сумером-Месопотамією, Малою Азією, хоч і тут так само панувала Цариця Небесна, Мати Богиня під різ-

Богиня Ізіда поливає вруна, що з них воскресє бог Озіріс. Єгипет.

Мати-богиня.
Месопотамія.

ними іменами. І тут вона зображується, як мати з дитиною.

Наші трипільські зображення цієї Великої Матері, статуетки, мають разючу подібність до знайдених у Сирії. Це — умовно виконані жіночі фігурки з «пташиними» носами, з дірочками, замість очей і вух.

«У багдадському музеї є видобутий із найстаріших поселень (у Еріду, Самарра, Галаф) посуд. На посудинах часто намальоване лице жінки, що має три сині риски на кожній щоці. Такі самі риски можна побачити часом на лицах бедуїнських жінок у наш час».¹⁴ І такі самі риски можна побачити на обличчі трипільської статуетки, викопаної у Володимирівці на Гуманщині. Тільки не з трьома рисками, а з двома.

Слово баба — спільне для нас і для Месопотамії. Тільки у нас воно залишилося із прямим значенням, — найстаршої жінки, а в Іраку (кол. Месопотамія) перенесене на найстаршого чоловіка роду і стало титулом пошани. Алі-Баба. А ось і ім'я царя царства Кіш — Ур-Забаба.¹⁵

Месопотамський Ваал має однакові риси із нашим популярним Велесом. Обидва походять від тотемного бика, обидва боги добробуту, соціальності й родючости. Схожий і зовнішній їх звуковий вияв.

Наше небо для поняття великої родини (мертвих, живих і ненароджених), вложено в слові *небо-нав'є*, має у Месопотамії свого відповідника, бога мудрости й писаря людських доль, Небо.

Другий куш слів — *Смерть-мир* і компанія, як країна потойбіччя і країна прабатьків, розвинувся у нашій мові відповідно із словом *сумер*.

«В Убаїд (Месопотамія) житла будували з осоки й болота та болотяних цеглин. Ні сліду

Посудина — розмальоване
обличчя жінки. Месопотамія.

металю не знайдено в них, але дуже багато камінного знаряддя: мотики, пряслиці, важки для тенет, дуже багато серпів із обпаленої глини... Скрізь посуд із блідорожевої глини — ручної роботи, розмальований чорною й брунатною фарбою. Ця культура знайдена в найглибшому шарі людського тут проживання».¹⁰

Так само й трипільські хати будувалися: на платформі з перепаленої глини, на глиняній долівці з випаленим цегляним наче паркетом. Так само серпи з перепаленої глини та кам'яні знаряддя, а також і мальований посуд відкрито в величезній кількості і на Україні. Піч у обох житлах дуже подібна, як показують розкопані матеріали.

Що кажуть про це дослідники? Ось одне свідчення: «Старовинна сумерійська культура проміювала на захід, її дорогу в серце Європи можна простежити. Ця дорога була через Дунай, цією дорогою промикалися в Європу ідеї, звичаї, боги. Недавні знахідки у с. Віньча біля Белграду доводять це припущення незаперечно. Там знайдено багато прикрас, зроблених із мушлів тих самих молюсків, що їх вживали для цієї мети мешканці старовинного Ур (сумерійське місто). Такі самі прикраси було відкрито також у розкопах у південній Німеччині та Богемії».¹¹

Конкретніше каже другий дослідник:

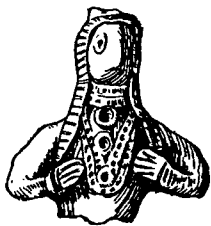
«Вияснено, що мисливці Європи не відкрили хліборобства, воно принесене ззовні, зі сходу. Хлібороби з Нілу ще до заснування єгипетської династії засіялися вздовж північної Африки та Тунісу і звідси перебралися до північного Середземномор'я, а там і до Франції та Швейцарії — перед трьома тисячами років до Р. Х., — потім до Райну та Англії. Друга хліборобська хвиля

Портретне зображення трипільської жінки. Володимирівка, Гуманщина.

Крем'яний серп, знайдений на Україні.

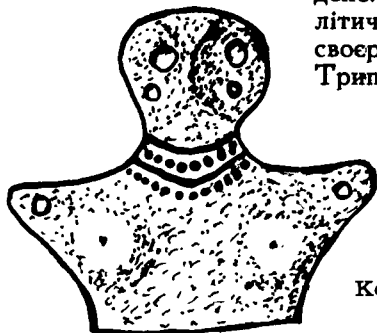

Глиняна статуетка з Індії.

проникла через Балкани й Дунай із Середньої Азії через Малу Азію — також за три тисячі років до Р. Х. Ці хлібороби із сходу прийшли на лесову землю, що вкрилась плодючим пилом післяльодовикової епохи. Лесові надзвичайно плодючі землі були дуже заманливі для нових населювачів. Хлібороби з Балкан поглядали із своїх гір на неозорні степи, недовго вагалися, і перші партії переселенців вирушили із своїми мішками насіння у землю обітовану».¹⁸

Це якраз та сама культура, що й трипільська. Відкриті археологічні пам'ятники в Румунії й на Балканах такі схожі на трипільські, що їх трудно й відрізнити, якщо не брати під увагу локальні варіанти. Їх і вивчають у одному комплексі. Недарма ж і пісні наші зв'язані з Дунаєм.

Зовсім іншим шляхом доходить до такого ж висновку і С. Н. Бібіков.¹⁹ На підставі аналізу великого числа статуеток трипільських та всіх інших (Мала Азія, середземноморські острови, Крит тощо) дослідник приходить до думки, що трипільські статуетки відтворюють складений у середземноморському ареалі жест Богині Покрови в ритуальній позі. Руки її складені на грудях. Схематизовано, мільйони разів повторено й віддалено від стародавнього оригіналу, в трипільських статуетках вони представлені, як відростки, замість рук. На підставі вивчення ранньотрипільського поселення Лука-Врублевецька (над Дністром) дослідник вважає, що Трипілля належить до південного середземноморського ареалу, хліборобство з'явилося в Україні раптом, уже складене. Тут воно зустрілось із мисливськими мезолітичними племенами й схрестилося, утворивши своєрідність, що властива тільки українському Трипіллю. Теорія Бібікова така, що в кінці чет-

Трипільська статуетка.
Кошилівці, Тернопільська обл.

вертого тисячоліття до Р. Х. сталася ще невияснена якась подія в південному ареалі ранньохліборобських культур, що й викликало переміщення племен, які сунулися через Малу Азію. Одні на захід у середню й центральну Європу, а другі на південний схід Європи, можливо, дунайським коридором, і посіли території Дунай-Дніпро.

От! Навіть радянський вчений, на підставі фактів, свідчить, що ми не маємо ніякого зв'язку з Москвою-північчю, а всіма нашими коріннями належимо до середземноморських культур.

Хоч ми знайшли дуже багато рис, що в'яжуть нас із Єгиптом та Сумером, але все ж нема повної тотожності. Наша мальована кераміка прикметна невичерпними варіаціями спіралі. На мальованій кераміці Єгипту, Сумеру спіралі нема.

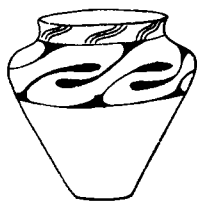
Є вона на Криті. Найнижчий культурний шар критських археологічних пам'яток, що на ньому стояли палаци (палац царя Міноса), дає такі самі зразки кераміки і спіралі, як і трипільська. Вона може різнитися тим, що трохи грубшого виробу, ніж на терені України. Але вже в палацовій культурі спіральний орнамент набирає вишуканої досконалости та перетворюється на рослинний орнамент або на далеку ремінісценцію спіралі. Невправні жіночі фігурки з перепаленої глини стають елегантними фаянсовими статуетками богинь у вишуканих убраннях, а хрест стає мармуровим.

Фаянсова статуетка богині зі зміями. Крит.

Камінна чаша Крит.

Трипільська посудина.
Стара Буда,
Черкаська обл.

Із Критом нас споріднює не тільки кераміка-спіраля, а й саме слово *тавр-тур, таурус*. А якщо вже до дрібниць, то й слово *Мінос, Мінотавр* нам не чуже. На диво, в українській мові є відповідник, що заховався в дитячій мові. Це, виявляється, назва корови, — *миня*. «Миня дасть моні» — кажуть дітям («моня» — молочко). Так от не тільки на Криті був Мінос, був він і в Єгипті. «На початку єгипетської цивілізації був популярний бог *Мін* із Колтосу, відтворча сила природи. Його символ був білий бик».²⁰ Знов, ще один натяк на якесь спільне минуле.

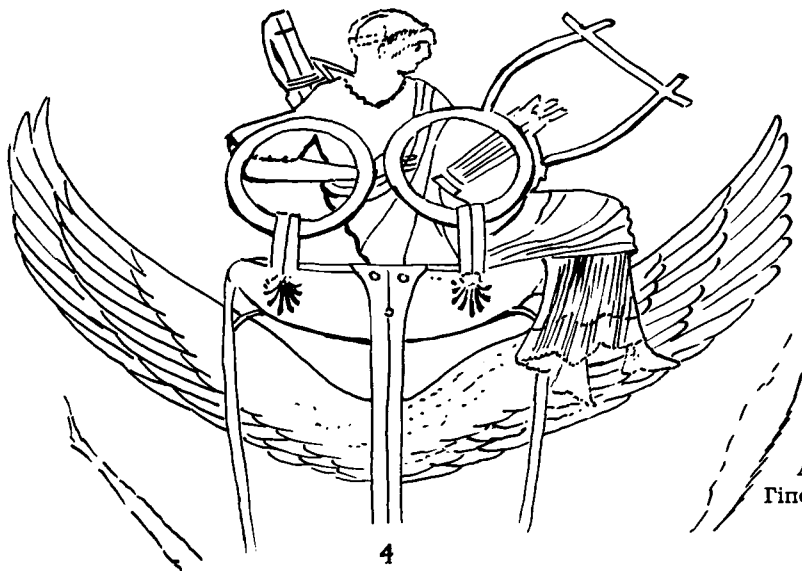
Критські знаки-письмена дуже подібні до знаків, що ними таврували скотарі північного Причорномор'я худобу. Це були різні варіанти тризубця, що їх успадкували пізніше князі, як печаті. Володимирові тризуби, що від нього ми успадкували наш державний герб, це — далека-далека спадщина від скотарських племен північного Причорномор'я, самих Сварожичів.

Та тризуб, власне, належить не Володимирові, не Сварожичам, не критянам, а океанському богові Посейдонові, що ото без тризуба ніколи не показується. А що Посейдон у минулому — цар Атлантиди, то виходить, що Україна успадкувала свій державний герб не так від Володимира Великого, як від Посейдона Атлантійського.

282

Посудина з 1.700 р. до н. е. Крит.

Аполлон летить до Гіпербореї. Грецька ваза.

4

Критськими подібностями не обмежується наша спорідненість із егейським світом, із півднем, Середземномор'ям. Вона продовжується і далі. Не тільки бог Посейдон із тризубом на бикові виявився нашим славетним родичем, але й інші боги з Олімпу. Про Дзеуса вже говорилося, він рідний брат Сварога, патріархальне перетворення з мисливої матріархальної Диви. Як уже знаємо, Аполлон прибув із мітичної Гіпербореї, що на північ від Греції, по дорозі перетворившись із Волоса на Аполлона. Сестра його Артеміда також північного походження: за одним мітом вона прийшла до Дельф із північної сторони, за другим — її народила мати Лето, що прийшла з півночі, за третім — її викрав Орест і переніс до грецького міста (статую). тоді встановилась жрецька обслуга їй.

Титан Прометей — скитський цар. Герой Геракл — основоположник скитського народу, батько трьох братів, Агатирса, Гелона і Скита, предка скитів (Геродот, кн. IV. 208 стор.). Арій — бог війни у греків та скитів. Події, описані в «Одіссей» відбуваються на Чорному морі, Кірка, дочка сонця, і її острів — це острів на Чорному морі. Зо-

Геракл у львиній шкурі. Греція.

Кельтська монета.
Кінь-сонце.

лоте руно — на побережжі Чорного моря, на Кавказі...

І так, коли перетрусити грецьку мітологію, то виявиться, що всі її боги (крім старих матриархальних) й герої — північного походження, зв'язані з північним Причорномор'ям, прибули звідси. Тут уже бачимо зворотний процес — українська земля не сприймає, а наділяє. Клясичний період Греції це ж, власне, витвір отих приходців — ахейців, данайців, іонійців тощо — які прибули із півночі, розтрощили старовинну крито-мікенську культуру, а через 500 років розпочали свій блискучий період...

Так ось чим можна пояснити схожість. начебто повторення грецьких мітів і українських казок! Казки ті пішли до Греції разом із прибульцями з півночі. «В збірнику Чубинського є варіант казки з київського Полісся про однооку бабу-людоїдку, до котрої заблукав коваль і спочатку вибрав їй одне око, а потім утік, замішавшись між барани у вивернутому кожусі». «Полапала ва спину, баран, каже, і пропустила, а він, вискочивши, ще й похвалився, поглузував з неї, а вона кинула на нього сокирою»... Це казковий мотив, що був оброблений і в «Одіссеї» — пише Грушевський та наводить і інші схожі казки.²¹ І цей український варіант архаїчніший за грецький, бо в українському ще баба порядкує, а не чоловік, — додамо ми.

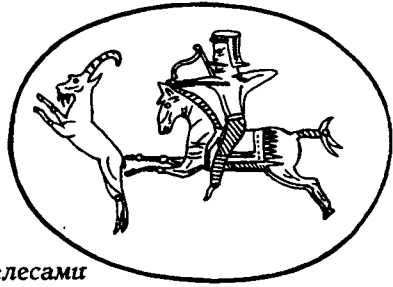

Якщо ми обернемося очима на захід, то побачимо там своїх родичів, що присягають Сварогом (I swear! — англ.), та з-під одної стріхи із Яром-Ярилом (старе ірландське — Eriu, Eire), та

Кельти-верхівці
з емблемами на голові.
Данія.

Верхівець полює.
Персія.

з гордістю називають себе *скотами*, та *велесами* (Велс — Welsh), — то не дуже й здивуємося, бо ми ж у одній культурно-історичній орбіті з ними. Разом і крутимось навколо сонця.

Але широко розкриємо очі, коли скажуть нам, що якісь далекі незнані нам індуси чи перси то — також наші родичі. Що, наприклад, може бути спільного в нас із Індією?

Це, насамперед, деякі народні вірування, дуже подібні між собою, так наче не чотири тисячі років тому розійшлися наші спільні предки, а вчора. От, «дідько сидить у бузині, тому не можна її рубати, бо хто зрубає бузину, тому буде корчити руки й ноги. Не можна будувати хати на тому місці, де стоїть кущ бузини, бо це чортове мешкання»²² (сама назва це каже. Д. Г.) А в Індії: «на деревах сидять бгути. Їх треба умилюстивляти, щоб вони не зробили чого лихого».²³

Чорт у нас сидить ще в сухій вербі. Звідси приказка: «Влюбився, як чорт у суху вербу».

У нас: коли пугач пугає — буде біда. І в Індії є таке вірування.²⁴

Щоб вилічити ревматизм, треба перед світанком ходити по росі. Так учать старі люди в Індії. І в нас.

Індія: померлі під час породів жінки прив'язані до землі і живуть у гіллі дерева рірал. Уночі в образі гарних жінок — *чурель* — з ногами оберненими назад, вони обплутують чоловіків. На світанку жертва падає мертва, а чурель гублять свою матеріальну форму. — У нас такі самі русалки, мавки.

І в Індії і в нас: якщо перед вирушенням у дорогу станеться якийсь прикметний випадок, то краще не вирушати, а вернутися додому, бо буде

Зображення русалки на
кістяному дармовисі.
XI-е ст. Новгород.

Малюнок з печери
Баламутівки.

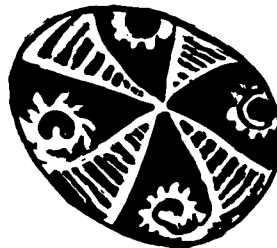
невдача чи навіть нещастя.⁶³

Якщо кондг (назва касті й члена касті) зустріне жінку чи дівчину, виходячи на полювання, то вертається назад. Подорож із дому він починає знов.⁶³ І в нас так: зустріти при виході з дому жінку — буде невдача.

Після заходу сонця індус нічого не позичить, У час заходу сонця боги сідають на все, і коли щось винести з дому, то тим самим дім позбувається богів.⁶³ У нас — варіяція: не можна після заходу сонця на дворі їсти, бо «злітається нечиста сила» (Лютюж, під Києвом).

Індуси вірять, що слова лайки мають великий вплив. Воліють, хай ударить хтось, а не лас, бо прокльон страшніший.⁶³ Це ж у цьому й сенс бабських пересварів, коли одна другій віртуозно бажають відсихання язиків, корчення рук, вилізання очей тощо.

Існує в нас якийсь звичай, що зветься «рахманський Великдень». Приходять до річки й кидають у воду шкаралуцу крашанок «для рахманів, святих людей, які живуть у горах і не знають, що вже Великдень». Українська Загальна Енциклопедія пояснює, що тут йдеться про брахманів. Звідки нашим селянам знати про індійських брахманів? Але, мабуть, тут не про індійських йдеться, а про тих, що творили гімни, пізніше записані у збірник Ріг-Веда, санскритською мовою. Хіба ж само вже слово *веда* не наше рідне *відати*? Абож *агні* — не наше *огонь*? *Вайу* (вітер і бог вітру) — не наше *вітер* і *Вій*? Абож *Сарасваті* (назва священної ріки в сучасній Індії,⁶⁴ і бог Ріка в Ріг-Веді) не звучить майже по нашому — «*свята вода*? То як була така спільна нашим предкам і предкам індусів мова санскрит, могли бути й святі-брахмани, що живуть десь у вирію... У словнику Грінченка є

Писанка. Рахів, Закарпаття.

ще одне значення слова «рахман»: старець, що просить милостині. Браhmани існували тільки з милостині.

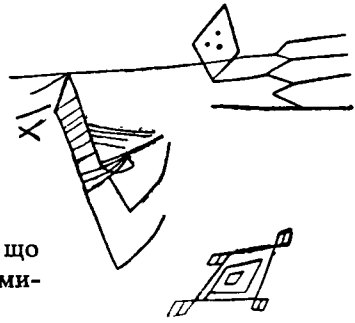
Небіжчики продовжують існувати, як духи, то їх треба й годувати. Це також спільна віра, що є в нас і в індусів. «Душі предків потребують їсти й пити, то вони приходять додому одержати їжу, що їх живі родичі наготовляють. У певні сезони їм приготують їжу, переважно з рижу. Предки формально запрошуються до цього частування. Наливають у рівчачки води, щоб помилися, викликаючи при тому імена батьків, дідів, прадідів. Їжі тут для всіх є. Приносять олію, пахощі...»²⁴

Так і в нас: «Душі померших трапезують на Свят-вечір разом із живими. Для них ставиться кутя й сита на вікно, розкидається біб по кутах і лишаються на столі немиті миски й ложки, щоб душі могли їх лизати для поживи. Сідають, продують наперед місця, аби не «привалити» собою котроїсь помершої душі, котрі збираються у великім числі.»²⁵

Уже цих кілька прикладів, дібраних лише з тих джерел, які були під рукою, показують, що й скотарі-номади Індії мають місце в нашому родинному альбомі. І не тільки з Ріг-Ведою, а й з горілкою. Так, уже чотири-п'ять тисяч років тому робили вони горілку із зерна або із соку дерева сома. Бог Індра міг випити бочку горілки і з'їсти сотню биків. Це був велетенський бог із рудою бородою, їздив він у бій на колісниці, яку везли руді жеребці. а сам Індра мав особливу зброю: грім і блискавку.

Тут ми стали й оглянулись ще раз навколо себе. Південь, захід, схід... А де ж північ? Нема

Рисунки з Кам'яної Могили.

Також.

Кривий Ріг,
Херсонська обл.

ії. Якщо і є спільності, то це слов'янські звичаї, що зовсім недавно понесли з собою слов'яни, які витворились у центрі слов'янщини, Україні. Воно й зрозуміло. Життя людське вище меж України починалось аж після того, як повисихали болота й озера від згаслого льодовика, а в той час в Україні всю льодовикову епоху люди жили інтенсивним життям.

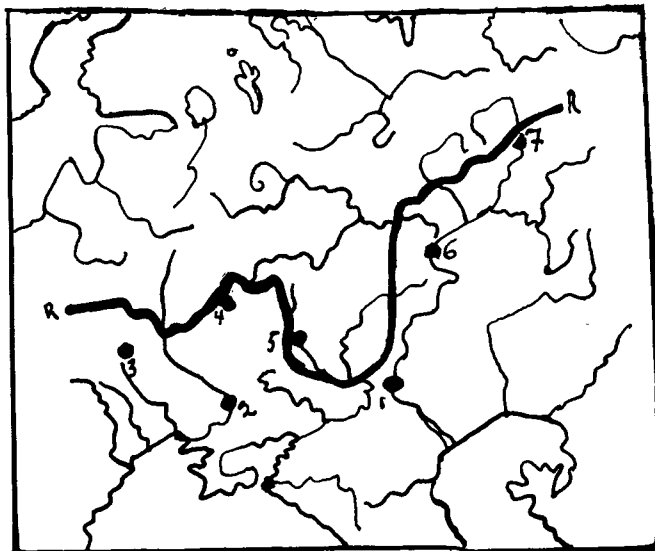
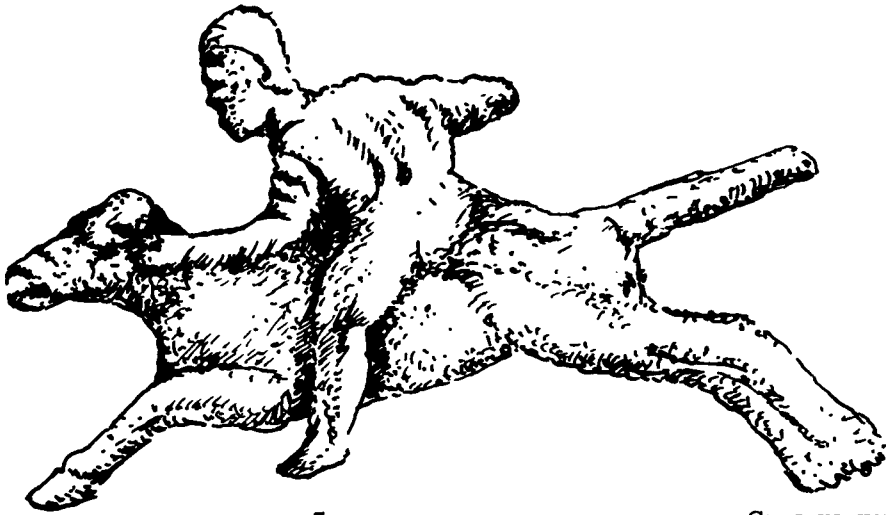

Схема розташування мустьєрських стоянок на периферії максимального рисського зледеніння.

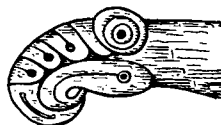

5

Скит на коні.
Бронзова пряжка.
Симферопіль, Крим

Багато верхівців «перегаталало» через степи Причорномор'я на своїх баских «гачурах», із своїм найприкметнішим символом — вершником на коні — що вже, починаючи з сарматських часів, заступив усі інші символи й тотемні знаки. Кочові народи поробилися осілими і самі стали приймати на себе руйнівницькі удари нових кочових орд. Київська Русь, із своїми осілими племенами навколо (поляни, деревляни, сіверяни, бужани, тиверці, радимичі тощо, а також дрібніші племена-роди ковуїв, ревугів, шельбірів, олбірів, топчаків²⁶) у греків і далі звалася Великою Скитією. А тим часом Геродот ще за 500 років до Р. Х. описує скитські племена, як кочові, що зневажають своїх сусідів, осілих хліборобів. Уже в десятому столітті після Р. Х. старі населювачі — тільки в оборонній позиції до нових кочовиків, що розпоширюються по тих самих степах, де «гаталали» давніші предки. У Дике Поле й не поткнешся без зброї.

І справді, чи не чудно знати, що там, де тепер Полтава, Ромен, Лубні, Доябас, Криво-ріжжя — такі ж наші українські області — що там у часи створення «Слова о полку Ігоревім» була «земля Половецькая»? Земля Руська — тільки до Стугни. А на західніх околицях свого князівства

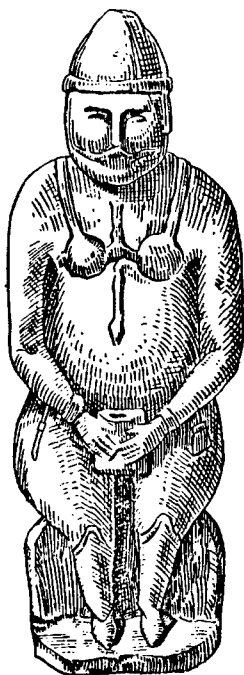
Кістяний наконечник псаліі.
Хутір Грушівка біля Запоріжжя.

Володимир зробив вал, — це значить приблизно на межах сучасної Київщини. На околицях його князівства сиділи приятні печенізько-половецькі племена, що вже й самі мусіли відбиватися від свіжих кочовиків.

Де вони сиділи, ці торки, берендії, чорні клобуки, кумани тощо, то навіть і сьогодні це чітко видно на мапі України. Берендії — там, де тепер Бердичів, кумани — там, де тепер Гумань, а від торків, то так аж рябіє назвами: Тараща (колись повітове місто), річки Торч і Торчиця, літописне місто Торчеськ, слово «торочити» (говорити незрозуміло). Там же на Таращанщині є село Карпаші («Чорні генерали»), с. Узин (значить — «довге», а воно справді довге село, простягнулось вздовж річки). На Гуманщині є село Велика-Половецька. Спогад про харцизів на Київщині затримався у виразі: «А, ти харцизяко!» (розбійнику). Це значить, що харцизи доходили й до Київщини, а осідок їх був на Харківщині, там, де сучасне місто Харцизськ. Та й далі на захід, у Галичині не бракує своїх печенігів і куманів. Село Печеніжин, Команча тощо.

То де ж вони поділися, ці люті вороги наших предків, ці пљондрувачі й харцизяки-розбійники, варвари й дикуни, що не давали спокійно передихнути нашим висококультурним пращурам? За традицією літописів, що відбивають ідеологію княжодружинної верхівки, ми їх щиро ненавидимо, а тим часом ненавидимо своїх же предків. Бо й вони ж такі самі наші предки, так само, як і поляни, сіверяни тощо, тощо. Ось погляньмо тільки, як ішло скрещення осілих та вчорашніх номадів серед самої тільки верхівки.²⁰

Володимир, син Ігора, повінчався з Кончаківною.

«Камінна баба»
Портретне зображення
половця.
Дніпропетрівський музей.

Цей Кончак, тесть Володимира Ігоревича, хан, був син Сирчана, що його малим хлопчиком забрано було в полон за часів Володимира Мономаха й виховано було при київському княжому дворі так, що він не хотів вертатися додому. І тільки понюхавши свшан-зілля та послухавши рідних пісень половецького співця Ора, згадав свою батьківщину й повернувся. Хан Кончак воював проти руських князів і розбив Ігора із Всеволодом. Зрештою, те ж саме робили поміж себе й руські князі, воювали та клали трупи своїх же русичів.

Овлур-половець, що допоміг Ігореві втекти з полону, мав матір-українку з Чернігова.

Ростислав Всеволодович (брат Володимира Мономаха), той, що затонув у ріці Стугні біля Трипілля, — син Анни, дочки половецького хана.

Святополк II Ізяславович, внук Ярослава Мудрого, оженився із дочкою половецького хана Тугоркана. Тіло свого тестя Святополк поклав на Берестовім.

Ярослав Осмомисл закохався в боярину Настю Чагрову, половчанку.

Коли так інтенсивно родичалася верхівка, то що казати про звичайних людей? Чи не маємо ми у собі кожне «чогось половецького»? Замість літопису про наші родословні, маємо в спадщину такі українські прізвища, як Барабаш, Бейзак, Кочубей, Галібей, Чаговець, Моголівець, Джогола, Саргола тощо, тощо, а також перераховані (і не перераховані) назви міст, сіл, річок. Усе це — наше, рідне. Отже, дивімось на ті камінні статуї — «баби», що на могилах, як на справжні портрети наших прадідів, і в нашому родинному альбомі навіть не доведеться придумувати для них одягу, бо одяг і фізичний тип добре збереглися на цих статуях.

Також.

Культури розцвітають і гаснуть, як квіти, кожна із своєю весною та осінню, а людство йде далі. Але з якими тяжкими зусиллями стає двоногий звір людиною! Яка важка ця дорога еволюції! Скільки доріг пробує людство!

Одні з них заводять у глухий кут і вся праця еволюції ніби йде намарно. Але другі ведуть у майбутнє. Котрий раз починає людина з самого початку, повторює пройдені шляхи, не знаючи навіть, що попередники проходили вже ці самі дороги. Нова раса людства повторює в сконденсованому вигляді ту еволюцію, яку людство відбуло вже болізним повільним досвідом. Це зовсім так, як ембріон у лоні матері повторює всю еволюцію живої істоти, починаючи від протоплазми. Це так само, як діти повторюють стадії цивілізації. Немовля починає белькотати якісь невизначні звуки, — це воно проходить стадію освоєння мови за один рік; але людству ця наука коштувала кілька сотень тисячоліть. Хлопчики у сім років раптом починають захоплюватися луком; це вони проходять кінцеві стадії пізнього палеоліту і мезоліт. Згодом це минає. Так само й наша цивілізація напевно повторює вже відбуте колись старшою расою, страшенно при цьому пишаючись, що вона — на вершку досягу. А в дійсності може бути, що ми, як і наші попередники, лише короткий епізод у мільйонвіковій еволюції.

Тільки дивуватися треба тій впертості, з якою людина прямує вгору, до мети. Кому відомої?

Людина не знає, вона йде. З важкими зусиллями, з тягарем звіриних інстинктів і новопродбанних бридких навичок. Виявляється, нічого не загублено. Усе, що надбала людина в попередніх цивілізаціях, весь духовий скарб попередників вона вже має в собі, у тій своїй бездонній душі. Проходить вона попередні стадії дуже прискорено, але проходить. Прискореним темпом пройшла сучасна раса й тотемістичний період, що для нього, може, треба було початку й кінця цілої раси. Може головним завданням-місією тієї раси було навчитися виділити себе із загального тваринного царства, бо в лоні імлістого мислення не було ще виділено звіра, сонця, стихій, землі, рік і лісів... усе це було нероздільним поняттям і висловлювалося одним звуком, предтечею мови. У нашій расі це відбувається прискореним темпом, настільки прискореним, що навіть найвідсталіші тотемісти нашого часу, австралійці, переживають його кінцеві стадії.

Двонога істота стала людиною з хвилиною, як у голові її блиснула думка про силу, вищу за неї, незрозумілу, чудесну, божеську. Відтоді вона незмінно простує до вищого стану, що є її призначенням. І боги людські мають ту чергу, якою входили в людську свідомість спізнавання світу. Приблизно таку:

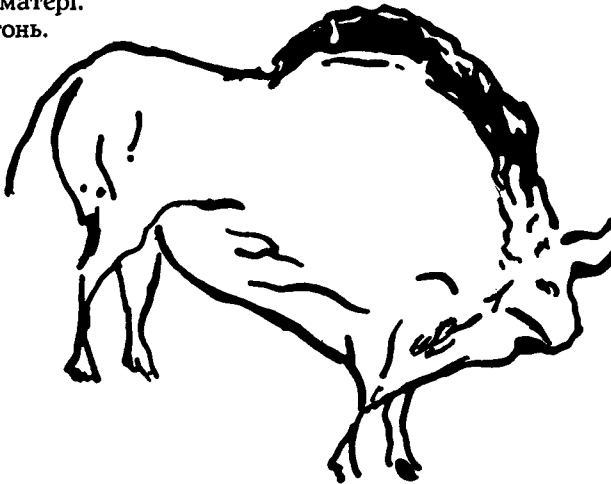
Кров і м'ясо звіра, як годувальника.

Культ матері-предкині охоронниці в образі звірини-матері.

Вогонь.

Людина перемагає биків.
Греція.

Бизон.
Базондо, Еспанія.

Богиня Деметра з
пшеничними колосками.
Ольвія,
Миколаївська обл.

Земля-Мати. Людська мати з дитиною в асоціації із сонцем-дитиною, її породженням.

Хлібне зело, що стало надійним і головним ресурсом годування, в образі дівчини-жінки, що дає себе в жертву, а з неї виростає годувальне зело.

Сонце і його початкове усвідомлення в сезонних мандрівках та зв'язана з цим коляда.

Скотарство, усвідомлення чоловічого принципу, культ фаллоса. Сенсуалізм, як культовий релігійний чинник у магії плодючості. Священна проституція у храмах Астарти, вакхічні містерії у Греції, вакхічний елемент в українському весіллі.

Розділення тотемної ідеї божества на тваринну, жертву і невидний дух. До цього часу божество уявлялося конкретно: чи Велика Мати в образі корови, чи «дивоє звір'є», Великий Брат Олень. Аж ось коли стався розрив між тваринним і людським видом у уяві людини. Божество — невидний дух.

Бог-патріарх, бог грому ясного неба й блискавки, бог погоди й бурі, могутній творець життя, єдиний головний бог, патріарх і над меншими богами, але вже всі вони — людського вигляду.

Бог невидний, Єдиний Творець Всесвіту.

Еволюція ідеї Бога привела людину до великих релігій, але усі вони походять із тотемної коліски. Творилась монотеїстична ідея в часи патріархату, тому на ній великою мірою позначилось патріархальне уявлення божества, — як сивобородого патріарха Саваофа, що сидить у хмарах на золотому царському троні.

Але от ідеї християнства, ідеї добра й любови, проросли із неолітичної матриархальної основи. Галілея була хліборобська провінція. Ось довідка із енциклопедії: «Галілея — стародавня провінція в північній частині Палестини. В епоху розселен-

ня колін Ізраїля була зайнята Ізраїлем, але німцно, і вже в епоху Царів її захопили й колонізували фінікійяни з Тіру та арамеї. Тоді й затвердилась за нею назва Galil Haggoim «округа чужих народів», або Haggalil — звідси ім'я Галілея. Не іудейською була Галілея до II-го століття до Р. Х., лише в 106-105 роках до Р. Х., коли Галілея була приєднана до Іудеї, знову там почалася іудаїзація. Галілея набрала особливого значення у першому столітті по Р. Х., як житниця Іудеї. Христос, як відомо, говорив арамейською мовою і почував себе в Іерусалимі чужим.»⁶⁷

З цієї довідки видно, що Галілея — хліборобська провінція, майже не опанована кочовими скотарями під час завоювання Палестини. Автохтони там плекали свої стародавні вірування, там ніколи не переставали любити Царицю Небесну, матір із дитиною на руках, що була неолітичним хліборобським божеством та символізувала любов і доброту. Усе краще, взяте з попереднього розвитку етичних уявлень материнського роду, зосередилось у образі сина цієї матері з дитиною. Христос же і є той зразок, на початку нового етапу біографії людини даний, що на нього треба взоруватися, щоб не дійти до сліпої бездороги попередніх рас. Вчення своє Христос зафіксував у притчах у дусі свого часу, але вони ще й досі не розшифровані цілком.

Як це любити своїх ворогів? Навпаки, ми молимося, щоб Бог поміг нам вигубити їх, забуваючи, що молимося ми не до племінного «тільки нашого» бога, а до універсального Бога, що добрий до наших ворогів так само, як і до нас. У всіх же християнських арміях є церкви, куди йдуть молитися вояки, добрі християни, перед тим, як підуть убивати других християн.

Ханаанська богиня рослинности. Палестина.

Амулет. Мати й дитина. Ірак.

Що це за царство небесне? Ми ж знаємо, що ніякого неба нема, є атмосфера, стратосфера, безповітряний простір, є сонячна система, що входить малою точечкою у галактику, а галактика сама входить точечкою у галактику галактик. Де ж царство небесне міститься, коли самого неба, виявляється, нема?

Як може старий дід бути Богом, дідусь Саваоф із сивою бородою, коли старість неминуче має кінчитися смертю, а Бог — безсмертний?

Само сонце, що без нього ми жодного дня не жили б і що має найбільше право бути нашим божеством, само сонце перестало ним бути, коли побачили всі, що наше сонце — гномик серед інших сонць, звичайна планета, загублена із своїми сателітами в темному й закуреному кутку галактики Чумацький Шлях. Людина тепер навіть гордо вважає себе вищою істотою за сонце, бо вона має душу, а сонце — бездушна матерія...

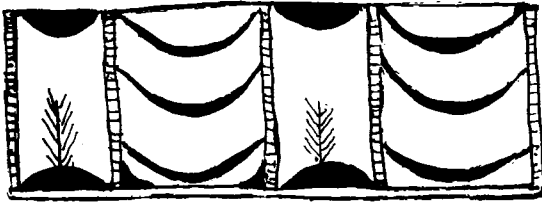
Все-все потребує негайного переоформлення, бо старі поняття вже застаріли й не діють.

І всі відповіді на це є у Христових ідеях. Вони не тільки не застаріли, а актуальні сьогодні, актуальніші, ніж були дві тисячі років тому. У них закладена протидія причинам, що ведуть у бездоріжжя, що звуться: себелюбство, мстивість, зневажність, використання загального добра для особистих цілей... Протилежність цьому — християнські ідеї і вони — розвиток тотемістичної.

Усе таки — як це можна любити своїх ворогів? Ми не можемо. Це тому, що ми ще малі, тільки велетень духом на це здібен. Але ж ми прями-

Розпис погребального
склепу.
Керч, Кримська обл.

Томашівка, Черкаська обл.

ємо до нього, до велетня духом. Інакше ж бо — яке завдання нашої раси, людства? І ось що каже на це Христос: «Коли зерно пшеничне, впавши на землю, не вмере, то одно зостанеться. Коли ж умре, то багато овочу приносить» (Йоан, 12). У цьому — все. І це каже він якраз тоді, коли ми переживаємо епоху надмірного себелюбства та самотнього індивідуалізму. Не біймось вмирати для чогось, що вважаємо великим і високим. Або, трохи буденнішими словами: не біймось утратити свої вигоди, коли треба бути принциповими й сміливими, сказати ввічі правду, хоч це й на шкоду нам самим... Що ж, доводиться вчитися великого вміння вмирати для проросту багатьох зерен на малих, щоденних дрібницях нашого побуту.

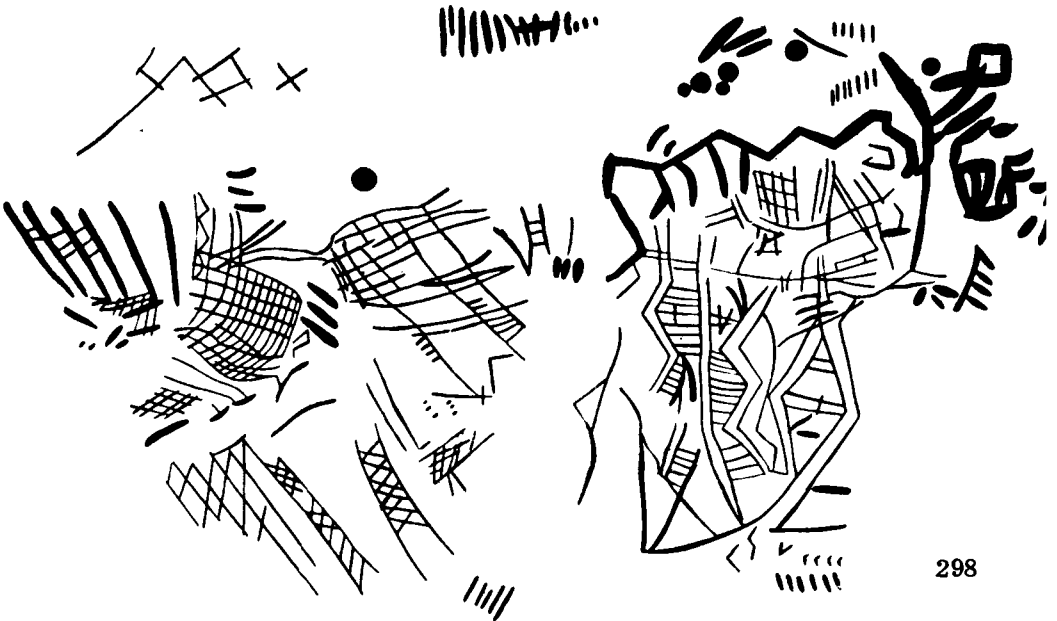
І що це таке Царство Боже? — удруге питаємо, бо ніхто сьогодні в жодній церкві не може цього вяснити.

Воно є в кожній людині, — каже Христос. Деякі тепер називають його космічною свідомістю. Це — відчуття себе не ізольованою істотою, а включеною у всесвіт. Ото ж те уміння прощати ворогам нашим — ворота до космічної свідомости. Чи не цікавіше це за найбільші комфортні нашої високотехнічної епохи, що заради них людина мусить щохвилини кривити душею, любити найдужче себе, ліктями відпихати інших там, де пахне «благами», якщо не можна перегризти горло? Світ відразу розширюється до безконечности, людина виходить із тісної комірчини свого себелюбства у безмежні царини. Мати в собі всесвіт, — я в ньому, а він у мені, — буде звичайною свідомістю майбутньої людини, а покищо з'являються раз на три тисячі років поодинокі провісники дороги в майбутнє.

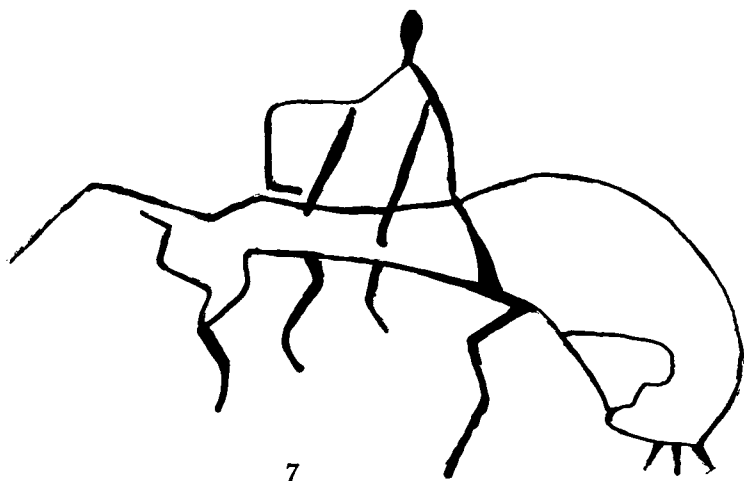
Золота скитська чаша
Курдшипська станиця,
Кубань.

Старими дорогами вже нема куди йти. На щастя, у наш особливо егоїстичний час людина ще не має стільки знань, щоб могли впливати на космічну рівновагу, і катастрофа не загрожує ще сьогодні. Але ж і тупцюватися на місці — не вихід. Усі попередні дороги людства заводять у сліпий кут. Треба шукати нової, бо людство в своїй еволюції не може спинитися. Цю дорогу показав Христос — у пляні тотемістичної єдності всесвіту. Від нас на цій новій дорозі напочатку вимагається так мало: лише навчитися здисциплінувати своє особисте «я». Учимося ставити рівненькі палички у підготовчій клясі.

Загадкові рисунки на плиті. Кам'яна Могила.

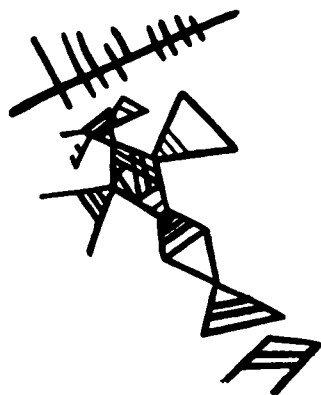
Кам'яна Могила.

7

Якось так вийшло, що ми успадкували державний знак атлантійського царя Посейдона — тризуб. Це зобов'язує. Треба ж знати, що разом із ним дісталось нам, яка місія лежить тепер на нас, коли вже стали ми спадкоємцями символу попередньої раси.

Може й незаслужено. Е, якби то ми були драпіжні загарбники, що хотіли б заглиманити увесь світ, от хоч би такими, як асирійські царі, що хвалилися: «Я, Сеннахеріб, зрівняв із землею 29 міст і 820 сіл, забрав 208 тисяч полонених, забрав і спалив Вавилон до тла. Чоловіки й жінки, старі й малі лежали такими високими горами на вулицях, що якби й хотів хто втікти, то не вибрався б перед тим, як місто було віддано вогневі...»²⁸

А ми якись усе биті, усе поневолені, усе приходять чужі іззовні, щоб підбити й зробити погносм. Чудова наша земля й усякий до неї ласий. Усі її люблять, а через те нам нема там місця кращого, як злиденне. Здавалось би, давно вже наш нарід мав би переваритися в шлунках сусідів та тих, що так нас «люблять». Одначе, ми уперто продовжуємо тяглість свого самобутнього існування, із своїми добрими й слабкими рисами. Народи, що приходять підбити, втягаються в наш організм самі, розчиняються й розпливаються. На очах історії так стало-

Також.

ся із різними печенігами та половцями, що посідали весь південь України кілька століть підряд, а тепер від них zostалися лише назви місцевостей. Наша кволість стає нашою силою.

Піддайність мирного хліборобського народу, невміння відгризатися від номадів, широка гостинність усім, що прийшли з метою зробити нас рабами, — це, безперечно, кволість. Ми не встигаємо встоятися, коли вже інша навала палить вогнем, забирає у ясир, топче й викорчовує з коренем. Вино не встигло настоятися, як у нього уже підливається іншого гатунку. Починається новий процес переброджування, витворення нової однородности. Після болізного шоку домішки народній організм мусить наново перебудовуватися, заліковувати рани і... неухильно регенеруватися, започатковувати новий ренесанс. Це наче б то без кінця-краю, це — зміст нашої історії.

«Я шкодую, що не належу до завойовницької нації», — сказав був колись Г. Косинка і за це заплатив головою. У цих словах є гірка істина. Ми нездібні поневолювати інших. Це тільки на шкоду нам, бо саме тому інші хочуть поневолювати нас. Ця ідея, так несучасна для періоду варварства-імперіялізму, що ми переживаємо, вона глибоко сидить у нас і всіляко маніфестується. Взяти хоча б козацьке гасло «без холопа, без пана». Оце недопускання, щоб вилонився з наших надр власний пан, який збудував би палаци, фортеці й університети, і є причиною нашої кволости. Ця нездібність витворити з самих себе сильну централістичну владу обертається проти народу, бо замість своїх монархів і палаців постають чужі, а ми опиняємося під п'ятою загарбників.

І це якось уживається із дивовижною здібністю українського народу, тисячоліттями перебува-

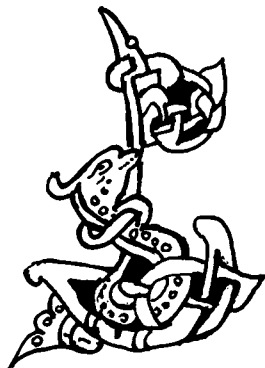
Слов'янське божество,
Світовит, з Ругії.

ючи під чужими окупаціями, не тратити органічного зв'язку порізаного на шматки тіла. Звичасю і мовно від Кубані до Карпат ми один нарід. Це — інстинкт дуже здорового живого тіла, що не дозволяє розділеним частинам розповзтися й асимілюватися з чужим. І що знаменно: від Кубані до Карпат — це ж той обшир, який вважається колискою, прабатьківщиною індоєвропейських народів.

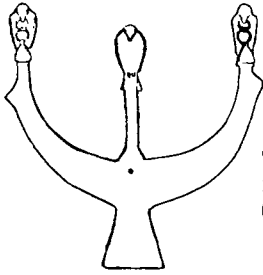
А може це невикорінене бажання рівності в своєму середовищі й небажання нападати на інших та їх поневолювати, може це найздоровша ідея, що їй судилося пережити добу варварства? Може це і є та ідея, що веде в майбутнє? Може це тільки в часи варварства-імперіялізму вада? Ця ніби кволість, вона — потенційна сила, що не дає розчинитися і зникнути. Ця скрита сила дрімає й жеде, коли прийде час стати дієюю.

День-у-день перекоуємося ми, що сучасна епоха заплуталась, зайшла в один із тих глухих мішків бездоріжжя, у якому можна задихнутися, коли не буде пробитий шлях до нових ідей. У загостреній формі світ переживає хворобу, що від неї загинула попередня раса. Ціла половина земної кулі охоплена маразмом «клясової боротьби», гасла зненависти, і загрожує заразити ще й другу половину. Ну, і що ж далі?

Боротьба між народами вже переросла в безглуздість, а війна стала анахронізмом. Нею нічого не розв'язується, тільки ще більше затягається нерозв'язні вузли. Людина з людиною навіть не бореться, бореться машина з машиною, а людина — тільки жалюгідний додаток-обслугач тих жахливих машин, натискач гудзичків. Кожен обслугач — маленька кузка, що не має найменшого бажання когось убивати, вона лише боїться потвори-машини. То ж як люди не хочуть, — що їх веде на

Ініціал з Оршанської Євангелії XII—XIII-го ст.

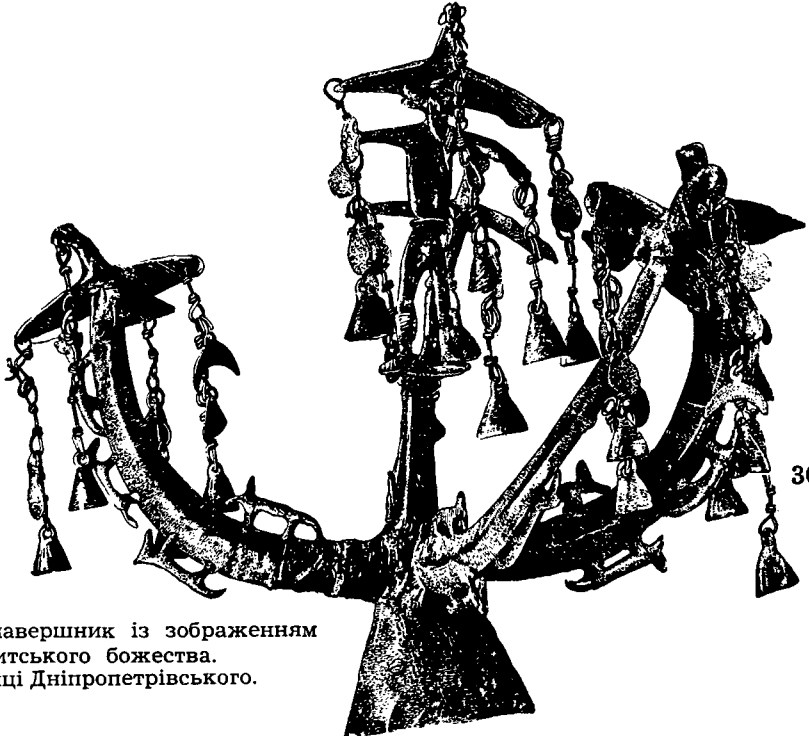

Тризубець із пташками
та дзвониками в дзьобах.
Лугова Могила,
Дніпропетрівська обл.

ті смертоносні винаходи та на взаємобивства? Яка ідея тут? І чи є взагалі якась ідея, що об'єднувала б усіх?

Світ потребує ідеї. А бачимо: одна частина світу — вогнище зненависти, обману й брехні, насильства і рабської праці; друга ж частина світу вдвинулась у матеріяльні комфортні й для неї нічого іншого в світі більше не існує. Без плодотворчої ідеї молодь не знає, чого їй бажати. Одна частина йде на гачок обману, а друга падає в обійми розгнужданости. Світ потребує ідеї.

І ця ідея гармонії й рівноваги у стосунках між народами-сусідами, повага прав другого й небажання його визискувати, а одночасно певність, що й сусід не висмокче твоїх життєвих сил, вона є. Це, власне, та ідея, що була причиною нашого поневолення, бо це ми завжди віримо, що й другі наші сестри-нації навколо такі ж шляхетні, а тим часом вони використовують нашу віру для обману. Але ця ідея може стати ідеєю всесвітньої конфедерації, якщо всі партнери будуть чесні. Вона

302

Бронзовий навершник із зображенням
скитського божества.
Околиці Дніпропетрівського.

Тризуб зі скарбу.
Мала Перещепина,
Полтавська обл.

вже діє, бо навіть лише ідеєю будучи, вже є першим кроком до розрядження важкої атмосфери. Це ж навіть не самопожертва, а лише маленьке піднесення над зоологічним взаємопожиранням.

Недарма ж не кому іншому, а нам передав дід Посейдон свій символ — тризуб. Він став символом тягlosti еволюції людини, перерваної й порушеної надмірним розбурханням егоїстичних тенденцій в одній частині попередньої раси. Така думка месіянстична, та що ж! Кожен нарід і кожна людина мають цю місію — вкласти свою частку в еволюцію всієї людської раси. Нам доводиться вирізьблювати ідею, народжену в тотемізмі, виплекану в материнських хліборобських родах, виношувати її в умовах тугих, важких і періодично катівських, — але український нарід триває, не розпливається, бо він для того існує, щоб показати реальність такої ідеї.

Цивілізація нашої раси тільки на старті і ми багато не втратили. Попередні досяги людства не зникли безслідно, а відклалися в генах. Наша земля вже доконала одне завдання: викохала зародки народів, що розійшлися на схід і на захід та виквітували східню духовість і західню техніку. Поробилися невідними й чужими, тільки ще невидні нитки мовної колишньої єдності й незрозумілі забобони, звичаї, рештки й уламки колишніх вірувань в'яжуть ці, тепер зовсім різні народи.

І всі вони — наші родичі. Одні — предки, другі — брати, свати. Спільного предка маємо одного: попередню расу. Крайня східня гілка, Індія, витворила філософію, за якою все, що ми бачимо, чуємо, дотикаємо, усвідомлюємо через свої органи чуття, уся природа — усе це лише гра сил Майї, великої Ілюзії. Усе це лише зміна її форми, що за ними ховається справжня реальність. А спізнати

Герб
Володимира Великого,

Ярослава Мудрого,

Володимира Мономаха.

303

Мала Перещепина,
Полтавська обл.

справжню реальність можна лише через з'єднання з безконечним Універсумом засобами не сенсорними, а позасенсорними. Бо дані нам органи чуття обмежені. Навіть і інтелект не може спізнати, бо він сприймає лише наближено, ззовні. «Які сили існують в Універсумі, — каже ця філософія, — вони існують і в тобі в латентному стані». Треба лише їх розвивати, вправляти... Отже, у кожній людині є здібності позасенсорні — ясновидіння, телепатія, левітації, лікування на відстані думкою, перетворення одної речовини в другу і багато-багато інших чуд. Перші двері до цієї незної заходові царини — інтуїція. Людина, що утотожнила себе із справжньою реальністю, — каже індійська філософія, — та розвинула в собі позасенсорні здібності, уже нехтує дарами Майї (себто матеріальної природи, навіть з її удосконаленими засобами комфорту), а розкошує духовними багатствами реального знання. І звичайно тут нема місця насильству.

На думку заходу, це містика. Але це саме те, чого так бракує сучасній західній людині. Не побуту вдосконалення, а вирізьблення своєї власної душі.

Західня думка, що в її орбіті й ми, пішла шляхом логічно-раціонального мислення, з погордою відкинувши науку магії чи, іншими словами, майстерність володіння силою тонких невидних звичайному окові вібрацій. Врешті, доходить до тих самих результатів, тільки за допомогою грубших засобів — речей, машин. Але наша цивілізація некастова, знання не належить лише малій купці жерців-інтелектуалів. Кожна дитина знає про електрику, і як виглядає сонячна система, і який атом вона у галактиці. Простори перестали грати ролю, їх перемагає машина. Зборюючи недомагання, що

Писанка з символами сонця,
зерна, колосків, рослин, поля.
Волинь.

від них загинули старіші раси, наша переходить їх, як дитячі хвороби, і від них не гине. Але в нас є свої, нові загрози.

Якщо звір у тяжкій, довгій еволюції став людиною, пройшовши школу тотемізму і в цій школі здобувши мову, уміння мислити, мислею творити, то виникає логічне питання: а що ж витвориться з людини? Про це мислителі давно вже думають, ба навіть придумали термін: *надлюдина*.

Але це вже виходить за межі нашого родинного альбому.

«Камінна баба» в заповіднику Асканія-Нова. Херсонська обл.

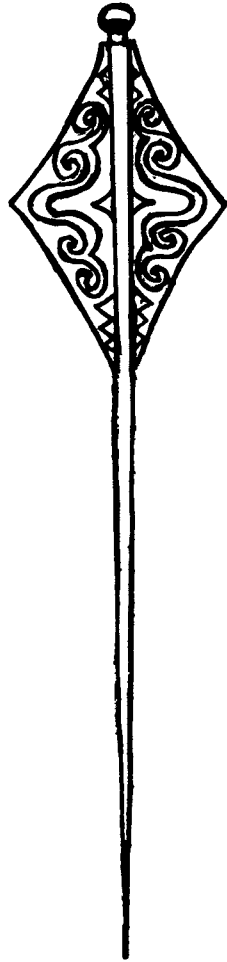

Чорна Могила, Чернігів.

ДЖЕРЕЛА

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Позолочена бронзова шпилька,
Вородино, Одеська обл.

Д Ж Е Р Е Л А

2. БРАТ-СЕСТРА-РОДИЧ

¹⁾ Ivar Lissner — "The Living Past" (New York. G. P. Putnam's Sons, 1957), p. 246.

²⁾ James Frazer — "The Golden Bough" (New York. Macmillan Co, 1924).

³⁾ Lewis Spence — "The History of Atlantis" (London. Rider & Co, 1926), p. 182.

⁴⁾ Н. М. Никольский — "Происхождение и история белорусской свадебной обрядности" (Минск. АН БССР, 1956), стор. 152.

⁵⁾ Walter Nash — "The Totemic Origin of the Egyptian Gods" (London. Publish. by Author, 1918).

V. G. Childe — "New Light on the Most Ancient East" (New York. Frederick A. Praeger, 1953), p. 52.

⁶⁾ G. Foot Moore — "History of Religions" (Chicago. The Open Court, 1915), v. I, p. 211.

⁷⁾ Gervée Baronte — "Twilight in India" (New York. Philosophical Library, 1949), p. 25, 341.

Pearce Gervis — "Naked they pray" (New York. Duell, Sloane & Pearce, 1956), p. 159.

3. Т-Р-Р

¹⁾ В. В. Латышев — "Известия древних писателей о Скифии и Кавказе" ("Вестник Древней Истории". 1948, ч. 1, стор. 247, ч. 3, стор. 328).

²⁾ Н. Пятышева — "Кульг греко-тавро-скифского бо-жества" (ВДИ, 1947, ч. 3), стор. 213—218.

³⁾ "Повесть временных лет" (М.-Л. АН УССР, 1950). Т. I, стор. 14.

⁴⁾ П. П. Ефименко — "Первобытное общество" (Киев. АН УССР, 1953), стор. 352.

⁵⁾ Е. В. Амичнов — "Язычество и древняя Русь" (С.-Петербург. "Записки Ист. Фил. фак. С.-П. Университета, 1914), стор. 93.

⁶⁾ Ivar Lissner — "The Living Past" (New York. G. P. Putnam's Sons, 1957), p. 47.

⁷⁾ L. Sprague de Camp — "Lost Continents" (New York. The Gnom Press, 1954), p.p. 192, 190.

⁸⁾ Gervée Baronte — "Twilight in India" (N. Y. Phil. Libr. 1949), p. 260.

⁹⁾ Е. П. Блавацкая — "Загадочные племена на Голубых горах" (С. Петербург. Изд. В. Губинского, 1893).

Encyclopaedia Britannica, v. 22, p. 266. See: Toda.

¹⁰⁾ "History of Herodotus" translated by George Rawlinson. (N. Y. Tudor Publ. Co, 1947), v. IV, p. 219.

4. С-Т-Р!

¹⁾ С. П. Толстов — "По следам древнехорезмийской цивилизации" (Москва-Лен. АН УССР, 1948), стор. 101, 97, 96.

²⁾ Большая Советская Энциклопедия. Гасло: Астарга.

5. ХАТА СОНЦЯ

¹⁾ Lewis Spence — "Myths & Legends of Ancient Egypt" (London. George G. Harrap Co, 1915), p. 80—84.

²⁾ V. Gordon Childe — "New Light on the Most Ancient East" (N. Y. F. A. Praeger, 1953), p. 52.

³⁾ Lewis Spence — "Myths & Legends of Ancient Egypt", p. 161—169.

⁴) History of Herodotus trns. by G. Rawlinson (N. Y. Tudor Publ. Co, 1947), v. II, p. 95.

⁵) E. M. Wishaw — "Atlantis in Andalusia" (London. Rider & Co), p.p. 211—212.

⁷) G. Foot Moore — "History of Religions" (N. Y. C. Scribner's Sons, 1913), v. I, p. 220.

⁸) Ivar Lissner — "The Living Past" (N. Y. G. P. Putnam's Sons, 1957), p. 373.

⁹) C. Kerenyi — "The Gods of the Greeks" (London — New York. Thames & Hudson, 1951), p. 232.

¹⁰) C. Kerenyi — *ibid.* p. 149.

¹¹) C. Kerenyi — *ibid.* p.97.

^{11A}) I. Морачевич — "Село Кобилья. Волинської губернії"... (С. Петерб. "Этнографич. сборник, 1853), стор. 305.

¹²) Janina Klawe — "Totemizm a perwotne zjawiska religijne w Polsce" (Warshawa. Wyd. autora, 1920).

¹³) П. П. Чубинский — "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край", том I, стор. 3, 4—6.

¹⁴) Ivar Lissner — "The Living Past" p. 51.

¹⁵) П. П. Чубинский — "Труды этнографическо-статистической экспедиции...", том V, стор. 878, 881, 874, 886.

¹⁶) Luise Schinnerer — "Textile volkskunst bei den Ruthenen" (Vien. "Zeitschrift for Osterreichisch Volkskunde, 1895).

6. ТИТЬ СУМЕРА

¹) Leonard Woolley — "Spadework in Archaeology" (N. Y. Philosophical Library, 1953), p. 104—106.

²) С. Н. Бибиков — "Поселение Лука-Врублевская" М.-Л. АН СССР, 1953).

³) П. П. Чубинский — "Труды...". Том I, стор. 41.

- 4) Ivar Lissner — "The Living Past" *ibid.* p. 130.
 5) Encyclopaedia Britannica. See: Hittites, p. 607.
 6) С. Я. Лурье — "Догреческие надписи Крита" (ВДИ, 1947, ч. 4), стор. 86.
 7) Л. Нидерле — "Быт и культура древних славян" (Прага. "Пламя", 1924), стор. 133.
 8) G. Foot Moore — "History of Religions" (N. Y. C. Scribner's Sons, 1913), v. I, p. 170.
 9) Lewis Spence — "Myths & Legends of Ancient Egypt" (London. G. G. Harrap & Co, 1915), p. 118.

7. САВУР-МОГИЛА

- 1) Encyclopaedia Britannica. See: Assur.
 2) Б. А. Гурьев — "История древнего Востока" (Ленинград: ОГИЗ, 1935), т. I, стор. 278.
 3) С. W. Ceram — "The Secret of Hittites" (N. Y. Alfred A. Knopf, 1956), p. 101.
 4) Ivar Lissner — "The Living Past" p. 170.
 5) M. A. Murray — "The God of the Witches" (London. Sampson Low, Martson & Co, 1933), p. 21
 6) Gervée Baronte — "Twilight in India" (N. Y. Philosophical Library, 1949), p. 162.
 7) G. F. Moore "History of Religions" v. I, p. 248.
 8) G. F. Moore, *ibid.* p. 193.
 9) E. Renan — "The Life of Jesus" (N. Y. Modern Library, 1927), p. 331.
 10) Иван Дубинець — "Горить Медвин" (Нью-Йорк. 1952. Добрус) стор. 14.
 11) П. П. Чубинский — "Труды этногр.-статист. эксп...", том V, стор. 1048, 886.
 12) П. Грицак — "Кілька думок про початки Київської Русі" ("Літер. Газета", Мюнхен, 1958, ч. 9), стор. 6.

8. СВАРОГ І ЙОГО БРАТТЯ

- 1) Ivar Lissner — "The Living Past" p. 111.
- 2) G. F. Moore — "History of Religions", v. I, p. 203.
- 3) С. П. Толстов — "По следам древнехорезмийской цивилизации" (М.-Л. АН СССР, 1948), стор. 97.
- 4) James Hastings — "Encyclopaedia of Religions & Ethics", v. V. See: Family, p. 750.
- 5) С. Kerenyi — "The Gods of the Greeks", p. 116, 110.
- 6) Gervée Baronte — "Twilight in India", p. 1—5, 266.
Alain Danielou — "Yoga" (New York. University Books, 1955), p. 25.
- 7) G. F. Moore — "History of Religions", v. I, p. 252.
ВДИ (1941, ч. 1) стор. 246.
- 8) Б. Кравців — "Мітологічний світ "Слова о полку Ігоревім" (Стаття у книзі: "Слово о полку Ігоревім", Нью-Йорк, В-во "Київ", 1950), стор. 66—68.
- 9) Е. В. Аничков — "Язычество и древняя Русь" (С. Петерб. Зап. Ист.-Фил. фак. С. П. Университета, часть СХVII, 1914), стор. 290
- 10) Б. В. Кобилянський — "Діалект і літературна мова" (Київ. "Радянська Школа", 1960), стор. 107.
- 11) Helmoldus — "The Chronicle of the Slavs" (New York. Columbia University Press, 1935), p. 159.
- 12) G. F. Moore — "History of Religions", v. I, p. 253.
- 13) С. П. Толстов — "По следам древнерезмийской цивилизации" (—, —), стор. 65—90.
- 14) Tamara Talbot Rice — "The Scythians" (London. Thames & Hudson, 1957).
- 15) С. П. Толстов — "По следам древнехор. цив..." (—, —), стор. 86.
- 16) Geoffrey Bibby — "The Testimony of the Spade" (New York. Alfred A. Knopf, 1956), p.p. 250, 252, 258.
- 17) Ivar Lissner — "The Living Past", p. 101.
- 18) E. O. James — "History of Religions" (New York. Harper & Brothers, 1957), p. 66.

9. ДЕВИ

- 1) Gervee Baronte — "Twilight in India" p. 271.
- 2) G. F. Moore — "History of Religions", v. I, p. 277.
G. Baronte — "Twilight in India" p. 102.
- 3) Е. П. Блавацкая — "Загадочные племена на Голубых горах" (—, —), стор. 49 і далі.
- 4) G. F. Moore — "History of Religions", v. I, p. 357.
- 5) E. Renan — "The Life of Jesus" p. 251.
- 6) С. П. Толстов — "По следам др.хор. цив." (—, —), стор. 23—24.
- 7) G. F. Moore — "History of Religions", v. I, p. 415.
- 8) C. Kerényi — "The Gods of the Greeks" p. 159.
- 9) C. Kerényi, *ibid.* p. 112.
- 10) J. R. Conrad — "The Horn and the Sword" (London. Macgibbon & Kee, 1959) p. 131.
- 11) G. F. Moore — "History of Religions", v. I, p. 411.
- 12) И. И. Срезневский — "Материалы для Словаря древнерусского языка" (Москва. Изд. иностр. и русск. словарей, 1958), стор. 763.
- 13) History of Herodotus... v. II, p. 235—236.
- 14) Е. В. Аничков — "Язычество и древняя Русь", (—, —), стор. 93—94.
- 15) А. Терещенко — "Быт русского народа" (С. Петербург. 1848).
- 16а) В. И. Чичеров — "Зимний период русского земледельческого календаря XVI—XIX веков" (Москва. АН СССР, 1957), стор. 112.
- 16) П. П. Чубинский — "Труды этногр. статист. экспедиции"... том I, стор. 109.
- 17) G. F. Moore — "History of Religions", v. I, p. 210.
- 18) C. Kerényi — "The Gods of the Greeks" p. 40.
- 19) C. Kerényi *ibid.*, p. 136, 26.
- 20) E. Ch. Baity — "Americans before Columbus" (New York. The Viking Press, 1951), p. 187.
- 21) E. Ch. Baity, *ibid.* p. 202.

22) E. Ch. Baity, *ibid.* p.217.

23) Miguel Covarrubias — "The Eagle, the Jaguar and the Serpent" (New York. Alfred A. Knopf, 1954), p. 17.

24) Colin Simpson — "Adam with Arrows" (New York. Praeger, 1955), p. 197.

10. ВЕЛЕСОВЕ КАПИЩЕ

1) С. Kerényi — "The Gods of the Greeks" p.p. 63, 104, 31, 48, 58.

2) Е. В. Аничков — "Язычество и древняя Русь" (—, —), стор. 89.

3) А. Терещенко — "Быт русского народа" (—, —), часть VI, стор. 122—123.

4) А. Терещенко — —, — (—, —), част. VII, стор. 295.

5) Л. Нидерле — "Быт и культура древних славян" (За И. Снегиревым "Русск. простонародные праздники", I—V, Москва, 1837—39), стор. 106.

6) А. Терещенко — "Быт русского народа" (—, —), часть VII, стор. 305.

7) А. Терещенко — —, — (—, —), част. VII, стор. 3.

8) M. Oldfield Howey — "The Cat in the Mysteries of Religion & Magic" (New York. Arthur Richmond Co, 1955), p. 89.

9) И. И. Тёрох — "Карпаты и славяне" (Нью-Йорк. Изд. "Общества ревнителей русской старины", 1941), стор. 82.

10) "Повесть временных лет" (М.-Л. АН СССР, 1950), том II, комментарий, стор. 270.

11) Е. В. Аничков — "Язычество и древняя Русь" (—, —), стор. 281, 267.

12) С.П. Толстов — "По следам древнехорезм. цивили.." (—, —), стор. 94.

13) И. И. Тёрох — "Карпаты и славяне" (—, —), стор. 67.

¹⁴⁾ Б. Кравців — "Мітологічний світ "Слова о полку Ігоревім" (—, —).

¹⁵⁾ I. Lissner — "The Living Past" p. 373.

¹⁶⁾ C. Kerényi — "The Gods of the Greeks" p. p. 131, 137.

¹⁷⁾ C. Kerényi, *ibid.* p. 107.

¹⁸⁾ History of Herodotus, v. IV, p.p. 235—236, 236, 215.

¹⁹⁾ I. Lissner — "The Living Past" p. 341.

²⁰⁾ I. Lissner, *ibid.* p. 301.

²¹⁾ G. Bibby — "The Testimony of the Spade" p. 252.

²²⁾ Encyclopaedia Britannica. See: Baal.

²³⁾ Richard Watson — "A Biblical & Theological Dictionary" (New York. Wough & T. Mason, 1833). See: Baal.

11. БОГ

¹⁾ Ювілейний збірник "Буковина" (Париж—Філадельфія—Детройт. В-во "Зелена Буковина", 1958). Стор. 151, мал. 52.

²⁾ G. Bibby — "The Testimony of the Spade" p. 260.

³⁾ О. Н. Бадер — "Древние изображения на потолках гротов в Приазовье" Материалы и Исследования по Археологии СССР. 1945, ч. 2. (М.-Л. АН СССР), стор. 126—139.

⁴⁾ G. Bibby — "The Testimony of the Spade" p. p. 254—255, 258, 267.

⁵⁾ Pennenthorne Huges — "Witchcraft" (London — New York — Toronto. Longman, Green & Co, 1932), p. 102.

⁶⁾ П. П. Чубинский — "Труды этногр.-статист. экспедиции.." (—, —), Том I, стор. 92.

⁷⁾ G. Baronte — "Twilight in India" p. 161.

⁸⁾ Г. А. Меликшвили — "Мусасир и вопрос о древнем очаге урартских племен" (ВДИ, 1948, ч. 2).

⁹⁾ V. Gordon Childe — “The Aryans” (New York. Alfred A. Knopf, 1926), p. 63.

¹⁰⁾ H. Hensoldt — “Among the Adepts and Mystics of Hindostan” (Occult revue, v. II, 1905), p. 300.

¹¹⁾ Anna H. Leonowens — “Siamese Harem Life” (New York. E. P. Dutton & Co, 1953), p. 173.

¹²⁾ Burt Kerr Todd — “Bhutan, Land of the Tunder-Dragon” (The National Geographic Magazine, 1952, № 6).

¹³⁾ M. Oldfield Howey — “The Cat in the Mysteries of Religion & Magic” (N. Y. Arthur Richmond Co, 1955), p. 15—22, 149.

¹⁴⁾ G. Bibby — “The Testimony of the Spade” p. 270 — 275.

¹⁵⁾ V. G. Childe — “New Light on the Most Ancien East” (N. Y. F. A. Praeger, 1953), p. 2.

¹⁶⁾ Homer W. Smith — “Man & his Gods” (New York. Grosset & Dunlap, 1956), p. 40.

¹⁷⁾ Homer W. Smith, *ibid.* p. 39.

¹⁸⁾ History of Herodotus trnsl. by G. Raw. v. II, p. 93.

¹⁹⁾ И. И. Терох — “Карпаты и славяне” (—, —), стор. 72

²⁰⁾ “Повесть временных лет” (—, —), т. I, стор. 56.

²¹⁾ С. П. Толстов — “По следам древнехор... цивилизации” (—, —).

12. ЗВИЗДОЧОЛА ТЕЛИЦЯ

¹⁾ H. Breuil — “Four Hundred Centuries of Cave Art” (Montignac, Centre d’Etudes et de Documentation prehistoriques, 1952).

²⁾ “Everyday Life of the Ancient Times” (Washington, D. C. The National Geographic Society) p. 203.

³⁾ Athur John Evans — “The Palace of Minos” (London. Macmillan, 1921—1936).

⁴⁾ Ivar Lissner — “Tre Living Past” p. 297.

- ⁵⁾ C. Kerényi — “The Gods of the Greeks” p. 110 — 111.
- ⁶⁾ L. Spence — “The History of Atlantis” (London. Rider & Co, 1926); p. 184.
- ⁷⁾ G. Baronte — “Twilight in India” p. 93.
- ⁸⁾ History of Herodotus, v. IV. p.p. 235—236.
- ⁹⁾ M. Oldfield Howey — “The Cat in the Mysteries of Religion & Magic” p. 120.
- ¹⁰⁾ Homer W. Smith — “Man and his Gods” p. 86.
- ¹¹⁾ History of Herodotus, v. III, p. 156.
- L. Spence — “Myths & Legends of Ancient Egypt” p. 285, 63.
- ¹²⁾ M. A. Murray — “The God of the Witches” p. 17—18.
- ¹³⁾ Б. А. Тураев — “История древнего Востока” (—, —), т. I, стор. 197—198.
- ¹⁴⁾ I. R. Conrad — “The Horn & the Sword” p. 73—74.
- ¹⁵⁾ G. Baronte — “Twilight in India” p. 172—175.
- ¹⁶⁾ Ibid. p. 187.
- ¹⁷⁾ Ibid. p. 81—82.
- ¹⁸⁾ Ibid. p. 335.
- ¹⁹⁾ Ibid. p. 163.
- ²⁰⁾ Ibid. p. 136.
- ²¹⁾ Pearce Gervis — “Naked they pray” (N. Y. Dvell Sloane and Pearce, 1956), p. 12.
- ²²⁾ G. Baronte — “Twilight in India” p. 284.
- ²³⁾ J. T. P. Phiphian-Adams — “Mithraism” (Chicago. The Open Court, 1915).
- ²⁴⁾ G. Foot Moore — “History of Religions”, v. I, p. 583.
- ²⁵⁾ В. В. Латышев — “Известия древних писателей о Скифии и Кавказе” (“Вестник Др. Ист.”, 1948, ч. I), стор. 242.
- ²⁶⁾ В. В. Латышев —, — (ВДИ. 1948, ч. I), стор. 311.
- ²⁷⁾ Е. В. Аничков — “Язычество и древняя Русь” (—, —), стор. 166, 335.
- ²⁸⁾ А. Крушельницький — “Рубають ліс” (Київ-Ляйп-

циг. Українська накладня), стор. 8.

²⁹⁾ П. П. Чубинський — "Труды этногр.-статист. эксп..." (—, —), том 3, стор. 323, 335, 429.

³⁰⁾ А. Терещенко — "Быт русского народа" (—, —), том VII, стор. 12, 106 і далі. (С.-Петербург, 1848).

³¹⁾ С. Kerenyi — "The Gods of the Greeks" p. 100.

^{31A)} Encyclopedia Collier's, v. XII. See: Languages, p. 697.

³²⁾ G. Baronte — "Twilight in India" p. 340.

³³⁾ Л. Нидерле — "Быт и культура древних славян" (Прага: "Пламя", 192), стор. 34.

13. ГОСТИНЦІ ВІД ЗАЙЦЯ

¹⁾ П. П. Чубинский — "Труды этнограф.-статист. эксп...", том I, стор. 56.

²⁾ Марко Поло (Москва. Гос. Изд. Географ. Литер., 1945), стор. 180.

³⁾ Ronald Rose — "Living Magic" (Rand McNally, 1956).

⁴⁾ А. Терещенко — "Быт русск. народа" (С.-Петербург. 1848), том V, стор. 68.

⁵⁾ "Повесть временных лет" (М.-Л. АН СССР, 1950), т. 2, стор. 216.

Е. В. Аничков — "Язычество и древняя Русь" (—, —), стор. 293.

⁶⁾ Большая Советская Энциклопедия. Гасло: Галиция.

⁷⁾ Janina Klawe — "Totemizm a pierwotne zjawiska." (Warszawa. Wyd. awtora, 1920).

⁸⁾ T. G. Powell — "Celts" (London. Thames & Hudson, 1958), p. 16.

⁹⁾ И. И. Тёрох — "Карпаты и славяне" (Н. Й. Изд. "Общества ревнителей русск. старины", 1941), стор. 34, 66.

¹⁰⁾ В. А. Мошков — "Скифы и их сородичи, фра-

кийцы" (Варшава. 1896).

¹¹⁾ П. П. Чубинский — "Труды этногр.-стат. эксп.." (—, —), т I, стор. 56.

^{11А)} Н. М. Никольский — "Происхождение и история белор. свад. обрядности" (АН БССР, 1956).

¹²⁾ "Вестник Древней Истории" (1948, ч. 3), стор. 165.

¹³⁾ History of Herodotus, v. IV, p. 236.

¹⁴⁾ М. О. Howey — "The Cat..." (N. Y. Arthur Richmond Co, 1955), p. 84.

¹⁵⁾ Janina Klawe — "Totemizm a pierwotne żjawiska" (Warszawa. Wyd. awtora, 1920).

¹⁶⁾ Helmoldus — "The Chronicle of the Slavs" (New York. Columbia University Press, 1935), p. 49.

¹⁷⁾ П. П. Чубинский — "Труды этногр.-стат. эксп.." (—, —), том I, стор. 44.

¹⁸⁾ G. Bibby — "The Testimony of the Spade" (N. Y. Alfred A. Knopf, 1956), p. 153.

¹⁹⁾ П. Ефименко — "Первобытное общество" (Киев. Ак. Наук Украинской ССР, 1953), стор. 226.

²⁰⁾ П. П. Чубинский — "Труды..." (—, —), т. III, стор. 273—274.

²¹⁾ Harper's Dictionary of Classical Lit. & Antiquities, p. 1391, 1359.

²²⁾ I. Lissner — "The Living Past" p. 367.

²³⁾ Encyclopaedia Britannica.

²⁴⁾ В. В. Латышев — "Изв. др. пис." (ВДИ, 1948, ч. 1), стор. 246.

²⁵⁾ В. В. Латышев — — (ВДИ, 1947, ч. 1), стор. 263, 266. (—, — 1947, ч. 4), стор. 275.

²⁶⁾ Richard Watson — "A Biblical & Theological Diction..." (N. Y. Wough & T. Mason, 1833), See: Rosh.

²⁷⁾ В. В. Латышев — "Изв. др. пис." (ВДИ, 1948, ч. 1), стор. 247.

²⁸⁾ "Повесть временных лет" (—, —), том 1, стор. 197.

²⁹⁾ С. Kerenyi — "The Gods of the Greeks" (London — New York. Thames & Hudson, 1951), p. 124

³⁰⁾ И. И. Тёрох — "Карпаты и славяне" (—, —), стор. 83.

³¹⁾ I. Lissner — "The Living Past" p. 105.

14. ГЕТТЯ!

¹⁾ C. W. Ceram — "The Secret of the Hittites" (New York. Alfred A. Knopf, 1956), p. 92, 155—157.

²⁾ Ibid., p. 101.

³⁾ Ibid., p. 245.

⁴⁾ G. F. Moore — "History of Religions" (N. Y. C. Scribner's Sons, 1913), v. I, p. 252, 411.

^{4a)} С. Я. Лурье — "Крито-микенские надписи и Гомер" (ВДИ, 1956, ч. 4) стор. 11,

⁵⁾ History of Herodotus, v. I, p. 80.

⁶⁾ С. П. Толстов — "По следам древнехорезмийской цивилизации" (М.-Л. АН СССР, 1948), стор. 97.

⁷⁾ V. G. Childe — "The Aryans" (N. Y. Alfred A. Knopf, 1926), p. 83, 19.

⁷⁾ С. П. Толстов — "По следам др.хорезм. цив." (—, —), стор. 86.

⁸⁾ Б. Н. Граков — "Каменское городище на Днепре" (Москва. АН СССР, 1954), стор. 175.

⁹⁾ Harper's Dictionary of Classical Lit. & Antiquity p. 1431.

¹⁰⁾ "Повесть временных лет" (—, —), т. I, стор. 120.

¹¹⁾ С. Kerényi — "The Gods of the Greeks" p. 186, 80, 47.

¹²⁾ G. W. B. Huntingford — "Who were the Scythians" (Wien. Anthropos, 1935), p. 785—795.

^{12a)} The World Book Encyclopaedia (Chicago, 1958), See: Sakya-Muni.

¹³⁾ Stuart Piggott — "Scotland before History" (Lon-

don — New York. Thomas Nelson & Sons Ltd, 1958),
p. 55—56.

¹⁴⁾ Галина Журба — “Далекый світ” (Буенос Айрес.
“Перемога” 1955), стор. 102—103.

И. И. Герох — “Карпаты и славяне” (—, —), стор.
67—68.

¹⁵⁾ Janina Klawe — “Totemizm...”

¹⁶⁾ В. В. Латышев — “Известия др. писателей...” (ВДИ,
1948, ч. 1) стор. 285.

¹⁷⁾ В. Петров — “Походження українського народу”
(Регенсбург. Укр. Студентська Громада при УТГІ, 1947),
стор. 9.

¹⁸⁾ Л. Нидерле — “Быт и культура древних славян”
(Прага. “Пламя”, 1924), стор. 157.

¹⁹⁾ С. W. Ceram — “The Secret of the Hittites”
p. 124, pl. XI, p.p. 154, 66, 57, 113, 57, pl. XIV, p. 21.

²⁰⁾ Ibid., p. 92.

²¹⁾ Т. С. Lethbridge — “Gogmagog — The buried
Gods” (London. Routledge and Kegan Paul, 1957).

15. КОЛИСКА

¹⁾ Е. В. Аничков — “Язычество и древняя Русь”
(—, —), стор. 377.

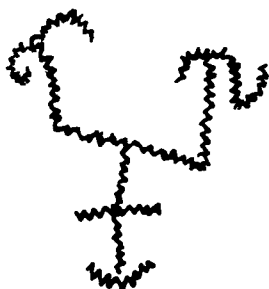
²⁾ “Повесть временных лет” (—, —), том I, стор. 56.

³⁾ Е. А. Spiesser — “Ancient Mesopotamia” (The
National Geographic Magazine, 1951, № 1), p. 80—81.

⁴⁾ G. Baronte — “Twilight in India” p. 88—91.

⁵⁾ Е. С. Baity — “Americans before Columbus”
(New York. The Viking Press, 1951), p. 205—206.

⁶⁾ H. Breuil — “Four Hundred Centuries of Cave Art”
(Montingnac, Centre d’Etudes et de Documentation
Prehistoriques, 1952).

16. РОДИННИЙ АЛЬБОМ

¹⁾ Joseph Campbell — "The Masks of God: Primitive Mythology" (New York. The Viking Press, 1959), p. 136.

²⁾ Lobsang Rampa — "The Third Eye. The Autobiography of a Tibet Lama" (London. Secker and Warburg, 1957), p. 220, 249.

³⁾ I. Lissner — "The Living Past" p. 226.

⁴⁾ Ibid., p. 246.

⁵⁾ В. В. Латышев — "Известия др. писат..." (ВДИ, 147, ч. 3), стор. 291. (ВДИ, 1948, ч. 3), стор. 239.

⁶⁾ П. П. Чубинский — "Труды этногр.-статист. эксп..." (—, —), том I, стор. 216.

⁷⁾ K. Seligman — "The History of Magic" (New York. Pantheon Books, 1948), p. 121.

⁸⁾ History of Herodotus, v. IV, p. 206.

⁹⁾ О. Н. Бадер — "Некоторые памятники палеолита и мезолита в восточной части горного Крыма" (36. "История и археология древнего Крыма". Киев. АН УССР, 1957), стор. 23, 24.

¹⁰⁾ М. Грушевський — "Історія української літератури" (Нью-Йорк. Книгоспілка, 1959), т. I, стор. 316—317.

¹¹⁾ М. Э. Матье — "Древнеегипетские мифы" (М.-Л. АН СССР, 1956), стор. 16.

¹²⁾ G. F. Moore — "History of Religions", v. I, p. 160, 193.

¹³⁾ Homer W. Smith — "Man and his Gods" (New York. Grosset & Dunlap, 1956), p. 19—20.

¹⁴⁾ I. Lissner — "The Living Past" p. 29.

¹⁵⁾ Ibid., p. 35.

¹⁶⁾ L. Woolley — "Spadework in Archaeology" (New York. Philosophical Library, 1953), p. 93—94.

¹⁷⁾ A. Braghine — "The Shadow of Atlantis" (New York. E. P. Dutton & Co, 1940), p. 149.

¹⁸⁾ G. Bibby — "The Testimony of the Spade" (N.

Y. Alfred A. Knopf, 1956), p. 270—275.

¹⁹⁾ С. Н. Бибилов — “Поселение Лука-Врублевская” (М.Л. АН СССР, 1953).

²⁰⁾ E. O. James — “Myth and Ritual of the Ancient Near East” (London. Thames & Hudson, 1958), p. 52.

²¹⁾ М. Грушевський — “Історія укр. літератури” (—, —), т. I, стор. 309, 312, 315.

²²⁾ П. П. Чубинский — “Труды этногр.-статист. эксп.” (—, —), т. I, стор. 76—77.

²³⁾ G. Baronte — “Twilight in India” p. p. 254, 301, 302, 307, 309, 137.

²⁴⁾ G. F. Moore — “History of Religions”, v. I, p. p. 253, 257.

²⁵⁾ М. Грушевський — “Іст. укр. літ.” (—, —), т. I, стор. 154.

²⁶⁾ І. Огієнко (Митрополит Іларіон). Примітки до “Слова про Ігорів похід” (Вінніпер. В-во “Наша Культура”, 1949).

²⁷⁾ Большая Советская Энциклопедия. Гасло: Галилея.

²⁸⁾ I. Lissner — “The Living Past” p. 42.

Наскельний малюнок. Рока дель Моро, Еспанія.

Заставка з «Поученія Єфрема Сірина»

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ОБКЛАДИНКА: Рисунок на одній із плит Кам'яної Могили біля Мелітополя, Запорізька обл. (М. Рудинський, «Кам'яна Могила», таблиця XXVIII. Київ, 1961)

- 2 Група плит Кам'яної Могили — Грот бика. (Є. Савицька, «На дні сарматського моря», ст. 2. 18. (Рудинський, ст. 16)

Сторінка

- 3 Рисунок. Кам'яна Могила, Запорізька обл. (Там же, стор. 29)

ВСТУПНЕ СЛОВО

- 5 Два олені. Печера Фон-де-Гом, Франція. (L. Capitan, «La Caverne de Font-de-Gaume», ст. 76, 1910)
6 Тот — бог письма і знання. Єгипет. (E. Budge, «The Gods of Egypt», том I, ст. 101)

Немовля

- 7 Сцена обрядового поїдання тотема (бізона). Кістяна пластинка. Грот Раймонден, Франція, (П. П. Ефименко, «Первобытное общество», ст. 525, Київ, 1953)
8 Мамут. Фон-де-Гом, Франція. (L. Capitan, там же, стор. 136)
8 Коні. Печера Ласко, Франція. (G. Bataille, «Prehistoric Paintings», ст. 69, Lausanne, 1935)
9 Вовча голова. Печера Комбарель, Франція. (L. Capitan, «Les Combarelles», ст. 90, 1924)
9 Цап. Печера «Три брати», Франція. (H. Breuil, «400 Centuries of Cave Art», ст. 165)
10 Печерний лев. (Там же, стор. 169)
11 Носоріг. Печера Комбарель, Франція. (L. Capitan, там же, ст. 144)
11 Зображення людини. Печера Марсулас, Франція. (Ефименко, ст. 521)
12 Бик. Фон-де-Гом, Франція. (L. Capitan, «La caverne de Font-de-Gaume» ст. 92)

Сторінка

- 13 Голова лані. Печера. Ель Кастілля, Іспанія. (Н. Kühn, "The Rock Pictures of Europe", ст. 24, 1956)
- 13 Північний олень. Різьба на рогові. Кессерлох, Швейцарія. (Ефименко, стор. 352)
- 14 Бізон. Печера Ель Кастілля, Іспанія. (Н. Alcalde del Rio, «Les Cavernes de la Région Cantabrique», ст. 175, 1911)
- Брат-сестра-родич
- 15 Люди полюють на бізона. Різьба на уламку ребра. Абри-дю-Шато, Франція. (Ефименко, стор. 524)
- 16 Австралійський ритуальний танок. (В. Spencer, "The Native Tribes of Central Australia", ст. 133, 1899)
- 17 Австралійська чурінга. В ній міститься душа людини. ("Comission de Investigaciones Paleontologicas..." Memoria, N 12, ст. 23, 1916)
- 17 Сцена полювання на кенгуру. Рисунок на корі. Австралія. (Leonard Adam, "Primitive Art", ст. 47)
- 18 Богиня Таурт, гіпопотамиха. Єгипет. (М. Э. Матье, «Древнеегипетские мифы», табл. IX, Москва, 1956)
- 19 Бог Хнум робить людину. Єгипет. (E. Budge, "The Gods of the Egyprians", т. I, ст. 101, 1904)
- 20 Коров'яча голова (личина) з перловим трикутником на чолі. Ірак. (G. R. Levy, "The Gate of Horn", таб. XI)
- 20 Знак богині Атени — сова. Монета. Греція. ("Harper's Dictionary of Classical Literature & Antiquity", ст. 1113, 1897)
- 21 Священна фігурка індіан Зуні. Нью-Мексіко, США. (R. Underhille "Pueblo Crafts", 1944)
- 22 Сцена полювання. Різьба на кості. Печера Мадлен, Франція. ("Comission de Investigaciones..." Memoria N 23—24, ст. 215, 1919)
- 23 Лось. Зображення на скелі. Басейн середнього Єнісея, Азія. [«Материалы и исследования по археологии СССР» (далі: МИА), ч. 39, стор. 281, 1953]
- Т-р-р!
- 24 Дві корови. Поліхромний малюнок на стелі. Печера Ласко, Франція. (G. Bataille, "Lascaux", ст. 36, 1955)
- 25 Два бізони. Ласко, Франція. (Там же, стор. 105)
- 25 Голова корови. (Там же, стор. 21)
- 26 Бізони. Печера Марсулас, Франція. (Н. Obermaier, "Der Mensch der Vorzeit", ст. 248, 1912)
- 27 Культове кам'яне зображення бичачої голови. Симферопіль, Кримська обл. [«Краткие сообщения Института Археологии АН УССР» (далі: КСИА) ч. 9, ст. 72, 1960]
- 27 Те ж саме. Усатове, Одеська обл. (Там же)
- 27 Знак на стелі. Мала Козирка, Миколаївська обл. («История и археология древнего Крыма» ст. 214, Київ, 1957)
- 28 Знак на боспорському надгробку. Крим. (Там же)
- 28 Зображення бичка трипільської доби. Могилівщина. («Короткі

Сторінка

- звідомлення за 1926 р. Укр. Ак. Наук, Всеукр. арх. комісія, ст. 169, 1927)
- 29 Рисунок на плиті Кам'яної Могили. (М. Рудинський, там же, ст. 50)
- 29 Знаки-тавра: на боспорському надгробку і на статуєтці-бичку. Крим. («Ист. и арх. др. Крыма», там же.)
- 30 Роги посвячення. Південна Європа. (А. Cook, "Zeus", т. I, ст. 506, 1914)
- 30 Голівка бика. Прикраса з ритуальним значенням. Бронзова доба. Південна Осетія. [«Советская Археология» (далі: СА), ч. 2, ст. 151, 1965]
- 30 Монета міста Турії. Італія. IV століття до н. е. ("Harper's Dictionary . . .", ст. 1578)
- 31 Монета з Кнососа. Крит. Танок Мінотавра. (А. J. Evans, "The Palace of Minos", т. I, ст. 358)
- 31 Двоє круторогих б'ються. Неоліт. Північна Африка. (Max Ebert, "Reallexikon der Vorgeschichte", т. 9, таб. 168, 1927)
- 32 Корова. Фрагмент з наскельної фрески в Сагарі. (H. Lhote, "A la Decouverte des Fresques du Tassili", таб. III, 1958)
- 33 Бізон спочиває. Печера Альтаміра. Іспанія. (H. Obermaier, там же, таб. 17)
- 33 Бушменський наскельний малюнок. Африка. (M. H. Tongue, "Bushmen Paintings", таб. XLIII, 1909)
- 34 Наскельне зображення бика. Єнісей, Азія. (МІА, ч. 39, ст. 281, 1953)
- 35 Відбитка печаті. Могенджо-даро, доісторична Індія. (S. Piggott, "Prehistoric India", ст. 183, 1961)
- 36 Сучасна гуцульська миска. (Зб. "Folk Art of Carpatho-Ukraine", ст. 100, Toronto, 1957)
- С-т-р!
- 37 Сцена на шиферній пластинці, палеоліт. Грот Пешіале, Франція. (Ефименко, ст. 525)
- 38 Бізон, червоні крапки, бумеранг. Печера Ніо, Франція. (Там же)
- 39 Голова бика. Грот Ля Грез, Франція. (Там же)
- 39 Скульптурне зображення бичка. Пізній бронзовий вік. С. Білогрудівка, Гуманщина. («Археологія» т. XVI, ст. 65, 1964)
- 40 Сучасний гебр міста Мекленбург, Німеччина. ("Background". Berlin 1961. Dept. of State, U. S. A.)
- 40 Богиня Іштар на троні приймає жертвоприношення. Вавилон, Передня Азія. (W. H. Ward, "The Seals and Cylinders of Western Asia", ст. 15, 1902)
- 41 Знак Іштар, зірка. (W. H. Ward, "Asherah")
- 41 Сирійська богиня Астарт. Золота платівка. XV ст. до н. е. ("Illustrated London News", т. 175, ст. 764, 1929)
- 42 Фігурка богині Іштар із коров'ячим писком. Ал Убаїд, Месо-

Сторінка

- потамія. (L. Woolley, "Excavation of Ur", т. 2, таб. XLVIII, 1929—1930)
- 42 Скульптурне зображення бичка трипільської доби. Пеніжкове, Черкаська обл. («Нариси стародавньої історії Української РСР» ст. 58. Київ, 1957)
- 43 Чарівник. Зображення на скелі. Онежське озеро, Карелія. (В. И. Равдоникас, «История первобытного общества» т. 2, ст. 121)
- 44 Скульптурне зображення бичка трипільської доби. с. Жури, Молдавія. («Нариси . . .» ст. 58)
- 44 Скульптурне зображення бичка нашої доби. Вазонок. Косів, Івано-Франківська обл. (К. І. Матейко, «Народна кераміка західних областей Української ССР», ст. 58, 1959)
- 45 Плян жертovníка VII—VI століття до н. е. Жаботин, Черкаська обл. (КСИА, ч. 12, ст. 75, 1962)

Хата Сонця

- 46 Небо-жінка і сонце. Єгипет. (E. Budge, там же, т. 2, ст. 99, 1904)
- 47 Ізіда і Горус. Єгипет. (Матье, табл. XIII)
- 48 Богиня Гаттор. Єгипет. (Б. А. Тураев, «История древнего Востока», т. 1, ст. 284, 1936)
- 48 Гаттор-корова. Єгипет. (A. J. Evans, т. I, ст. 513)
- 49 Поранений бізон. Печера Альтаміра, Іспанія. (E. Cartilhac, "La Caverne d'Altamira", ст. 28, 1906)
- 50 Зображення тварин у печері Ля Пілета, Іспанія. (H. Breuil, "La Pileta", таб. VII, 1915)
- 50 Корова. Печера Ласко, Франція. (D. Bataille, "Lascaux", ст. 73)
- 51 Уявний вигляд палеолітичного куреня в с. Мізині, на Чернігівщині. (Н. Я. Мерперт и Л. В. Шелов «Древности нашей земли», ст. 21, 1961)
- 51 Зображення людини в печері Комбарель, Франція. (Ефименко, ст. 521)
- 52, 53, 124, 125, 188, 189, 190, 254, 259, 286, 309, 313, 315. Зображення чарівників у ритуальному танці та інші умовні зображення доби мезоліту. Печера біля с. Баламутівки. Чернівецька обл. (Зб. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття», ч. 2, ст. 40—53, Київ, 1959)
- 54 Сцена чарування. Різьба на кості. Нижня Ложері, Франція. (Ефименко, ст. 521)
- 54 Поранена тварина. Наскельне зображення. Каstellьон, Іспанія. (H. Kühn, там же, ст. 71)
- 55 Священна сокира «лябрис». Крит. (А. Соок, там же, т. 2, ч. 1, ст. 537)
- 56 Поховання в урнах. Могильник біля села Волинцеве, Сумська обл. («Нариси . . .», ст. 363)
- 57 Цеглина з руїни Десятинної церкви з гербом Володимира Ве-

Сторінка

- ликого. Київ. (М. Грушевський, «Ілюстрована історія України», ст. 81, 1912)
- 57 Гетитський знак, що означає «курну»-ріг. (В. В. Струве, «О гуманности хеттских законов». «Вестник древней истории» (Далі: ВДИ), ч. 4, ст. 75, 1947)
- 58 Рогате божество. Бронза. Данія. (E. Hildebrand, „Sveriges Historia”, ст. 156, 1919)
- 59 Богиня Коре (дівчина). Греція. (Н. А. Кун, «Легенды и мифы древней Греции», ст. 123, 1957)
- 59 Череп жертвенного бика, що висів у храмі. Дірочки вживалися для прикраси гірляндами квітів. Ольвія, Миколаївська обл. (СА, ч. 4, ст. 140, 1948)
- 60 Бичок. Бронзовий дармовис. Верхній Салтів, Харківщина. (М. И. Артамонов, «История хазар», ст. 298 1962)
- 60 Уламок трипільського посуду з ручкою у вигляді бичачої голови. Район Трипілля, Київщина. («Труды XI-го археологического с'езда», Таб. XXIV, 1899)
- 61 Чарування-танок у вивернутому кожусі. Грот Тейжа, Франція. (Ефименко, ст. 522)
- 62 Бог Ра на небесній корові. Єгипет. (Матье, ст. 88)
- 63 Бог світла, Горус, убиває бога п'їтьми, Тота. Єгипет. (Там же, ст. 63)
- 64 Єгипетські гієрогліфи.
- 64 Бакіс, єгипетський Аполлон, що змінює щогодини колір; символ сонця. (А. Соок, Там же, т. 1, ст. 436)
- 65 Жрець у шатах бога сонця, Горуса. Єгипет. (Матье, ст. 131)
- Тінь Сумера
- 66 Ритуальна оранка волами. Відбитка печаті. Вавилон. (Тураев, т. 1, ст. 118)
- 66 Глиняний посуд з Ал Убаїд, Вавилон. (L. Woolley, “Excavation of Ur”, таб. XLV, 1930)
- 67 Трипільська посудина. Кукутені, Румунія. (МИА, ч. 10, ст. 111, 1949)
- 67 Статуетка. Мати-богиня закликає воду. Югославія. (СА, ч. 1, ст. 28, 1965)
- 67 Трипільська посудина. Петрени, Молдавія. (СА, ч. 2, ст. 23, 1965)
- 68 Жіноча статуетка. Третє тисячоліття до н. е. Намазга-депе, Середня Азія. (Зб. «Древности н. земли», ст. 49)
- 68 Жіноча статуетка. Месопотамія. (M. E. L. Mallowan, “25 Years of Mesopotamian Discovery”, ст. 14, 1956)
- 69 Сумерійська богиня Бау (Баба) сидить на гусці. Барельєф з Ніппуру. Месопотамія. (W. H. Ward, “Altars & Sacrifices in Primitive Art of Babylonia”, ст. 273, 1902)
- 69 Фрагмент трипільського орнаменту. (СА, ст. 41, 1965)

Сторінка

- 69 Богиня Іштар з колосками сидить на троні. Печатка. Месопотамія. (Ward, там же, ст. 217)
- 70 Одна з химер катедралі Паризької Богоматері. Франція. ("Lagousse du XXe Siècle", т. 3, таб. I)
- 70 Статуетка жриці. V-е стол. до н. е. Велика Близниця, Кубань. (Я. Пастернак, «Археологія України», ст. 339, 1961)
- 71 Химера, архітектурна прикраса катедралі Паризької Богоматері ("Lagousse . . ." т. 2, ст. 835)
- 72 Статуетка Матері-богині. Намазга-депе, Середня Азія. (Зб. «Др. н. з.» ст. 49)
- 72 Богиня на троні, за нею священне дерево. Месопотамська печатка. (Ward, "Seals & Cylinders . . .", ст. 81)
- 73 Мальований посуд. II-ге тисячоліття до н. е. Намазга-депе, Середня Азія. («Др. н. з.», ст. 49)
- 73 Трипільська посудина-зерновик зі знаками сонця, зерна, рослин. Київщина. (СА, ч. 1, ст. 40, 1965)
- 74 Трипільська посудина. с. Стіна, Вінницька обл. (КСИА, ч. 10, ст. 26, 1960)
- 75 Малюнки-чарування на трипільському посуді: рослини, земля, дощ. Томашівка, Черкаська обл. (СА, ч. 1, ст. 40, 1965)
- 75 Те ж саме. Шипинці, Чернівецька обл. (СА, ч. 2, ст. 28, 1965)
- 76 Сумерійська рогата богиня плодороддя, Інінна, приймає дари. Месопотамія. III-є тисячоліття до н. е. Різьба на алебастровій вазі. (G. Contenau, "La Civilisation d'Assur et de Babylon", ст. 164, 1937)
- 77 Жіноча глиняна фігурка з змішаним зерном, вкинута ритуально в огонь. Раннетрипільське поселення Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (МИА, ч. 38, ст. 369, 1953)
- 77 Гетитська богиня, Кадеш, із маком. (W. H. Ward, "Hittites Gods in Hittite Art", ст. 3)
- 78 Богиня в оточенні шістьох птиць. Фібула VI—VII ст. Середнє Подніпров'я. (П. Н. Третьяков, «Востоочнославянские племена», ст. 150, 1953)
- 79 Фрагмент трипільського посуду. Кошилівці, Тернопільська обл. (СА, ч. 1, ст. 40, 1965)
- 79 Уламок трип. посуду з зображенням колосків. Петрени, Молдавія. («Труды XIII-го археологического с'езда», т. 1, 1905, таб. VIII)
- 80 Жертовник у трипільській хаті. Володимирівка, Гуманщина. (СА, ч. 1, ст. 34, 1965)
- 81 Глиняна печатка із Кнососа. Крит. (A. J. Evans, т. I, ст. 202)
- 82 Трипільська чара для заклинання води. Томашівка, Черкаська обл. (СА, ч. 2, ст. 14, 1965)
- 82 Священний трипільський посуд для чарування води. Жінка підносить чару з водою до неба. Лука-Врублівецька, Хмель-

- 83 Різьба на плиті у гроті. Кам'яна Могила, Мелітопільщина. (М. Рудинський, там же, таб. XX)
- 83 Бики з колоссям. Відбитка циліндричної печаті з III-го тисячоліття до н. е. Месопотамія. (ВДИ, ч. 3—4, ст. 36, 1940)
- 84 Крилаті люди-бики. Вавилонія. (H. Frankfort, "The Art & Architecture of the Ancient Orient", ст. 74, 1954)
- 84 Відбитка печаті. Бог рослинності й йому жертвоприношення. Вавилон. (Ward, "Seals & Cylinders" . . . , ст. 133)
- 85 Асирійський цар, Саргон II-й. (Тураев, там же, т. 2, ст. 47)
- 86 Гетитський цар поклоняється бикові, як символів бога Тешуба. Мала Азія. (O. R. Gurney, "The Hittites", ст. 149, 1952)
- 86 Церуннос, кельтське божество. Знайдено в фундаменті храму Паризької Богоматері. Франція. ("La Grande Encyclopédie", т. 10, ст. 63, 1891)
- 87 Найвище перське божество, Агура-Мазда. (G. Rawlinson, "5 Great Monarchies . . .", т. 3, ст. 351, 1873)
- 87 Осіріс, бог рослинності й того світу, переносить мумію на той світ. Єгипет. (E. Budge, "Osiris & the Egyptian Resurrection", т. I, ст. 13, 1911)
- 88 Посудина з могильника Сірко. Бронзова доба. Нікопіль, Дніпропетрівська обл. (МИА, ч. 115, ст. 44, 1962)
- 88 Поховання з могили Сірко. (Там же, ст. 41)
- 88 Деталь із рисунків у Кам'яній Могилі.
- 89 Прикраса сіверянки, чільце. (Зб. «Древн. н. з.», ст. 213)
- 89 Фігурка вояка з савроматського поховання. Усть-Кам'янка, Дніпропетрівська обл., (Зб. «Археологічні пам'ятки України», т. IX, ст. 27, 1960)
- 90 Рисунок на одній з плит Кам'яної Могилі. (М. Рудинський, таб. XXV)
- 90 Зображення супряги волів. Кам'яна Могила. («Археологія» ч. XVI, ст. 84, 1964)
- 90 Деталь із рисунку Кам'яної Могилі. (М. Рудинський, там же, таб. XXIII)
- 91 Знак боспорського царя, Савромата. (Третьяков, там же, ст. 215)
- 91 Рисунок на плиті Кам'яної Могилі. (Рудинський, таб. XXVI)
- 92 Деталь рисунку з Кам'яної Могилі. (Там же, таб. XVIII)
- 92 Золота сарматська діядема з Новочеркаського скарбу. На ній — фігурки оленів, птахів, дерев, аметисти, перли, гранати. I—II століття нашої ери. («Нариси . . .» ст. 230)
- Сварог і його браття
- 93 Зображення тварин у гроті. Кам'яна Могила. (Є. Савицька, «На дні сарматського моря», ст. 19, 1961)
- 94 Камінна орнаментована сокира бронзової доби. с. Горожин,

Сторінка

- Україна. (С. С. Березанська, «Бронзовий вік на Україні», ст. 32, 1964)
- 95 Печать, що зображує чотирилике рогате божество, Пасупаті, в оточенні звірів. Могенджо-даро, Індія. (H. G. Rawlinson, "India", ст. 15, 1937)
- 96 Рогате божество, фігура на шоломі. Данія (B. Brandston, "Gods of the North", ст. 141, 1955)
- 97 Зевс. Йому жертвоприносять бика. Греція. (A. Cook, т. 3, ст. 629)
- 98 Індуське божество, Шіва. (E. Moog, "The Hindu Pantheon", таб. 5, 1910)
- 99 Кам'яний старослов'янський ідол. с. Іванківці, Хмельницька обл. («Нариси . . .» ст. 347)
- 99 Уламок черепка з клеймом. III—IV століття. Звенигород, Львівська обл. (М. Браїчевський, «Біла джерел слов'янської державности», ст. 233, Київ, 1964)
- 100 і 101 Чотириликий слов'янський ідол, Світовит, витягнений 1848-го року із Збруча. с. Городниця, Тернопільська обл. (Я. Пастернак, там же, ст. 578)
- 102 Тейшеба, бог бурі в Урарту (Вірменія). (Зб. «Древн. н. з.» ст. 84)
- 103 Гетитський бог, Тешуб, із тризубною блискавкою й сокирою. (Ward, "The Seals & Cylinders . . ." ст. 263)
- 104 Орнаментований посуд доісторичної Індії. (S. Piggott, там же, ст. 103)
- Диви
- 105 «Люди з моря», єгипетське зображення навали індоєвропейських племен. Єгипет. (Тураев, т. 1, ст. 64)
- 105 Гетитський бог погоди, Тешуб, шанований у римлян, як Юпітер з Анатолії. Італія. (J. A. Hammerton, "Universal History of the World", т. 2, ст. 737)
- 106 Доісторичний мальований посуд. Суза, Індія. (S. Piggott, там же)
- 106 Відбитка печаті. Могенджо-даро, Індія. (Там же, ст. 183)
- 107 Перський крилатий бик. Зображення на кахлях. Персія. (Тураев, т. 2, ст. 119)
- 107 Людина перемагає демонів. Відбитка печаті. Персія. (W. Ward)
- 108 Зевс і Діоне. Монета. Греція. (A. Cook, т. 1, ст. 370)
- 108 Богиня Деметра. Греція. (Кун, там же, ст. 123)
- 109 Середньовічне уявлення про демона. Західня Європа. З книжки 1608 р. (K. Seligman, "The History of Magic", ст. 255, 1948)
- 110 Середньовічне уявлення про відьму. Західня Європа. (Там же, ст. 245)
- 110 Херсонеська монета. Зображення Диви й бика. Херсонес, Кримська обл. («Нариси . . .», ст. 261)
- 111 Жриця Диви, Іфігенія, веде брата Ореста у храм Диви на заріз. II-е ст. н. е. Греція. (Кун, там же, ст. 416)

Сторінка

- 111 Херсонеська монета з зображенням Діви, Цариці міста. Херсонес, Кримська обл. («Ист. и арх. др. Крыма», ст. 81)
- 112 Діяна-мисливиця або Артеміда. Греція. (Кун, ст. 42)
- 112 Діва-Обида. Слов'янська прикраса XII—XIII століття. (Б. Д. Греков, «История культуры древней Руси», т. 1, ст. 428, 1951)
- 113 Діва-Артеміда з двома звірами. Срібний медальйон з м. Геркуланеум. (Ch. M. Gayley, “The Classic Myths . . .”, ст. 31, 1911)
- 113 Триликий старослов'янський ідол .Світовит-Сварог. с. Іванківці, Хмельницька обл. («Нариси . . .», ст. 347)
- 114 і 115 Декоративне облицювання керамічної плити. X—XI ст. Крилос, Івано-Франківська обл. (Я. Пастернак, ст. 627)
- 114 Фрагмент мозаїки підлоги Благовіщенської церкви. Чернігів. («Нариси . . .», ст. 520)
- 115 Мардук (Ваал) перемагає Тіямат. Месопотамія. (Тураев, т. I, ст. 159)
- 116 Геракл бореться з багатоголовою гідрою. Греція. (J. M. Tatlock, “Greek & Roman Mythology”, ст. 217, 1917)
- 117 Битва між Тіямат і Мардуком. Месопотамія. (G. Maspero, “The Dawn of Civilization”, ст. 635, 1922)

Велесове капище

- 118 Київське поганське капище, виявлене розкопками В. В. Хвойки 1908 року. Київ. (М. Ю. Брайчевський, «Як і коли виник Київ», ст. 123)
- 118 Зображення голів бика в палеолітичних печерах. Альтаміра, Іспанія. Марсулас, Франція. (Ефименко, 523)
- 119 Те саме. Альтаміра, Іспанія. Фон-де-Гом, Франція. Люрд, Франція. (Там же)
- 120 Замаскована в звіра людина. Альтаміра, Іспанія. (W. J. Sollas, “Ancient Hunters”, ст. 397)
- 120 Різьба на челюсті бика. Рання епоха бронзи. с. Юрієве, біля Путивля, Сумська обл. (СА, ч. 4, ст. 195, 1958)
- 121 Різдвяна «коза», вбрана в плахту й намисто. Микільська Слобідка, Київ («Матеріяли до укр. етнології . . .» т. 21—22, ст. 278, НТШ, 1929)
- 121 Святочно переодягнені у звірів. Із стародавнього рукопису. Західня Європа. (J. Lindsay, “A Short History of Culture”, ст. 427, 1966)
- 122 Булава із зміювика. Неолітичний могильник у басейні Дону-Дніпра. III-є тисячоліття до н. е. (КСИА, ч. 11, ст. 23, 1961)
- 122 Гетиський навершник із сонячним знаком. Гробниця Алача-Гуюк, Мала Азія. («Археологія» ч. 15, ст. 54, 1953)
- 123 Срібна голова бика. Лятенська доба. Район Сяну (Я. Пастернак, ст. 437)
- 123 Чарівник у личині. Печера Льос Казарес, Іспанія. (H. Kühn, там же, ст. II)

Сторінка

- 124 Сучасна миска із зображенням биків. Галичина. (К. І. Матейко, там же, ст. 95)
- 125 Реконструкція святилища Перуна. Перинь, біля Новгороду. («Древн. н. з.», ст. 234)
- 126 Символ сонця. Мотив на писанці. Галичина. («Мат. до укр. етнології», т. 1, ст. 195, НТШ, 1898)
- 126 Людина несе сонце. Бронзова доба. Наскельне зображення. Швеція. (Н. Kühn, там же, ст. 178)
- 126 Скитський навершник, зображення сонця. Грот Бича Скала, Моравія. («Арх.», ч. 15, ст. 58, 1963)
- 127 Наскельне зображення бичачої голови. Італія. Бронзова доба. (С. Bicknell, "A Guide to the Prehistoric Rock Engravings in Italian Maritime Alps", таб. VII, 1913)
- 127 Глиняна колісниця. Гуси везуть Аполлона-Сонце. Югославія. («Арх.», там же)
- 128 Артеміда у супроводі звіра. Мікени. (G. R. Levy, там же, ст. 220)
- 129 Аполлон летить на лебедях у Гіперборею. Греція. (А. Соок, т. 2, ч. 1, ст. 462)
- 130 Знаки на стелі з Симферопільського музею, подібні на наскельні зображення Скандинавії. Симферопіль, Кримська обл. (СА, ч. 2, ст. 138, 1958)
- 130 Фрагмент наскельних рисунків на горі Богуслан. Швеція. (E. Hildebrand, "Sveriges Historia", ст. 138, 1919)
- 131 Образки на золотому горні. Шлезвіг, Данія. V-е ст. н. е. (Danmarks Riges Historia", т. I, ст. 98, 1906)
- 132 Та сама челюсть бика, що й на ст. 120, з другого боку.
- 133 Зображення биків у гроті. Кам'яна Могила, Мелітопільщина. (Є. Савицька, там же, ст. 22)

Бог

- 134 Рисунок на плиті. Кам'яна Могила, Мелітопільщина. (Рудинський, таб. XXX)
- 135 Один із золотих бичків з царського поховання. III-є тисячоліття до н. е. Майкоп, Кубань. («Материалы по археологии России» Имп. Арх. Ком., ч. 34, таб. XXI, 1914)
- 135 Череда. Наскельне зображення в Італії. (С. Bicknell, там же, таб. XLIII)
- 136 Кістяні прикраси з поховання в с. Кут, Дніпропетрівська обл. («Нариси...», ст. 82)
- 137 Голова бізона. Печера Брюнікель, Франція. (Ефименко, ст. 523)
- 137 Диявол з «Вишеградського кодексу» (Л. Нидерле, «Быт и культура древних славян», ст. 160, Прага, 1924)
- 138 Дідух, священний сніп, сучасний різдвяний символ. (Жур. «Промінь», ч. I, ст. 1, 1969)
- 138 Наскельне зображення на горі Богуслан. Швеція. Бог із го-

Сторінка

- лювою бика веде військо. (E. Hildebrand, там же, ст. 136)
- 139 Бронзова голова бика з печери Бича Скала, Моравія. (A. Cook, т. 1 стор. 638)
- 139 Наскельне зображення з Монте Бего, Італія. («Арх.», ч. 16, ст. 86)
- 139 Схематичне зображення супруг биків на рисунку з Кам'яної Могили. (Рудинський, таб. XXVI)
- 140 Герб Буковини-Молдавії на вхідній башті до монастиря Путна. (Зб. «Буковина, її минуле й сучасне», ст. 574, «Зелена Буковина», 1956)
- 140 Печатка Стефана Великого. (Там же, ст. 152)
- 141 Оранка волами. Бронзова доба. Наскельне зображення. Італія. (C. Bicknell, там же, таб. III)
- 141 Оранка волами. Бронзова доба. Наскельна різьба. Гора Богуслан, Швеція. (Max Ebert, "Reallexikon . . .", т. 3., таб. 53, 1925)
- 142 Людина несе сонце. Гора Богуслан. Швеція. (O. Sjogren, "Sve- riges Historia," т. I, ст. 99, 1923)
- 142 «Біча Балазоте» — бородатий людинобик. Національний музей у Мадриді, Іспанія . . . (Max Ebert, там же, т. 2, таб. V)
- 143 Танцюрист гримучого дракона. Бгутан, Тибет. ("The National Geographic Magazine", Dec. 1952, ст. 749)
- 144 Богиня Баст із цитрою й священними котенятами. Єгипет. (E. Budge, "From Fetish to God in Ancient Egypt", ст. 81, 1934)
- 145 Бес, єгипетський веселий божок. (Там же, ст. 254)
- 146 Жрець поливає вруно, що проросло з Озіріса. Єгипет. (Матъе, ст. 57)
- 147 Бик. Наскельне зображення на горі Бего. Італія. (C. Bicknell, там же, таб. VII)
- 148 Рогата людина зі списом. Богуслан, Швеція. (E. Hildebrand, там же, ст. 115)
- 148 Кельт бронзової доби. С. Грушки, верхнє Подніпров'я. («Нариси . . .» ст. 95)
- 149 Солярний знак. Кам'яна Могила, Мелітопільщина. (Рудинський, ст. 63)
- 149 Зображення супруги биків. Кам'яна Могила. («Арх.», ч. 16, ст. 84)
- 149 Зображення супруги биків. Італійські Альпи. (C. Bicknell, таб. III)
- 150 Рисунки на плиті. Кам'яна Могила. (Рудинський, таб. XI, і ст. 57)
- 151 Солярний знак. (Там же, ст. 63)
- 151 Зображення бика. (Там же, таб. VI)
- Звіздочола телиця
- 152 Гатгор, небесна корова. Єгипет. (E. Budge, там же, ст. 58)
- 153 Обгортка сигарет «Пел-Мел» із геральдичним знаком тотемного походження. США.

Сторінка

- 153 Звірі старої кам'яної доби, намальовані в печері Комбарель. Франція. (L. Caritan, "Les Combarelles", таб. А.)
- 154 Фантастичні звірі. Печера Ласко, Франція. (G. Bataille, ст. 49)
- 154 Людинозвірина у ритуальній позі (благословляє). Печера Альтаміра, Іспанія, (E. Cartilhas, там же, ст. 56)
- 155 Дівчина бере участь у таврокатапсії. Крит. (Evans, т. 4, мал. II)
- 155 Відбитка глиняної печаті з Кноссоса. Сцена таврокатапсії. Крит. (Там же, т. 1, ст. 694)
- 156 Лябрис. Крит. (Там же, т. 4, ст. 378)
- 157 Тезей убиває Мінотавра. З грецької вази. (W. Smith, "Classical Dictionary of Greek & Roman Mythology", ст. 566, 1925)
- 158 Жриця жертвує бика богині Атені (першій приручительці худоби). V-е ст. до н. е. Греція. (A. Cook, т. 3, ст. 613)
- 159 Жрець жертвує божеству бика. Золота печать. Крит. (Evans, т. 3, ст. 226)
- 160 Сумерійська циліндрична печать зі сценою жертвоприношення богині барана. Месопотамія. (W. Ward, там же, ст. 9)
- 161 Реконструкція арфи, знайденої в царській сумерійській могилі. Ур, Месопотамія. (L. Woolley, "Ur of the Chaldes", таб. V, 1929)
- 162 Статуетка сидячого бика з людською головою і в рогатій мітрі. Месопотамія. (Ward, там же, ст. 115)
- 163 Бик на емальових кахлях храму Іштар у Вавилоні. Месопотамія. (J. A. Hammerton, "The Universal History...", т. 2, ст. 956)
- 164 Бронзове «море на 12-х волах» у Соломоновому храмі в Єрусалимі. Палестина. (G. E. Wright, "Biblical Archaeology", ст. 139, 1957)
- 164 Відбитка циліндричної печаті: Ваал і Ашторет. Бетель, Палестина. (Там же, ст. 109)
- 165 Керуб. Передня Азія. (S. Hassan, "The Sphinx", таб. 29, Kairo, 1949)
- 165 Реконструкція месопотамського храму «зігурат» в м. Ур на підставі розкопів. Месопотамія. (L. Woolley, "The Sumerians", мал. 24, 1924)
- 166 Астарта. Платівка з Гезер, Палестина. (G. Barton, "Archaeology & Bible", таб. 69, 1941)
- 166 Богиня з дитиною. Відбитка печаті. Месопотамія. (Ward, "Altars..." ст. 152)
- 167 Єгипетські гієрогліфи
- 167 Стілець у вигляді двох священних биків. З гробниці Тутанхамона. Єгипет. (А Каждан, «В пошуках минулих столетий», ст. 9)
- 168 Бог Гамі. Єгипет. (E. Budge, "The Gods of the Egyptians" т. I, ст. 512)
- 169 Фараон першої династії, Нармер, як бик, розбиває рогами стіну міста. (E. Budge, "Osiris...", т. I, ст. 201)
- 170 Частина фризу. Глиняні бичачі голови зі справжніми рогами

Сторінка

- навколо могили фараона I-ої династії. 5 тисяч років тому. Єгипет. ("The Illustrated London News", may 23, 1953)
- 170 Деталь з печаті в Могенджо-даро. Індія.
- 171 Бик на печаті в Могенджо-даро, Індія. (V. G. Childe, "New Light on the Most Ancient East", таб. XXIII, 1934)
- 172, 173, 174, 175 Малюнки на доісторичному посуді. Індія. (S. Piggott, там же, ст. 103, 101)
- 176 Малюнок з Італійських Альп. Бик. («Арх.» ч. 16, ст. 86, 1964)
- 176 Бог Мітра-Сонце убиває ритуально бика. Персія. ("Harper's Dictionary . . ." ст. 1047, 1897)
- 177 Фрагмент барельєфа, вставлений у стіну церкви. Клягенфурт, Паннонія. (F. Cumont, "Texts et Monuments . . . aux Mystères de Mithra", т. 2, ст. 422, 1899)
- 178 Бронзова статуетка священного бика, Апіса. Єгипет. (E. Budge, "From Fetish to God . . ." ст. 74)
- 178 Малюнок на доісторичному посуді. Індія. (S. Piggott, там же, ст. 122)
- 178 Скульптурне зображення вівці. Трип. поселення Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (МІА, ч. 38, ст. 408)
- 179 Скульптурне зображення бичка в попонці. С. Сушківка, Черкаська обл. (Т. Пассек, «Трипільська культура», ст. 47, 1941)
- 179 Посудина у вигляді коров'ячого вимени. Незвиська, Івано-Франківська обл. (МІА, ч. 102, таб. 26, 1962)
- 180 Гетитський бог Меч. Ясілікая, Анатолія, Туреччина. (O. R. Gurney, ст. 201)
- 180 Глиняна фігурка бичка. Період пізньої бронзи. Білогрудівка, Гуманщина. («Арх.» ч. 16, ст. 65, 1964)
- 181 Хрестиковий орнамент на посудині трип. доби. Шипинці, Буковина. (O. Kandyba, "Schipenitz", ст. 57, 1937)
- 181 Зображення священної корови, оздоблене хрестиками. (A. J. Evans, т. I, ст. 513)
- 182 Колядники зі звізду. Сучасний малюнок. (Жур. «Промінь», ч. 1, ст. 32, 1968)
- 182 Те саме. (Бюл. «Інформатор», ч. 23, 1967, вид. Радіо «Свобода»)
- 183 Солярний знак на одній з плит Кам'яної Могили. (Рудинський, ст. 63)
- 184 Чарівник. Різьба у гроті Кам'яної Могили. (Є. Савицька, там же, ст. 23)
- 185 Танець Мінотавра. Греція. (A. Cook, т. I, таб. XXX)
- 185 Бик. Настінний розпис у палаці царя Міноса. Крит. (Evans, т. 4, ст. II)
- 186 Уламок трип. посуду з зображенням бика. Більче Злото, Тернопільська обл. (В. Л. Богаєвский, «Орудия производства и домашние животные Триполья», таб. XIII, 1937)
- 186 Статуетка бичка. Індія. (S. Piggott, там же, ст. 107)

Сторінка

- 187 Зображення бичка на трипільській посудині. Більче Злото, Тернопільська обл. (СА, ч. 2, ст. 25, 1965)
- 188 Трипільська посудина. С. Стіна, Вінницька обл. (КСИА, ч. 10, ст. 26, 1960)
- 188 (див. до стор. 52)
- 189 Танцюрист у звіриній шкурі. Печера Тейжа, Франція. (Ефименко, ст. 523)
- 189 і 190 (Див. до ст. 52)
- 190 Супряга биків і віз. Бронзова доба. Гора Богуслан, Швеція. (E. Hildebrand, там же, ст. 94)
- 191 Супряга биків. Італійські Альпи. (С. Bicknell, там же, таб. III)
- 191 Супряга биків. Кам'яна Могила. (Є. Савицька, ст. 56)

Гостинці від зайця

- 192 Голуби з писанок. Прикраса суч. української хати. Гуцульщина. (В. Шухевич, «Гуцульщина», ч. 4, ст. 216, НТШ, 1904)
- 192 Голубиногорова Афродита. Кипрська теракота. (G. Thomson, "Studies in Ancient Greek Society", ст. 513, 1949)
- 192 Трипільська фігурка. Сабатинівка, басейн Південного Бугу. (КСИА, ч. 12, ст. 45, 1962)
- 193 Зображення на персні, лелека чи чапля. Кам'янське городище, Запорізька обл. (МИА, ч. 36, ст. 105, 1954)
- 193 Сучасна версія індоевропейського повір'я про лелеку. Нью-Йорк, США (газ. "Daily News", jan, 3, 1967)
- 193 Трипільська фігурка. Лука-Врублівецька, Хмельницька обл. (СА, ч. 1, ст. 30, 1965)
- 194 Сучасний український посуд. Галичина. (Матейко, ст. 95)
- 194 Зображення кози на трипільській посудині. С. Крутобородинці, Вінницька обл. (СА, ч. 2, ст. 26, 1965)
- 194 Схематичне зображення голови «кози», яку вбирають у плахту й намисто під час різдвяної коляди. Микільська Слобідка, Київ. («Мат. до укр. етнології . . .», ч. 21—22, ст. 278)
- 195 Зображення вепра з Мартинівського скарбу. Мартинівка, Черкаська обл. («Нариси . . .», ст. 336)
- 195 Скульптурне зображення голови вепра. Лука-Врублівецька, Хмельницька, обл. (Там же, ст. 58)
- 195 Скульптурне зображення свині. Трипільське поселення Кошилівці, Тернопільська обл. (Там же)
- 196 Сучасний посуд у Галичині. (Матейко, ст. 95)
- 196 Песиголовці. Середньовічна сцена. Франція. ("Le Livre des Merveilles", XIV ст. Із книжки «Путешествие Марко Поло», ст. 200, 1940)
- 197 Какля. 1930 р. Арт. Кошак. Косів, Івано-Франківська обл. (Ю. П. Лашук, «Гуцульська кераміка», Київ, 1950)
- 198 Дзеркало бронзової доби. Чотири птиці. С. Кут, Дніпропетрівська обл. («Арх. пам'ятки УРСР», т. IX, ст. 70, 1960)

Сторінка

- 198 Верцінгеторікс, вождь галлів, I-ше ст. н. е. На голові має емблему галлів, птицю. (Ф. Павленков, «Энциклопедический словарь», ст. 382, 1913)
- 199 Сучасна кахля. Косів, Івано-Франківська обл. (Лашук, там же)
- 199 Посудина у вигляді птиці. Пізня бронза. С. Білогрудівка, Гуманщина. («Арх.» ч. 16, ст. 65)
- 200 Кінський золотий налобник із скитської могили. Велика Цимбалка, Запорізька обл. (КСИА, ч. 12, ст. 45, 1962)
- 200 Трипільська чара для заклинання води із зображенням змії. Кошилівці, Тернопільська обл. (СА, ч. 1, ст. 44, 1965)
- 201 Кістяна платівка із зображенням змії. XII-е ст. Херсонес, Кримська обл. (МИА, ч. 34, ст. 227, 1953)
- 201 Трипільська посудина з охоронним знаком, змією. С. Ленківці, Хмельницька обл. (СА, ч. 1, ст. 37, 1965)
- 201 Прикраса VI—VII ст. Зображення жінки з двома ніби зайчиками. Середнє Подніпров'я. (Третьяков, там же, ст. 150)
- 202 Голова ведмедя в ритуальній позі, між лапами. Золота бляшка. Скитська могила в Чигиринському р-ні на Київщині. (МИА, ст. 168, 1952)
- 202 Танець ведмедя у північно-американських індіан. (G. Catlin, "North American Indians", мал., 102, 1926)
- 202 Герб міста Берлін, Німеччина. (З сучасної берлінської листівки)
- 203 Вовкулака чи вовк-чарівник. Печера Альтаміра, Іспанія. (Н. Kühn, ст. 9)
- 203 Трипільська посудина — ведмідь. Шипинці, Буковина. (СА, ч. 1, ст. 36, 1965)
- 204 Зевс у вовчій шкурі. Греція. (A. Cook, т. 1, ст. 97)
- 205 Золота прикраса зі скарбу. С. Михалків, Тернопільська обл. («Нариси . . .», ст. 203)
- 205 Ініціал з Євангелії XV-го ст. Києво-Печерська Лавра. (Я. П. Запаско, «Орнаментальне оформлення української рукописної книги», ст. 53, 1960)
- 206 Вовкулака-коваль. Бронзова платівка з Баварії. (E. Jung, "Germanische Götter und Helden", ст. 248, 1939)
- 206 Бог Один серед вовків. Данія. (B. Brandston, там же, ст. 161)
- 207 Люди, замасковані у звірів, або «бісові личини». Печера Комбарель, Франція (L. Carital, там же, таб. В) Печера Льос Казарос, Іспанія. (Н. Kühn, там же, ст. 10)
- 207 «Бик» і «вовк». Бронзова платівка. Швеція. (O. Sjogren, там же, ст. 195)
- 208 Кам'яна плита з зображенням людини в оточенні звірів. II-ге тисячоліття до н. е. Усатове, Одеська обл. («Нариси . . .», ст. 71)
- 208 Золота бляшка з сарматського могильника. Урал. (МИА, ч. 115, ст. 236, 1962)

Сторінка

- 208 Прикраса з золотого скарбу. С. Михалків, Тернопільська обл. (Я. Пастернак, там же, ст. 441)
- 209 Прикраси з алянського могильника. Верхній Салтів, Харківська обл. (Артамонов, там же, ст. 312)
- 209 Череда північних оленів. Гравюра на кості. Тейжа, Франція. (Ефименко, ст. 457)
- 209 Олень. Кахля. Косів, Івано-Франківська обл. (Ю. Лашук, там же)
- 210 Ритуальний стовп часів мезоліту, виявлений біля Гамбургу, Німеччина (J. Maringer, "Vorgeschichtliche Religion", ст. 209, 1956)
- 210 Знак сонця на писанці. Галичина. («Мат. до укр. етнології», т. 1, ст. 195)
- 210 Індіанський танок оленя. Арізона, США. (R. Underhill, там же, ст. 130)
- 211 Олень. Печера Ля Пенья де Кандамо, Іспанія. (E. Hernandez-Pacheco, "La Caverne de la Peña de Candamo", ст. 95, 1919)
- 211 Скитський олень. Синявка, Черкаська обл. (МІА, ч. 115, ст. 199)
- 211 Те ж. Ак-Мечеть, Кримська обл. (Там же)
- 212 Олень. Палеолітична печера Мадлен, Франція. (Ефименко, ст. 269)
- 212 Скитський олень. Нальчик, Кавказ. (МІА, 115, ст. 202)
- 212 Скитський олень. Центральна Європа. (Там же, ст. 201)
- 213 Те ж. Рясні Могили, Вороніжчина. («Археологія СРСР», свод арх. ист. Вып. ДІ — 31, 1965)
- 213 Прикраса зі склепу в Керчі. Кримська обл. (Артамонов, там же, ст. 59)
- 213 Сарматська пряжка із зображенням оленя. С. Неццетове, Ворошилівградська обл. («Нариси . . .», ст. 229)
- 214 Фрагмент розпису печери Комбарель, Франція. (L. Caritan, там же)
- 214 Кельтське оленяче божество, Цернуннос, із оленем і вужем. 200 р. до н. е. (P. Lambrechts, "Contribution á l'Étude des Divinités Celtique", таб. III, 1962)
- 215 Оленяча череда. Наскельна «писаниця». Залавруга, Карелія. (А. Л. Монгайт, «Археологія в СРСР», ст. 97, 1955)
- 215 Скитський олень. Бронзова бляшка. Мадярщина. (МІА, ч. 115, ст. 201)
- 216 Те ж. Кобань, Північна Осетія. (Там же)
- 216 Герб провінції Онтаріо, Канада. (Газ. «Вільне Слово», ч. 1, 1968)
- 217 Олені, зображені в печері Комбарель, Франція. (L. Caritan, там же)
- 217 Самиця-олениха з малям. Різьба на камені. Печера Мадлен, Франція. (C. Zervos, "L'Art de l'Époque du Renne en France", ст. 433, 1959)

Сторінка

- 218 Скитський олень. Ст. Елизаветинська, Прикубання. (МИА, там же, ст. 203)
- 218 Гетитський наверхник. Олень із сонячними символами. Мала Азія. («Арх.» ч. 15, ст. 54, 1963)
- 219 Скитський олень. Юрієва гора, б. Сміли, Черкаська обл. (МИА, там же, ст. 199)
- 219 Череп скитського вождя із золотими прикрасами, що залишилися від убрання на голові. С. Синявка, б. Канева, Черкаська обл. («Нариси . . .» ст. 182)
- Геття!
- 220 Кіммерійська кіннота. Грецьке зображення. VI-е ст. до н. е. (А. П. Смирнов, «Скифы», ст. 27, 1966)
- 220 Урартська бойова колісниця. Деталь шолома. Вірменія. (Монгайт, ст. 214)
- 221 Люди везуть на човні сонце. Скандинавський наскельний рисунок. (E. Hildebrand, там же, ст. 152)
- 221 Люди з сокирами. Бик. Скандинавський наскельний рисунок. (Там же, ст. 138 і 93)
- 222 Гетитська бойова колісниця. З єгипетського барельєфа. (E. Gurney, таб. 3)
- 223 Те ж. (S. Piggott, там же, ст. 275)
- 224 Гребінець-підвіска, прикрашений двома кіньми. Київська Русь, X-е століття. (Греков, там же, т. 2, ст. 401)
- 224 Діоскури. Римська монета. ("Histoire Générale, des Religions", т. 2, ст. 355)
- 224 Зображення бойової колісниці. Мікени, XV ст. до н. е. (S. Piggott, там же)
- 225 Дармовис із стилізованим зображенням коня, верхівця і сонця. Верхній Салтів, Харківська обл. (Артамонов, там же ст. 298)
- 225 Пластина від пояса. Господар поганяє коні. Ранній залізний вік. Кавказ. (V. G. Childe, "The Aryans", ст. 117, 1926)
- 226 Різьблені кінські голови на передку вікінгських човнів. Скандинавія. ("Danmarks Riges Historia", ст. 320, 1906)
- 226 Кінь везе сонце. «Бронзовики»-сонцепоклонники вірили, що сонце на небі везуть коні. Данія. (E. Hildebrand, там же, ст. 150)
- 227 Розпис погребального склепу. Сарматська доба. Керч, Кримська обл. («Ист. и арх. др. Кр.», ст. 116)
- 227 Верхівець на коні. Монета хорезмського царя Шаушафара. V-е ст. н. е. Середня Азія. (С. П. Толстов, «По следам древнехорезмийской цивилизации», ст. 203, 1948)
- 227 Кістяна пластина від луки сідла з поховання дружинника. X-е ст. С. Шостаविца, Чернігівська обл. (Arne, "Acta Archaeologica", т. 2, 1931)
- 228 Скитська псалія з кости. Басейн Сули. («Нариси . . .», ст. 189)
- 228 «Коники» на миснику в хаті. Колись обереги, а тепер прикра-

Сторінка

- са. С. Жукинъ, Чернігівська обл. («Мат. до укр. етнології...», т. 21—22, ст. 128)
- 229 Два скити-верхівці. Кінці золотого шийного обруча. Могила Куль-Оба, Кримська обл. («Нариси...», ст. 146)
- 229 Печатка запорозької козацької паланки. (М. Грушевський, там же, ст. 464)
- 230 Білий кінь, вироблений на горбі Уфінгтон, Англія. (Graham Clark, "Prehistoric England", таб. 49, 1941)
- 230 Срібна кельтська монета зі скарбу. Перемишляни, Львівська обл. (Пастернак, ст. 437)
- 230 Стилізований коник, шпилька. Доба раннього заліза. Кобань, Кавказ. (Childe, там же, ст. 117)
- 231 Коники-обереги. XI-е ст., Київська Русь. (Греков, там же, т. 2, ст. 403)
- 231 Стела з зображенням скита. С. Ольхівчик, Донецька обл. (А. П. Смирнов, там же, ст. 175)
- 231 Культове зображення скитського вершника перед вітарем. Керч, Кримська обл. («Нариси...», ст. 237)
- 232 і 233 Мотив списа й коня в зображенні скито-сарматської епохи та в сучасній українській народній архітектурі. На ст. 232 — ніша із склепу Неаполя Скитського, Симферопіль, Крим. На ст. 233 — дерев'яна різьба («коник») на хаті. С. Христинівка, Київщина. («Ист. и арх. др. Кр.», ст. 92)
- 232 Стилізований коник на миснику, С. Жукинъ, Чернігівська обл. (див. ст. 228)
- 233 Стела з зображенням скита. Північний Кавказ. (Смирнов, там же)
- 233 Та сама пластина, що й на ст. 227, з іншого боку.
- 234 Верхівець на коні. Монета. Середня Азія. (С. П. Толстов, там же, ст. 149)
- 234 Гетити-полонені на єгипетському монументі. Один — з оселедцем. (O. Gurney, ст. 128)
- 235 Скити у битві з мідянами. Перська циліндрична печатка VI—V ст. до н. е. («Нариси...», ст. 134)
- 235 Фігурне кресало. Косівський район, Івано-Франківська обл. (Зб. «Восточнославянский этнографический сборник. Труды Института этнографии», т. 31, ст. 693, 1956)
- 236 Знак на черепицях даху. XII-е ст. Херсонес, Кримська обл. (МИА, ч. 34, ст. 135, 1953)
- 236 Наскельне зображення кобили з лошам. I-е тисячоліття до н. е. Середня Азія. (МИА, ч. 118, ст. 180, 1962)
- 237 Знак гетитського царя із символом крилатого сонця. (O. Gurney, ст. 144)
- 237 Гетитський знак сонця. Дуже нагадує нашу різдвяну «звізду». (С. W. Ceram, "The Secret of the Hittites", ст. 21, 1956)

Сторінка

- 238 Богиня Гогмагор на коні, відкрита на горбі Мек Гіл, Англія. (T. G. Lethbridge, "Gegmagog", ст. 30, 1957)
- 238 Наскельне зображення коней і їздця, Швеція. (E. Hildebrand, ст. 94)
- 239 Фрагменти з рисунків Кам'яної Могили. (Рудинський, таб. XXI)
- 239 Деталь слов'янської прикраси зі скарбу. (СА, титульна сторінка.)
- 240 Фрагмент різьби на плиті з Кривого Рогу. (Зб. «Ист. и арх. др. Кр.» ст. 217)
- 240 З настінного розпису в похоронному склепі. II-ге ст. Керч, Кримська обл. (E. Minns, "Scythians & Greeks", т. I, ст. 319)
- Колиска
- 241 Композиція на плиті Кам'яної Могили. (Рудинський, таб. X)
- 242 Мітична істота: собако-птиця. Малюнок на маргінесі «Ізборника Святослава, 1073 р.» Київська Русь. (Греков, там же ст. 360)
- 242 Символ св. апостола Марка — лев. З Євангелії St. Chod, (Marjorie & C. H. V. Quennell "Everyday Life in Roman & Anglosaxon Time", ст. 197, 1959)
- 243 Символ св. апостола Луки. З Євангелії св. Августина. (J. R. Green, "A Short History of English People", т. I, ст. 32)
- 243 Сфінкс. Сирія. (S. Hassan, "The Sphinx", таб. 22)
- 244 Скарабей котить сонце. Єгипет. (Матъе, ст. 19)
- 244 Оленята. Орнамент на посуді кам'яної доби з могильника о. Хортиці, на Поділлі. («Труды XI-го Арх. с'езда» 1899, таб. XII)
- 245 Гробниця Озіріса. З неї росте дерево. Єгипет. (Матъе, ст. 56)
- 246 Хижак-грифон замучує оленя. Пазирик, Гірський Алтай. («Древн. н. з., ст. 179)
- 246 і 247 Панатеня, свято в честь богині Атени і їй жертвоприношення. Греція. (L. Mohr, "Greeks & Persians of Long Ago", ст. 216, 1933)
- 247 Римська монета з Тарсуса. Сіцилія. Мітра ритуально забиває бика. (M. J. Vermaseren, "Mithra, the Secret God", ст. 28, 1959)
- 248 Хижак перегризає горло оленеві. Бронзова скитська бляшка. Зах. Сибір. (МИА, ч. 115, ст. 201)
- 248 Жрець забиває жертвовного бика. Крит. (Evans, т. 3, ст. 231)
- 249 Півні б'ються. Рисунок на посудині. II-е ст. Гераклеїський півострів, Кримська обл. («Ист. и арх. др. Кр.» ст. 261)
- 249 Жертвоприношення бика перед храмом Юпітера. Рим, Італія. (Jean Charbonneaux, "L'art du Siècle d'August", мал. 82 B, 1948)
- 250 Крилате сонце. Єгипет. (Матъе, ст. 33)
- 250 Аполлон летить до Гіпербореї. Греція. (A. Cook, т. 2, ст. 460)
- 250 Св. апостол Марко — лев. З Євангелії Durrrow, Англія. (M. Quennell, там же)
- 251 Св. апостол Йоан. З Євангелії St. Chod. (Там же)

Сторінка

- 251 Рисунок на плиті Кам'яної Могили. Нагадує оленя. (Рудинський, таб. XV)
- 252 «Птиця з видом діви». Деталь із сторінки Євангелії XV—XVI ст. Київ. (Я. П. Запаско, там же, ст. 67)
- 252 Фантастична тварина. Татування на правій руці похованого вождя. Пазирик, Гірський Алтай. (T. Rice. "The Scythians", ст. 166, 1957)
- 253 Австралійський наскельний малюнок. (Colin Simpson, "Adam in Ochre", ст. 16, 1954)
- 253 Танок орла у північно-американських індіан. Арізона, США. (R. Underhill, там же, ст. 131)
- 254 Малюнок з печери Баламутівки. Чернівецька обл. (Див. до ст. 52)
- 254 Мінотавр. Печать. Крит. (Evans, т. I, ст. 359)
- 255 Олені. Печера Калапата, Іспанія. (H. Obermaier, "The Fossil Man", ст. 248, 1925)
- 255 «Пташка» з Мізія. Чернігівська обл. (Ефименко, ст. 467)
- 256 Наскельне зображення. Дагестан, Кавказ. (СА, ч. 20, ст. 333, 1954)
- 256 Кістяна голівка палиці. IV-е ст. до н. е. Із скитської могили. Холодний Яр, б. Сміли, Черкаська обл. («Арх.», ч. 10, ст. 70, 1957)
- 257 Уламок кам'яної плити з зображенням грифона. IV-е ст. до н. е. Керч, Кримська обл. (Я. Пастернак, ст. 404)
- 257 Наскельний малюнок. Африка. (M. H. Tongue, "Bushmen Paintings, таб. XXXI)
- 258 Фрагмент різьби. Кам'яна Могила. (Рудинський, ст. 68)
- 258 Портрет палеолітичної людини. Печера Фон-де-Гом, Франція. (Th. Mainage, "Les Religions de la Préhistoire", ст. 391, 1921)
- 258 Доісторичний наскельний малюнок, стилізовані людські фігури. Мезоліт. Іспанія. (H. Kühn, там же, таб. XIV)
- 259 Знак з печери с. Баламутівки, Чернівецької обл.
- 259 Золоте окуття сагайдака. Семибратня Могила, Прикубання. (Пастернак, ст. 321)

Родинний альбом

- 260 Сцена полювання. Мезолітичне печерне мистецтво. Кастелльон, Іспанія. (H. Obermaier, "Las Pinturas Rupestres del... Castellon" таб. XXVI, 1919)
- 261 Сцена полювання, перемінне щастя. Іспанія. (H. G. Bandi, "The Art of the Stone Age", ст. 85, 1961)
- 261 Стрілець. Наскельне зображення. Іспанія. (H. Kühn, там же, ст. 76)
- 262 Герогліф.
- 262 Богиня-покрова Північного Єгипту, змія. (Мат'є, ст. 23)
- 263 Богиня-покрова Південного Єгипту, коршуниця. (Там же)

Сторінка

- 264 і 265 Два боки австралійської чурінги, що в ній живе душа її власника. Австралія. (Géza Róheim, "Australian Totemism", обкладинка, 1925)
- 266 Один із знаків письменности у Майя. Центральна Америка. (A. Allen, "The Story of Archaeology", ст. 222, 1960)
- 266 Ініціал з Євангелії XV-го ст., Києво-Печерська Лавра. (Запаско, там же, ст. 53)
- 266 Геракл убиває орла, що мучить Прометея. Греція. (Кун, там же, ст. 94)
- 267 Сарматський амулет. Голова велетня і двоє людей. Хутір Зубівський, Краснодарський край. («Нариси . . .», ст. 237)
- 268 Дольмен. Кам'яна Могила. (С. Савицька, там же, ст. 31)
- 269 Титани, намальовані на трипільському посуді. Петрени, Молдавія. (СА, ч. 2, ст. 23, 1965)
- 270 З наскельних малюнків у пустелі Сагарі. Африка. (H. Lhote, там же, таб. 64, 1958)
- 271 Сцена обожнення буйвола. Палеолітичний наскельний рисунок. Північна Африка. (Тураев, т. I, ст. 168)
- 272 Чарівник у бичачій подобі. Східня Іспанія. (H. Kühn, там же, ст. 63)
- 272 Оздоблений турячий ріг із Чорної Могили, Чернігів. X-е ст. (СА, ч. XXV, ст. 221, 1956)
- 273 Знаки критського письма. Крит. (Evans, т. 2, ч. 2, ст. 624)
- 273 Бог Посейдон із тризубом, мітологічний цар Атлантиди. Греція. (Кун, там же, ст. 123)
- 274 Ізіда і Горус у болотах Дельти. Єгипет. (Матъе, таб. XXVIII)
- 274 Трипільська хатка, модель житла. С. Сушківка, Черкаська обл. (МИА, ч. 10, ст. 125, 1949)
- 275 Гаттор, небесна королева у хрестах — символах зірки. Єгипет. (Evans, т. I, ст. 513)
- 276 Маска: коров'яча голова з хрестиком. Греція. (Там же)
- 277 Богиня Ізіда поливає вруна, що з них воскресає бог Озіріс. Єгипет. (E. Budge, "Osiris . . .", т. I, ст. 8)
- 278 Мати-богиня. Алебастр, у вухах бронзові сережки. Месопотамія. (M. E. L. Mallowan, "Early Mesopotamia & Iran", ст. 123, 1905)
- 278 Посудина — розмальоване обличчя жінки. Месопотамія. (Mallowan, "25 Years of Mesopotamian Discovery", ст. 37)
- 279 Портретне зображення трипільської жінки. С. Володимирівка, Гуманщина. (МИА, ч. 10, ст. 93)
- 279 Крем'яний серп, знайдений на Україні. (С. С. Березанська, там же, ст. 31)
- 280 Глиняна статуетка з Індії. (S. Pjggott, там же, ст. 108)
- 280 Трипільська статуетка. С. Кошилівці, Тернопільська обл. (M. Himner, "Swiatowit", ч. 14—16, таб. VI, 1934—35)
- 281 Трипільська розмальована ринка. С. Володимирівка, Гуман-

Сторінка

- щина. (СА, ч. 1, ст. 45, 1965)
- 281 Фаянсова статуетка богині зі зміями. Крит. (М. Ebert, там же, т. 3, таб. 36)
- 281 Камінна чаша зі спіральним орнаментом. Крит. (Evans, т. 2, ст. 194)
- 282 Трипільська посудина. С. Стара Буда, Черкаська обл. (МИА, ч. 10, таб. 67)
- 282 Посудина з 1.700 р. до н. е. Крит. (Музей у Геракліоні)
- 283 Аполлон летить до Гіпербореї. Грецька ваза. (Л. А. Ельницький, «Знання древних о северных странах», ст. 151, 1961)
- 283 Геракл у львиній шкурі. Греція. (А. Cook, т. I, ст. 406)
- 284 Кельтська монета. Кінь-сонце. (Т. G. Lethbridge, там же, тит. ст.)
- 284 Кельти-верхівці з емблемами на голові. Одна з них — птиця. Данія. («Danmarks Riges Historia», т. I, ст. 258)
- 285 Верхівець полює на антилопу. Персія. (G. Rawlinson, “5 Great Mon.”, т. 4, ст. 199)
- 285 Зображення русалки на кістяному дармовисі. XI-е ст. Новгород. (Монгайт, ст. 368)
- 286 Малюнок з печери Баламутівки.
- 286 Писанка. Рахів, Закарпаття. (Жур. «Наше життя», ч. 3, ст. 5, 1959)
- 287 Рисунки з Кам'яної Могили. (Рудинський, ст. 29 і таб. XI)
- 288 Один із знаків на плиті. С. Кривий Ріг, Херсонська обл. («Ист. и арх. др. Кр.», ст. 217)
- 288 Схема розташування мустьєрських стоянок на периферії максімального риського зледеніння. (КСИА, ч. 11, ст. 6, 1961)
- 289 Бронзова пряжка з Неаполя Скитського. Скит на коні. II-е ст. н. е. Симферопіль, Кримська обл. («Ист. и арх. др. Кр.», ст. 102)
- 289 Кістяний наконечник псалії. VII—VI-е ст. Хутір Грушівка біля Запоріжжя. (СА, ч. 1, ст. 102, 1965)
- 290 і 291 «Камінні баби». Портретні зображення половців. Дніпропетрівський музей. (МИА, ч. 62, мал. 28, 30, 1958)
- 292 Різьблені камені Борисоглібського собору. Чернігів. («Нариси . . .», ст. 520)
- 293 Людина перемагає биків. Відбитка печаті. Греція. (А. Cook, т. 1, ст. 500)
- 293 Бізон. Палеолітична печера Базондо, Іспанія. (H. Kühn, там же, ст. 39)
- 294 Богиня Деметра з пшеничними колосками. Прикраса на бронзовому дзеркалі. Ольвія, Миколаївська обл. (Л. М. Славін, «Древний город Ольвия», ст. 70, 1951)
- 295 Ханаанська богиня рослинності, Палестина. (G. E. Wright, “Biblical Archaeology”, ст. 190, 1957)
- 295 Амулет. Мати й дитина. Ірак. (G. R. Levy, там же, ст. 98)

Сторінка

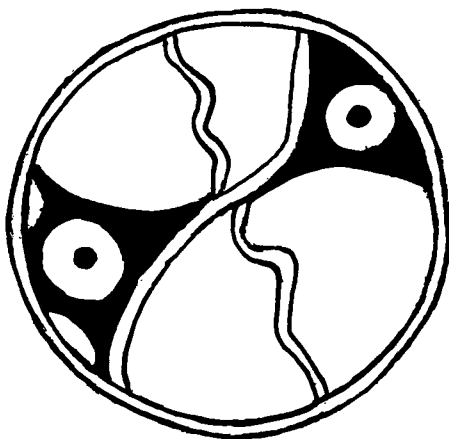
- 296 Настінний розпис у похоронному керченському склепі. Керч, Кримська обл. (Пастернак, ст. 473)
- 297 Розпис трипільського посуду: сходить на ріллі рослина. Томашівка, Черкаська обл. (СА, ч. 1, ст. 40, 1965)
- 297 Зображення на золотій скитській чаші. Курдшипська станиця, Кубань. (Міннс, там же, ст. 223)
- 298 Загадкові рисунки на плиті. Кам'яна Могила. (Рудинський, таб. XIII)
- 299 Також. (Там же, ст. 58, 62)
- 300 Слов'янське божество, Світовит, з Ругії. (М. Ebert, там же, т. 12, таб. 74)
- 301 Ініціал з Оршанської Євангелії XII—XIII-го ст. (Запаско, там же, ст. 41)
- 302 Тризубець із пташками та дзвониками в дзьобах. Лугова Могила, Дніпропетрівська обл. («Арх.» ч. 15, ст. 41, 1963)
- 302 Бронзовий навершник із зображенням скитського божества. Околиці Дніпропетрівського. («Нариси . . .» ст. 161)
- 303 Тризуби на срібному поясному наборі Перещепинського скарбу. Мала Перещепина, Полтавська обл. (СА, ч. 17, ст. 97, 1953)
- 303 Герби київських князів: Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. (Пастернак, ст. 549)
- 304 Писанка з символами сонця, зерна, колосків, рослин, поля. Волинь. («Мат. до укр. етнології . . .», т. 1, 1898)
- 305 «Камінна баба» в заповіднику Асканія-Нова. Херсонська обл. (Жур. «Нові Дні», ч. 160, 1963, обкладинка)
- 306 Чорна Могила, Чернігів. (П. П. Полевой, «Очерки русской истории», ст. 127, т. 1, 1879)

ДЖЕРЕЛА

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- 307 Ромашківський календар. Орнамент на глеку. С. Ромашки, Київська обл. (М. Ю. Брайчевський, «Біля джерел . . .» ст. 56)
- 308 Позолочена бронзова шпилька, виконана в манері крито-мікенського мистецтва. Бронзова доба, кінець II-го тисячоліття до н. е. З Бородинського скарбу. С. Бородино, Одеська обл. («Нариси . . .», ст. 100)
- 309 Деталь шийного обруча. Голови левів. Золото з емаллю. IV—III-е стол. до н. е. Могила Солоха, Запорізька обл. («Ист. и арх. др. Кр.», ст. 160)
- 309, 313, 315 (див до ст. 52)
- 310 Знак на плиті з Кривого Рогу, Херсонська обл. (Там же, ст. 217)
- 310 Герогліф.
- 311 Клинописний знак.
- 312, 317, 322 Деталі з рисунків Кам'яної Могили
- 314 Фантастична істота. Прикраса часів X—XII-го ст. у Київській

- Русі. (Греков, там же, т. 1, 135)
- 319 Собака гонить зайця. Рисунок на посудині. Гераклейський півострів, Кримська обл. («Ист и арх. др. Кр.», ст. 261)
- 321 Голівка коня на кістяній псалії. VI-е стол. до н. е. Хутір Шумейко, Сумська обл. (СА, ч. 1, ст. 91, 1965)
- 323 Знак Рюриковичів на мідній матриці. Київська Русь. (Греков, там же, т. 1, ст. 171)
- 324 Два олені. Наскельний малюнок. Рока дель Моро, Еспанія. (R. A. S. Macalister, "A Text Book of European Archaeology", т. I, ст. 494, 1921)
- 325 Заставка з «Поученія Єфрема Сірина» 1492 року. (Запаско, ст. 53)
- 348 Трипільська миска. С. Попудня, Вінницька обл. (М. Німмер, там же, т. 14, таб. X, 1930—31)
- 349 Зображення гірського цапа. Золота бляха. Вітова Могила. С. Лихачівка, Полтавська обл. (СА, ч. 1, ст. 96, 1965)
- 349 Зображення коня. Золота бляха. Жаботин, Черкаська обл. (Там же)
- 350 У Різдвяному часі на покуті завішений різнобарвний птах. Бачка, Югославія. Рис.Ю. Колесар. (Жур. «Наше Життя», ст. 6, ч. 11, 1968)
- 351 Писанка.
- 352 Знаки з погребального склепу. Сарматська доба. Керч, Кримська обл. («Нариси . . .», ст. 235)

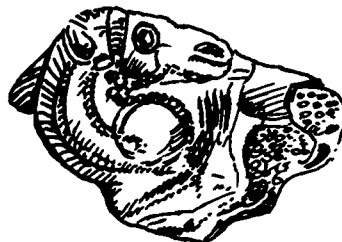

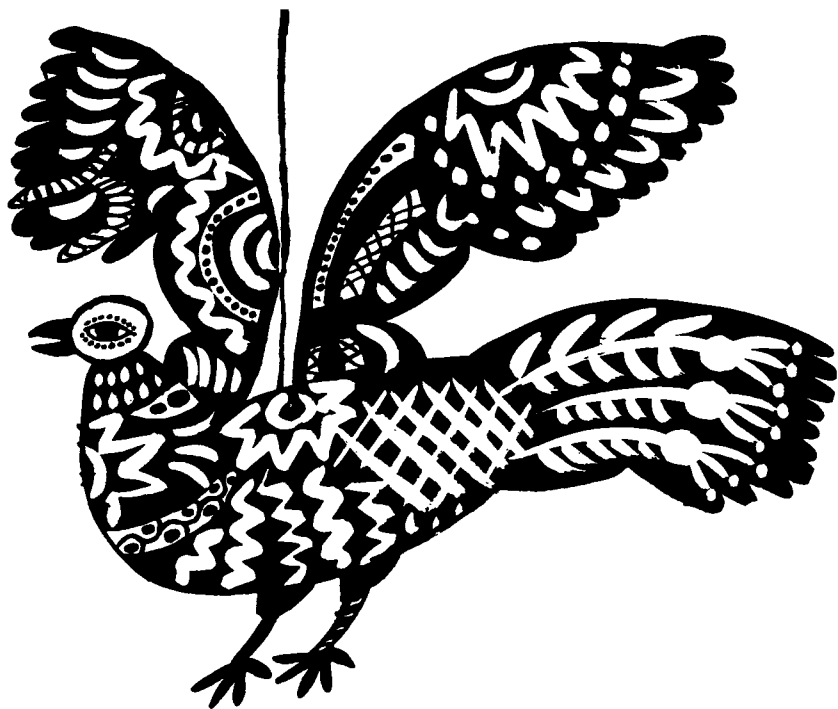
Трипільська миска.
Попудня, Вінницька обл.

З М І С Т

	Сторінка
ВСТУПНЕ СЛОВО	5
1. Немовля	7
2. Брат-сестра-родич	15
3. Т-р-р!	24
4. С-т-р!	37
5. Хата Сонця	46
6. Тінь Сумера	66
7. Савур-могила	83
8. Сварог і його браття	93
9. Деви	105
10. Елесове капище	118
11. Бог	134
12. Звіздочола телиця	152
13. Гостинці від зайця	192
14. Геття!	220
15. Колиска	241
16. Родинний альбом	260
ДЖЕРЕЛА	309
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	325

Бачка, Югославія.

ПОДЯКА

На видання цієї книжки склали:

- п. Г. Семенюк - 75.00;
др. П. і п. Володимира Демус - 50.00;
п. О. Скоп - 35.00;
проф. В. Гвоздецький, Допомоговий Фонд "Слова" - по 25.00;
Невідомий Любитель Старовини - 23.00;
п. О. Пельц - 20.00;
др. О. Берест, п. К. Фурса - по 15.00;
о. Й. Корба - 12.50;
п. Я. Ільяшевич - замість квітів на могилу батька ,
Сергія Степановича - 11.00;
п.п. М. Головей, І. Галик, др. Н. і п. А. Івахнюки, др. Я.
Кокорудз, М. і М. Леванісеви, М. Мартиненко, І. Стадник,
- по 10.00;
п.п. В. Ворох, В. Гайдарівський - по 6.00;
п.п. П. Балей, Г. Білоус, О. Білоцерківська, І. Горо-
диловська, О. Дейнека, Д. і С. Дупка, Т. Клим, др. М.
Клячко, Н. Когуська, др. М. і проф. К. Косенко, др. Л.
Куриляк, Г. Магмет, Т. Мак, др. Я. Макарушка, С. Мішен-
ко, М. Савицька, др. Б. Филипчак, М. Чижкала, мгр. Р.
Шуль - по 5.00;
п.п. В. Дорожинська, Ю. Крайківський, С. Нечипорук -
по 3.00;
п. Т. Миронюк - 2.50; др. Р. Шлега - 2.00;
п.п. А. Василенко, С. Голінко, О. Ільків, А. Забігайло,
С. Запорожний, М. Легенька, Г. Маслівець, Ю. Тамар-
ський, В. Трипупенко, П. Форманюк, М. Шаблій - по 1.00.

Всім жертводавцям велике спасибі за те, що улегшили
фінансовий тягар видання.

Прихильникам, що допомагали поширити попередні книж-
ки, а саме: п.п. О. Витвицькій, С. Гасвській, О. Костюк,
К. Фурсі, а також усім, що підтримали попередні видан-
ня та дали змогу вийти в світ цій книжці, - всім Вам
моя сердечна подяка.

А в т о р к а

ІНШІ КНИЖКИ ЦІЄЇ Ж АВТОРКИ:

ДІТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ — роман у 4-ох томах

МАНА — повість

ВЕЛИКЕ ЦАБЕ — повість

БАГАТО НЕБА — збірка нарисів

ХРЕЩАТИЙ ЯР — роман-хроніка

ЕПІЗОД ІЗ ЖИТТЯ ЕВРОПИ КРИТСЬКОЇ — феєрія

ВІЧНІ ВОГНІ АЛБЕРТИ — репортаж

ЖАДОБА — оповідання

СЕРЕД ХМАРОСЯГІВ — новели й оповідання

СКАРГА МАЙБУТНЬОМУ — роман

БЛАГОСЛОВИ, МАТИ! — Казка - есей

ЗОЛОТИЙ ПЛУГ — роман

Ч О Т И Р И С О Н Ц Я — новели й оповідання

Відгуки й побажання можна надсилати на таку адресу:

D. HUMENNA
c/o The Ukrainian Academy of Arts and Sciences
in the U.S., Inc.
206 W. 100th Street, New York, N.Y. 10025, U.S.A.

